

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

Dalia KISELIŪNAITĖ

KURŠIŲ NERIJOS
KURŠININKŲ KALBA

I DALIS
FONETIKA IR FONOLOGIJA

Monografija

Vilnius

2022

Monografija apsvaistyta Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro posėdyje 2022 m. balandžio 8 d. (protokolo Nr. 3G-5) ir patvirtinta išleisti Lietuvių kalbos instituto Mokslo tarybos posėdyje 2022 m. birželio 15 d. (protokolo Nr. MT-4).

R e c e n z a v o :

prof. habil. dr. Pēteris Vanags (Stokholmo universitetas, Latvijos universitetas)
dr. Evaldas Švageris (Vilniaus universitetas)

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*.

ISBN 978-609-411-320-8 (bendras)

ISBN 978-609-411-321-5 (I dalis)

doi.org/10.35321/e-pub.41.kursininku-kalba-I-dalis

© Dalia Kiseliūnaitė, 2022

© Lietuvių kalbos institutas, 2022

TURINYS

PRATARMĖ ... 6

ĮVADAS ... 9

SANTRUMPOS ... 13

TRANSKRIPCIJOS ŽENKLAI ... 13

I. KURŠININKŲ KALBOS IŠTAKOS, STATUSAS, SOCIOLINGVISTINIS PAVEIKSLAS, DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAI ... 15

KURŠININKŲ KALBOS IŠTAKOS ... 15

KURŠININKŲ KALBOS STATUSAS ... 25

KURŠININKŲ KALBA KAIP GEOLEKTAS ... 26

KURŠININKŲ KALBA KAIP SOCIOLEKTAS ... 29

KURŠININKŲ KALBA KAIP ETNOLEKTAS ... 34

DVIKALBYSTĖ KURŠIŲ NERIJOJE ... 38

KURŠININKŲ KALBOS PRESTIŽAS ... 49

KALBOS DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAS ... 56

KURŠININKŲ KALBOS GYVYBINGUMAS IR AT(SI)KŪRIMO GALIMYBĖS ... 70

II. KURŠININKŲ KALBOS FONETIKA IR FONOLOGIJA ... 75

KURŠININKŲ KALBOS FONETIKOS IR FONOLOGIJOS TYRINĖJIMO ISTORIJA ... 75

SKIEMUO ... 78

KIRČIAVIMAS ... 81

KIRČIO VIETA ... 81

PRIEGAIDĖS ... 83

TĘSTINĖ PRIEGAIDĖ ... 84

Kirčiuotuose skiemenyse ... 84

Nekirčiuotuose skiemenyse ... 85

NETĘSTINĖ PRIEGAIDĖ ... 86

Kirčiuotuose skiemenyse ... 86

Nekirčiuotuose skiemenyse ... 87

METATONIJA ... 90

VOKALIZMAS ...	91
BALSIŲ ILGUMAS ...	91
TRUMPIEJI BALSIAI ...	92
ILGIEJI BALSIAI ...	94
PUSILGIAI BALSIAI ...	98
DVIBALSIAI ...	99
MIŠRIEJI DVGARSIAI ...	102
PIRMINĖS KILMĖS MIŠRIEJI DVGARSIAI ...	102
ANTRINĖS KILMĖS MIŠRIEJI DVGARSIAI ...	105
MIŠRIEJI DVGARSIAI NEKIRČIUOTUOSE SKIEMENYSE ...	106
BALSIO ĮTERPIMAS PO MIŠRIŲJŲ DVGARSIŲ (ANAPTIKŠĖ) ...	107
BALSIŲ REDUKCIJA ...	111
BALSIŲ REDUKCIJA VARDAŽODŽIŲ PRIESAGOSE ...	111
BALSIŲ REDUKCIJA VEIKSMAŽODŽIŲ PRIESAGOSE ...	112
ŽODŽIO GALO BALSIŲ REDUKCIJA ...	113
TRUMPŲJŲ ŽODŽIO GALO SKIEMENŲ REDUKCIJA ...	114
Trumpųjų žodžio galo balsių redukcija fonotaktikos požiūriu ...	118
Žodžio galo balsių redukcija ir morfologinės sistemos irimas ...	120
ILGŲJŲ ŽODŽIO GALO SKIEMENŲ REDUKCIJA ...	123
Ilgųjų skiemenų likimas vardažodžio galūnėse ...	123
Ilgųjų skiemenų likimas veiksmažodžio galūnėse ...	124
BALSIŲ ĮTERPIMAS ...	130
KITOS VOKALIZMO YPATYBĖS ...	134
KONSONANTIZMAS ...	135
PRIEBALSIŲ KLASIFIKACIJA ...	137
SKARDIEJI PRIEBALSIAI ...	137
Nepalataliniai skardieji priebalsiai ...	137
Skardusis palatalinis <i>ǵ</i> ...	139
SONANTAI ...	140
Nepalataliniai sonantai ...	140
Palataliniai sonantai ...	144
DUSLIEJI PRIEBALSIAI ...	147
Nepalataliniai duslieji priebalsiai ...	147
Duslusis palatalinis <i>k̚</i> ...	149
Dusliųjų priebalsių aspiracija ...	150

PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDA ...	152
PALATALINIAI PRIEBALSIAI ...	154
Palataliniai priebalsiai <i>k, ġ</i> ...	154
Priebalsių junginiai su istoriniu <i>j</i> ...	157
Palatalinių sonantų raida ...	158
Kitų priebalsių junginių su <i>j</i> likimas ...	162
PALATALIZUOTI PRIEBALSIAI ...	166
MORFONOLOGINĖ PALATALIZACIJOS IR PALATALINIŲ PRIEBALSIŲ REIKŠMĖ ...	169
PRIEBALSIŲ ĮTERPIMAS IR IŠKRITIMAS ...	171
PRIEBALSIŲ ASIMILIACIJA ...	174
KURŠO TARMŲ RELIKTAI IR KALBŲ SĄVEIKOS SĄLYGOTOS	
INOVACIJOS KURŠININKŲ KALBOS FONETIKOJE IR FONOLOGIJOJE ...	179
LYVIŠKŲJŲ PATARMŲ POŽYMAI ...	179
Vokalizmas ...	179
Konsonantizmas ...	180
Kirčiavimas ...	180
VIDURINĖS TARMĖS KURŠIŠKŲJŲ PATARMŲ BRUOŽAI	
(SU GALIMAIŠ ŽIEMGALIŠKŲJŲ PATARMŲ ELEMENTAIS) ...	180
Vokalizmas ...	180
Konsonantizmas ...	181
ABIEJŲ KURŠO TARMŲ YPATYBĖS KURŠININKŲ KALBOJE ...	181
Vokalizmas ...	181
Konsonantizmas ...	182
Kirčiavimas ...	183
KURŠININKŲ KALBOS INOVACIJOS ...	183
Vidinės raidos požymiai ...	183
Vokiečių kalbos įtaka kuršininkų kalbos fonetikai ...	184
Lietuvių kalbos įtaka kuršininkų kalbos fonetikai ...	185
IŠVADOS ...	186
PATEIKĖJAI ...	190
LITERATŪRA ...	192
SUMMARY ...	201
1 PRIEDAS. Transkribuoti tekstai ir įrašai ...	206
2 PRIEDAS. Pateikėjai ...	216

PRATARMĖ

Šia knyga pradedamas sistemiškas kuršininkų kalbos tyrimas, skirtas pirmiausia lingvistams. Tikimasi, kad joje sau įdomių dalykų ras ir kitų mokslų atstovai (etnografai, antropologai, sociologai, istorikai ir kt.), atskiros jos dalys ar išvados galėtų sudominti ir kitus skaitytojus. Pirmoji numatytos knygų serijos dalis skirta fonetikai ir fonologijai. Nemažą vietą joje sudaro skyrius, kuriame supažindinama su pačios kalbos ištakomis, jos statusu, socialine aplinka, funkcijomis, raida ir likimu. Knygoje keliama daug klausimų, į kuriuos bandoma atsakyti, tačiau nemažai liks ir neišgvildentų, bet tikimasi, kad jie neliks nepastebėti akademinės bendruomenės ir išjudins mokslinę diskusiją.

Taip susiklostė, kad mažas ir labiausiai į vakarus nutolęs Lietuvos kampelis Kuršių nerija dabar garsėja kaip patraukli poilsio vieta, kurią atostogauti renkasi šimtai Lietuvos gyventojų ir kurią prabėgomis aplanko tūkstančiai kruiziniais laivais ir kitaip atvykstančių turistų. Neringos miesto savivaldybėje savo gyvenamąją vietą deklaruoja keli tūkstančiai Lietuvos piliečių, tačiau realiai ten gyvena vos keli šimtai. Jie vieni kitus pažįsta, buriasi į bendruomenes ir užsidirba daugiausia iš turizmo paslaugų. Baltijos jūra ir Kuršių marios šimtus metų ir dar visai neseniai buvo pagrindinis pusiasalio gyventojų maitintojos, o dabar jis skirtas tik pramogoms, nes žvejybos verslas taip susitraukė, kad galime kalbėti tik apie kelias pavienes vietinių gyventojų šeimas, kurios iš sunkaus žvejo darbo gauna minimalų pelną. Per savo ilgą gyvavimo laiką Kuršių nerija patyrė nemažai radikalių pokyčių: ji buvo visiškai ištuštėjusi Ordino karų laikais, po to intensyviai apgyvendinama migrantų iš įvairių kraštų, tarp jų didelę dalį sudarė kolonistai iš Kuršo. XVI–XVIII a. kraštas patyrė keletą maro bangų, karų, masinį miškų kirtimą, smėlio pustymus ir jų sukeltą gyventojų migraciją – senieji kaimai buvo paliekami ir saugesnėje vietoje kuriami nauji. XIX a. pab. Kuršių nerija padarė socialinį „šuolį“ iš ramaus ir nuošalaus žvejų kampelio į standartus atitinkantį kurortą. Per visą istoriją ji patyrė ne vienos valstybės valdymą, o XX a. vid., baigiantis II pasauliniam karui, ne savo valia išgyveno priverstinę emigraciją, po kurios nerijoje liko tik materialiojo paveldo likučiai. Nebeliko bendruomenės, kuri ją sukūrė ir kuriai jis tarnavo. Išeidami gyventojai išsinešė ir visą nematerialiąją tradiciją. Pokaryje naujieji krašto kolonistai atkūrė žvejybą, bet ji buvo visiškai kitokia, ir ieškoti tradicijos tęstinumo sovietmečiu nėra prasmės. Atkūrus Nepriklausomybę paskutiniaisiais praėjusio šimtmečio metais prasidėjo dar vienas „tautų kraustymasis“, kai, sunaikinus žvejybos įmones, krašto gyventojai

(kurie jau tapo naujosios kartos senbuviais) buvo priversti prisitaikyti prie rinkos sąlygų ir susikurti darbo vietas – persikvalifikuoti į turizmo paslaugų teikėjus. Daugelis to neatlaikė, nematė perspektyvos ir jaunimas: iš dviejų vidurinių mokyklų Neringos mieste liko vos viena gimnazija, kurioje dabar mokosi apie 150 moksleivių. Didelę dalį Neringoje deklaravusių gyvenamąją vietą asmenų sudaro nekilnojamojo turto savininkai, atvykstantys į neriją ilsėtis ir neturintys tiesioginių sąsajų su jos kasdienybe.

Taigi, dabartinę Kuršių nerijos situaciją galima apibūdinti kaip dar vieną „sodybų tuštėjimo metą“, kuris pasižymi sezoniškumu ir itin trapia terpe tradicijai. Galbūt moderniam kurortui tradicija ir nebūtų būtinybė, tačiau kultūrinė Lietuvos visuomenė stengiasi ją vienaip ar kitaip išlaikyti. Tokias pastangas liudija nerijos įtraukimas į UNESCO saugomų objektų sąrašą. Į šį sąrašą įtraukta visa Kuršių nerijos teritorija (angl. *transboundary property*), ją kerta Lietuvos ir Rusijos siena, teritorijoje įkurti dviejų valstybių nacionaliniai parkai, kuriuose veikia nevienodi reglamentai. Ne tik dėl šios aplinkybės, bet ir dėl nestabilių Lietuvos ir Rusijos geopolitinių santykių nuolat iškyla kliūčių darniam šio regiono vystymui ir sėkmingai aplinkosaugos ir kultūrinio paveldo raidai.

2000 m. įtraukiant Kuršių neriją į UNESCO paveldo sąrašą pagal penktąjį kriterijų, buvo apibrėžtos pagrindinės saugotinos šio objekto vertės. Apie tai byloja ir 2017 m. dokumentas (Retrospektyvinis 2017). Nekvestionuojant daugumos šiame dokumente išvardytų saugotinų verčių, verta atkreipti dėmesį į pastraipą „Autentiškumas“, kurioje tarp saugotinų vertingų dalykų minimi ir nematerialiojo paveldo elementai, apimantys „<...> jūrinį kultūros paveldą, tradicinius amatus, folklorą ir meno tradicijas, etnografinius žvejų gyvenamosios elementus <...>“. Negalima nepastebėti, kad šioje eilutėje nėra net užuominos apie regioninės kalbos ar dialekto svarbą, vertę ir būtinybę išsaugoti. Kitaip sakant, kalba, kuri daugelį šimtmečių buvo etnokultūros paveldo kūrimo įrankis, lieka už šio sąrašo, tarsi neturinti su juo nieko bendra. Toks požiūris daugiau negu keistas, kai kalbame apie etnografijos, tradicinių amatų, gyvenimo būdo ir ypač folkloro saugojimą. Tai pasakytina ypač dėl to, jog būtent kultūrinis kraštovaizdis yra šios teritorijos įtraukimo į UNESCO sąrašą kriterijus (Nr. 5)¹. Kuršių

1 „<...> to be an outstanding example of a traditional human settlement, land-use, or sea-use which is representative of a culture (or cultures), or human interaction with the environment especially when it has become vulnerable under the impact of irreversible change.“ Prieiga internete: <https://whc.unesco.org/en/criteria/>.

nerijos kultūra neatsiejama nuo žvejybos verslo raidos, o dar tiksliau, būtent žvejybos verslas, kaip pagrindinis ir ilgą laiką vienintelis bendruomenės pragyvenimo šaltinis, buvo šios unikaliūs, ypač prie gamtos sąlygų prisitaikiusios kultūrinės žmogaus veiklos pamatas. Žvejybos kultūra čia buvo plėtojama nuo XV a. iki XX a. vidurio, kol II pasaulinio karo pabaigoje Kuršių neriją paliko beveik visi jos autochtonai. Palikę tėvynę jie išsisklaidė po pasaulį (didžioji dalis apsigyveno Vokietijoje, tačiau nebesudarė vieningos kompaktiškai gyvenančios bendruomenės) ir išsinešė unikalų baltų geolektą – kuršininkų kalbą. Pusę tūkstančio metų trukusi etninės bendruomenės istorija pasibaigė. XX a. pab. išsklaidytus po pasaulį kuršininkų kalbos vartotojus jau buvo galima skaičiuoti ant pirštų (Kiseliūnaitė 1995, 2016), o mūsų dienomis aktyvių kalbėtojų, perėmusių kalbą iš tėvų ar bendruomenės, jau turbūt neberasime.

Mūsų žinias ir suvokimą, kas kūrė nerijos kultūrinį kraštovaizdį, vaizdžiai iliustruoja ir literatūrologės Aurelijos Mykolaitytės citata: „Iš esmės apie kuršininkus šiais laikais kalbama labai mažai, tarsi jų nė nebūtų buvę – taigi sovietinių dešimtmečių palikimas smarkiai paveikė kultūros atmintį, paliko nemažai spragų, kurių šiuolaikinė kultūra nepajėgia užpildyti. Kita vertus, galbūt vis dar vengiama kalbėti apie tragiškus istorijos įvykius: tik pavieniai menininkai geba prisiliesti prie skaudžių temų ir jas perteikti įtaigia meno kalba“ (Mykolaitytė 2018: 125).

Tikiuosi, kad ši knyga prisidės ne tik ieškant atsakymų į kai kuriuos baltų kalbų istorijos klausimus, bet ir puoselėjant Baltijos pajūrio istorijai, Kuršių nerijos savitumui reikšmingos etninės bendruomenės kultūrinį palikimą.

Autorė nuoširdžiai dėkoja pagalbininkams ir bendražygiams, prisidėjusiems darbais ir pasidalinusiems savo sukaupta medžiaga: Arvydui Barysui, Austriui Grasiui, dr. PD Christianei Schiller, prof. dr. Janinai Kursytei, dr. Krišui Kapeniekiui, prof. habil. dr. Pėteriui Vanagui, Richardui Pietschui, Latvijos universiteto Latvių kalbos institutui.

Už kolegiską bendradarbiavimą, rengiant šią knygą ir pakeliui į ją gimusias publikacijas, už atidų rankraščio skaitymą ir patarimus: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro kolegoms, dr. PD Christianei Schiller, dr. Daliai Jakulytei.

Autorė

IVADAS

Ši monografija yra dokumentavimu paremtas mirštančios baltų kalbės, vartotos Kuršių nerijoje XV–XX a., tyrinėjimas. Knygoje siekiama pastebėti esminius Kuršių nerijos fonetikos ir fonologijos bruožus, derinant diachroninį ir sinchroninį metodus.

Monografijos **objektas** – komunikacijai nebevartojama idioma, kuri iki šiol neturi apibrėžto statuso – jis svyruoja tarp kalbos, dialekto ir kitų geolingvistiniu ir sociolingvistiniu požiūriu apibrėžiamų sąvokų. Vadindama Kuršių nerijos autochtonų kalbą *baltų kalba* autorė kiek praplečia sąvokos *kalba* reikšmę, išleisdama ją iš grynai lingvistinės–genealoginės klasifikacijos ir suteikdama daugiau sociolingvistinį turinį. Be to, jai apibrėžti vartojamas ir siauresnis *geolekto* terminas.

Leidinyje keliama du **tikslai**: 1) kiek įmanoma visapusiškiau apžvelgti kuršininkų kalbos susiformavimo ir gyvavimo aplinkybes, jos socialinį vaidmenį ir statusą, sąveikos su kitomis kalbomis pobūdį ir išnykimo priežastis; 2) ištirti kuršininkų kalbos fonetikos ir fonologijos ypatybes, užfiksuoti svarbiausius fonetinės sistemos raidos etapus, išskiriant archajiškus bruožus ir inovacijas, nustatyti kitų kalbų įtaką fonetikos raidai.

Monografijoje keliama keli **uždaviniai**: 1) remiantis ankstesnėmis publikacijomis, istorine, etnografine ir kalbine ekspedicijų medžiaga, aprašyti kuršininkų kalbos raidos bruožus, apsvastyti jos statusą ir argumentuoti išsaugojimo būtinumą; 2) naudojant ekspedicijose surinktus ir techniškai redaguotus įrašus² atrinkti labiausiai fonetines ypatybes reprezentuojančius pavyzdžius; 3) nustatyti ryškiausias kuršininkų kalbos fonetikos ypatybes ir jas aprašyti derinant kelis metodus; 4) išryškinti kuršininkų kalbos fonetinės sistemos raidos ypatumus ir pokyčių priežastis.

Šios monografijos **aktualumą** pirmiausia lemia poreikis užpildyti spragą baltistikoje, nes apie kuršininkų kalbą žinoma mažai, ji pristatoma epizodiškai, o moksliniai metodai, kurie iki šiol buvo taikomi ją tiriant, papildytini naujais, ypač naudojantis technologijų teikiamomis galimybėmis. Dėl kuršininkų kalbos ne tik kyla nemažai diskusijų, bet dažnai viešumoje randasi ir nepagrįstų pseudomokslinių svarstymų. Šios knygos pratarmėje jau pasakyta, kaip svarbu neleisti užmarštin nueiti kalbiniam

2 Įrašų redagavimas, siekiant pagerinti jų kokybę, buvo vienas iš Klaipėdos universitete vykdyto projekto *Kuršių nerijos kalbos ir kultūros archyvas* (žr. toliau) uždavinių.

paveldui ne tik kalbos mokslo tikslais, bet ir pristatant šį gausiai lankomą regioną Lietuvos ir užsienio visuomenei kultūrinio kraštovaizdžio suvokimo požiūriu.

Kuršininkų kalbos dokumentavimas ir tyrinėjimas yra itin aktualus baltistikos mokslui dėl kelių priežasčių:

1. Kuršininkų kalba (geolektas) užkonservavo ankstyvą vakarinių latvių dialektų kūrimosi etapą, kai vyko perėjimas iš senosios kuršių kalbos į latvių, taigi kuršininkų kalbos tyrimai yra svarbūs vakarinių latvių dialektų raidai rekonstruoti.
2. Kuršininkų kalboje (geolekte) fiksuojamas senosios kuršių kalbos substratas, dėl to jos ištyrimas yra svarbus įnašas baltų kalbų vidinei rekonstrukcijai ir istorijai.
3. Joje vyko ir atsispindi vakarinių baltų ir viduramžiais atneštų vokiečių dialektų sąveikos procesai.
4. Kuršių nerijos onomastikos tyrimas itin vertingas istorikams, nes bažnyčių knygų asmenvardžiai liudija migracijos ir kitus socialinius procesus.
5. Nors kuršininkų rašomoji kalba nebuvo sukurta, moksliniais tikslais ji buvo fiksuojama įvairių kitų kalbų rašmenimis; užrašyti bei garso įrašuose užfiksuoti tekstai vertingi savo etnografiniu ir istoriniu turiniu.

Monografija **novatoriška** pirmiausia tuo, kad joje naudojama reta ir daugeliu atvejų baltistikos mokslui nežinoma medžiaga. Be to, diachroninės ir sinchroninės tyrimo krypties derinimas papildė baltistikos, ypač letonikos, tyrinėjimus, o baltų kalbų sąveikos požymių fiksavimas kuršininkų kalboje leidžia pamatyti platesnį vakarų baltų dialektų raidos vaizdą. Kuršininkų kalbos tyrimai Lietuvoje visai nebuvo atliekami, o jos tyrėjai kitose šalyse taip pat jau pusšimtį metų yra nuo šios temos atsitraukę. Per tą laiką kalba patyrė itin ryškių pokyčių, kuriuos autorei pavyko iš dalies užfiksuoti paskutinėse ekspedicijose, dokumentuojant kalbą iš paskutinių jos vartotojų lūpų.

Tyrimas pagrįstas **sinchroninio ir diachroninio metodų derinimu**. Remiantis garso įrašais, iš klausos išskiriamos artikuliacinės ypatybės ir pateikiamas šių ypatybių sinchroninis aprašas (vėliausios kalbos stadijos sinchroninė rekonstrukcija). Artikuliacinės garsų ypatybės čia netiriamos taip nuodugnai, kaip dabar daroma sinchroninės fonetikos tyrimo darbuose, pasitelkiant moderniausią techniką ir instrumentinius tyrimo metodus. Šioje knygoje daugiau dėmesio skiriama fonologijos klausimams: garsų funkcijoms, jų tarpusavio sąveikai, užfiksuotam artikuliacijos variantiškumui ir jo reikšmėms. Sinchroninis aprašas derinamas su vidinės rekonstrukcijos metodu

nustatytomis atitinkamų reiškinių raidos tendencijomis (jos nustatomos remiantis ankstesniais kalbos aprašais ir rašytiniais šaltiniais). Garso įrašų analizės metu pastebėti faktai lyginami ne tik tarpusavyje, bet ir su kitų tyrėjų pastebėjimais, bandoma užčiuopti pokyčių raidą ir priežastis. Be to, stengiamasi pamatyti ir fonetinės sistemos pokyčių įtaką kuršininkų kalbos morfologinei sandarai – taip nutiesiamos gairės tolimesniems kalbos tyrimams.

Kadangi kuršininkų kalbos pagrindas yra latviškas, aprašyti atrenkamos nuo kitų latvių dialektų besiskiriančios šio geolekto ypatybės. Apie sutapimą su kitų latvių tarmių ir bendrinės kalbos ypatybėmis čia kalbama tik tada, kai tai padeda išryškinti fonetikos ir fonologijos raidos tendencijas. Darbe laikomasi šių metodologinių nuostatų:

1. Aprašomosios ypatybės skirstomos pagal pagrindinius garsų klasifikavimo principus: vokalizmas (balsiai, dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai), konsonantizmas (priebalsiai).
2. Garsų sistema aprašoma nedarant takoskyros tarp fonetikos ir fonologijos, t. y. garsynas vertinamas iš funkcinių pozicijų. Šią nuostatą nulėmė pirmiausia tai, kad netaikomi instrumentiniai fonetikos tyrimo metodai, turimi įrašai yra labai įvairios kokybės, todėl neišvengiama paklaidų. Tačiau tikimasi, kad daugumą čia keliamų hipotezių ar išsakomų teiginių ateityje bus galima patikrinti, papildyti ar paneigti remiantis eksperimentinės fonetikos metodais.
3. Fonotaktikos dėsniumai dažnai susiję su morfemikos ypatybėmis (garsų artikuliaciją dažnai lemia konkrečiai kalbos daliai ir jos morfeminei sudėčiai būdingi požymiai), todėl čia nemažai dėmesio skiriama morfonologijos klausimams.
4. Atsižvelgiama į reiškinių variantiškumą, kurį galima pastebėti, lyginant šaltiniuose dokumentuotą kalbą ir XX a. pateikėjų įrašus, bet, nebeturint naujų pateikėjų, probleminius atvejus sunku patikrinti, todėl kai kurie pastebėjimai lieka tolimesnei diskusijai.
5. Nors dominuoja kelių pastarųjų dešimtmečių medžiaga, išsamus sinchroninis vieno laikotarpio aprašas dėl medžiagos stokos neįmanomas, be to, jis, atsižvelgiant į šio darbo tikslus, nėra toks efektyvus. Kadangi čia tiriama nykstanti kalbos atmaina, svarbu pamatyti ankstesnių reiškinių raidą, pažinti pokyčių tendencijas ir priežastis, taigi diachroninis aspektas neišleidžiamas iš akių.
6. Teiginiai iliustruojami iššifruotų įrašų fragmentais, naudojama dabartinėje latvių dialektologijoje įprasta transkripcija, tokia kaip *Latvių kalbos tarmių*

atlase (LVDA 2)³, kitų autorių transkripcijos ženklai paliekami kaip šaltinyje, netranskribuoti pavyzdžiai iš šaltinių naudojami tais atvejais, kai jie leidžia kelti kokias nors hipotezes apie garsyną. Pavyzdžių vertimai yra pažodiniai – siekiama, kad jų gramatinė struktūra kuo labiau atitiktų originalo, esant būtinybei, paaiškinama skliaustuose.

Monografijos sandara. Knygą sudaro dvi dalys, kurios savo ruožtu suskirstytos į skyrius ir poskyrius. Pirmojoje dalyje pristatoma pati kalba (kuršininkų geolektas) ir jos raidos istorija, apžvelgiami svarbiausi etapai, trumpai kritiškai įvertinami tyrinėjimai, aprašomas dokumentavimo darbas, kalbų sąveikos požymiai ir rezultatai, kuršininkų kalbos nykimo priežastys. Antroji dalis skiriama fonetikai ir fonologijai. Knygos pabaigoje pateikiamos išvados, literatūros sąrašas ir santrauka anglų kalba. Knygoje yra du priedai: 1. Garso įrašų katalogas, 2. Keturi iššifruotų įrašų tekstų fragmentai ir jų vertimai į lietuvių kalbą.

Monografijos medžiaga sudaro XX a. antrojoje pusėje ir XXI a. pirmojoje pusėje daryti garso įrašai, kurių nemažą dalį autorė surinko pati, kitą gavo iš kolegų ir kitų rinkėjų, kuriems už tai reiškia nuoširdžią padėką. Atliekant fonetikos ir fonologijos tyrimą naudojami garso įrašai, surinkti iš aktyvių ar vidutiniškai aktyvių kalbėtojų⁴. Deja, ne visi net ir techniškai redaguoti įrašai yra tokiems tyrimams tinkamos kokybės. Suprasdami, kad daugiau įrašų nebeprikaupsime, turime verstis esamais. Įrašai tirti iš klausos, tad atliktas darbas tikrai neturėtų būti paskutinis – autorė tikisi, kad jauniosios kartos tyrėjai, dirbantys instrumentiniais metodais, dar rastų ką koreguoti, paneigti ar patvirtinti, bet dabar bus padaryta bent pradžia. Visi įrašai tyrėjams prieinami per projekto *Kuršių nerijos kalbos ir kultūros archyvas* tinklalapį (<http://nerija.ku.lt:8080/knka>)⁵. Neretai atskiros iliustracinės frazės įrašė yra ilgesnės negu trans-

3 Žr. TRANSKRIPCIJOS ŽENKLAI.

4 Nykstančios kalbos dokumentavimo darbe pasirinkti „geriausius“ pateikėjus labai sunku. Pagal kalbos vartojimo aktyvumą jie skirstomi į tris grupes: aktyvieji (kurie kalbą vartojo kasdien kalbėdami įvairiomis temomis), vidutiniško aktyvumo (kurie kalbą vartojo epizodiškai, kai turėjo pašnekovą) ir pasyvieji (kurie kalbą prisiminė fragmentiškai, ilgą laiką jos nevartojo).

5 Be garso įrašų, šiame archyve yra daug publikacijų, istorinių muziejinių ir archyvinių rankraščių, žemėlapių ir nuotraukų kopijų, vokiečių kalbininko Friedhelmo Hinzės pradėto rengti žodyno rankraštis (faksimilė ir iššifruotas) ir daug kitų su Kuršių nerijos kultūros ir kalbos paveldu susijusių artefaktų. Kai kurie archyvo dokumentai (tarp jų ir įrašai), laikantis duomenų apsaugos, turi ribotą prieigą.

kripcijoje tekste, kur iliustruojama konkreti fonetinė ypatybė. Tai daroma tam, kad būtų aiški žodžio forma arba į iliustraciją patektų ir loginė pauzė, dėl kurios kai kurios ypatybės atsiskleidžia kitaip negu fragmente ne prieš pauzę.

Darbe vartojamos santrumpos dažniausiai įprastinės, o specialiųjų sąrašas pridėdamas atskirai. Kaip minėta, naudojami latvių dialektologijoje įprasti tradicinės transkripcijos ženklai, remiantis LVDA, pateikiamas transkripcijos ženklų sąrašas. Atskirai pateikiama informacijos apie pateikėjus.

Fonologijos skyriuje tekstas gausiai iliustruojamas pavyzdžiais. Garso įrašą galima girdėti per nuorodą, kuri nukreipia į garso failų katalogą prieduose. Tam, kad nuorodos veiktų, priedą su garso failais reikia parsisiųsti internetu kartu su tekstu (pdf formatu), išskleisti ir nepervardintą saugoti įrenginyje viename aplanke.

SANTRUMPOS

Knygoje vartojamos lingvistiniuose darbuose įprastos santrumpos. Pateikėjų santrumpos pateiktos skyriuje PATEIKĖJAI. Literatūros santrumpos pateikiamos literatūros sąrašė. Čia pateikiamos kitos, retesnės arba autorės sukurtos, santrumpos.

b. k. – bendrinė kalba

kurš. – kuršininkų

lat. – latvių

liet. – lietuvių

pav. – paveikslėlis

žem. – žemaičių

Kai pavyzdyje pateikiama ne daiktavardžio vienaskaitos vardininkas ir veiksmažodžio bendratis, įprastomis santrumpomis nurodoma žodžio forma, pvz.: D. sg. „vienaskaitos datyvas“, praet. 3. „būtojo laiko 3 a.“ ir pan.

TRANSKRIPCIJOS ŽENKLAI

Darbe daugiausia vartojami latvių dialektologijoje įprasti transkripcijos ženklai, kurie aprašyti *Latvių kalbos tarmių atlase* (LVDA). Tačiau dėl techninio patogumo kai kurie simboliai pakeisti panašiais. Kiti, nepriklausantys šioms grupėms, transkripcijos ženklai nurašomi cituojant kitus autorius (El Mogharbel, Bezzenbergerį, Plakį ir kt.).

Priegaidžių ženklai aprašyti skyriuje KIRČIAVIMAS.

a – trumpasis a (atitinkamai taip be diakritikų žymimi visi trumpieji balsiai),

\bar{a} – ilgasis a (atitinkamai brūkšneliu žymimi visi ilgieji balsiai, kai nenustatyta jų priegaidė),

\check{a} – trumpasis balsis dvigarsiuose, kai neartikuluojama priegaidė,

$\overset{\circ}{a}$ – labializuotas a ,

$\overset{\circ}{\bar{a}}$ – labializuotas \bar{a} ,

$\underset{\cdot}{e}$ – platusis (žemutinio pakilimo) trumpasis e ,

e – siaurasis (vidutinio pakilimo) trumpasis e ,

$\bar{\underset{\cdot}{e}}$ – platusis (žemutinio pakilimo) ilgasis e ,

\bar{e} – siaurasis (vidutinio pakilimo) ilgasis e ,

$\underset{\cdot}{j}$ – istorinis arba neskiemeninis j ,

$\underset{\cdot}{v}$ – neskiemeninis v ,

\check{r} – trumpai tariamas dvigarsio komponentas, kai neartikuluojama priegaidė,

η – gomurinis n prieš k ir g ,

l' – palatalizuotas priebalsis (atitinkamai k' , r' ir kt.),

$\underset{\cdot}{r}$ – skiemeninis sonantas,

\mathfrak{z} – atitinka latvių bendrinės kalbos dz ,

\mathfrak{z} – atitinka latvių bendrinės kalbos $d\check{z}$,

$'$ – redukuotas (netariamas) balsis,

$a.$, $e.$ ir kt. – pusilgis balsis,

/ – loginė pauzė sakinyje,

// – pauzė tarp sakinių,

— – bekirčių žodžių prijungimo prie kirčiuotųjų ženklas,

' – ženklas prieš kirčiuotą skiemenį, kai kirčiuojamas ne pirmasis skiemo,

\textcircled{a} – neaiškos artikuliacijos (panašus į rusų kalbos \textcircled{a}) itin trumpas murmamasis balsis redukuoto balsio vietoje (N. pl. *běrnā* 'vaikai').

Kiti, aiškesnės artikuliacijos, murmamieji balsiai rašomi atitinkamais ženklais pakeltu šriftu (G. sg. *vīr^a* 'vyro').

Priegaidžių žymėjimas aprašytas skyriuje KIRČIAVIMAS.

I. KURŠININKŲ KALBOS IŠTAKOS, STATUSAS, SOCIOLINGVISTINIS PAVEIKSLAS, DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAI

KURŠININKŲ KALBOS IŠTAKOS

Archeologų duomenimis, ankstyviausi žinomi gyventojų pėdsakai Kuršių nerijoje siekia akmens amžių (apie 3500–2500 pr. Kr.) (Rimantienė 1999: 22, 25; Piličiauskas 2013: 259–261). Rimutė Rimantienė senojo žalvario amžiaus radinius pietinėje nerijos dalyje (apie II tūkst. pr. Kr.) priskiria baltiškai kultūrai (Rimantienė 1999: 98). Vėlesni radiniai datuojami jau vikingų laikotarpiu, taigi neturime žinių apie gana ilgą laikotarpį. XIX a. pradėti aktyviai tyrinėti ir viduramžių bei Ordino laikų radiniai Stangenvaldėje (viena iš užpustytų kaimų) ir Korallenberge (vok. *Korallenberg*) netoli Rasytės, jie priskiriami baltams. Esama svarstymų, kad prieš Ordino atėjimą minėtieji kaimai galėjo būti apytikrė prūsų ir kuršių genčių riba (Širouchov 2015).

Nustatyta, kad pirmieji atsikėlėliai iš Kuršo sukūrė gyvenvietes prie Kuršių marių ir Sembos pajūryje netrukus po Ordino karų XV a.⁶ Klaipėdos komtūro pakviesti, jie turėjo aprūpinti Ordino konventą žuvimis (tada buvę labai daug pasninko dienų). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad kai kuriuose dokumentuose minima, jog pirmieji į neriją atsikėlė šiaurinės Kuršo dalies gyventojai. XV a. prasidėjusi migracija iš Kuršo vyko keliomis bangomis (Diederichs 1883: 49–52). Latvių istorikai kai kurias iš jų sieja su XV a. maro ir bado periodu Kuržemėje (Kapenieks 2018: 75). Migracija iš Kuršo į Prūsijos pajūrį ir Kuršių marių apylinkes paliko pėdsakų ir vietovardžiuose – antai Hanso Mortenseno nurodomi apgyvendinti kaimai Semboje: 1400 m. kaip nauja gyvenvietė minimas *Groß Kuhern*, 1540 m. – *Neukuhren* (Mortensen 1923: 297, 331)⁷. Sembos kuršius XVII a. mini ir Matas Pretorijus: „Denn die Litthauische, Preußische und

6 Kai kurie archeologai spėja, kad Kuršių nerijoje atneštinės vėlyvos kuršių kultūros būta jau XIV a. (Žulkus 2004: 205), tačiau esama ir abejonių, kad Stangenvaldės viduramžių radiniai priskirtini kuršiams – jie labiau sietini su prūsais (Širouchov 2015).

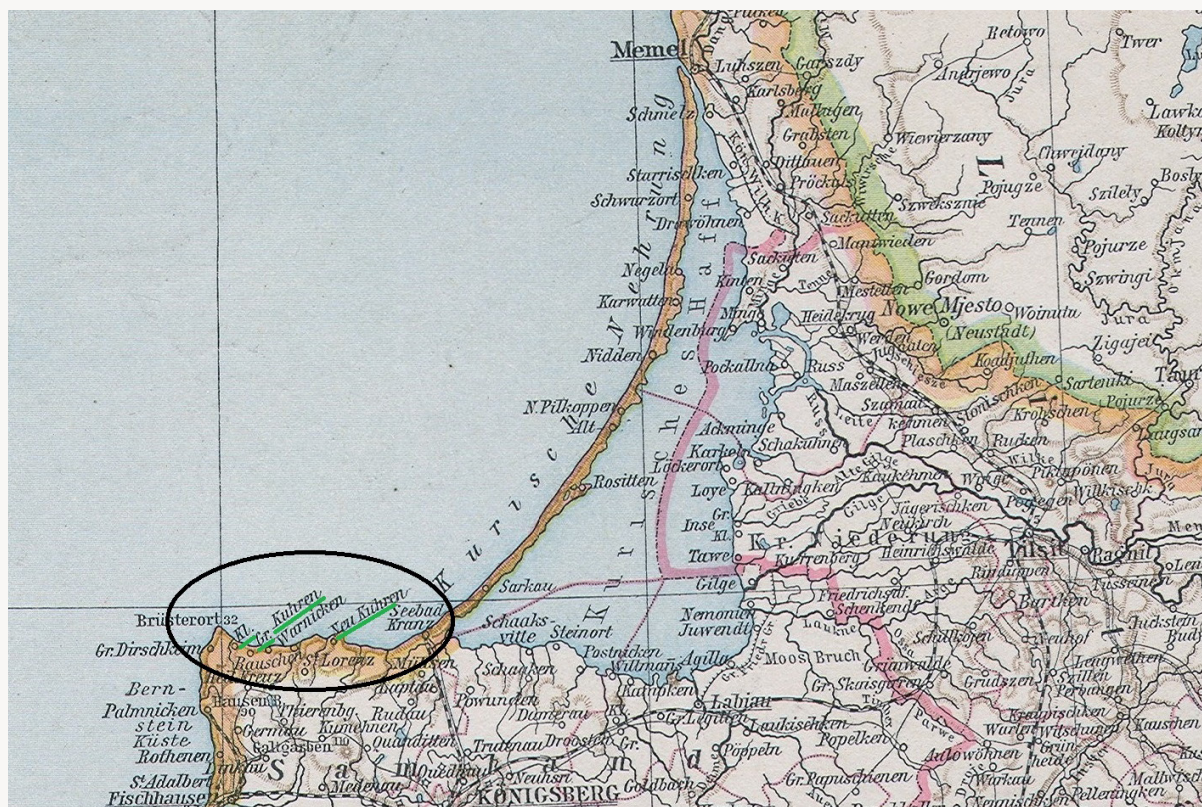
7 Iš viso Sembos pajūryje žinomos 4 gyvenvietės vardu *Kuhren*: *Cranzkuhren*, *Neukuhren*, *Klein Kuhren* ir *Groß Kuhren* (žr. 1 žml.).

Curische Sprache, sind einander sehr verwandt, wie denn der Preußische Catechismus sehr nach dem Curischen sich flectiret, weil die dasigen Sudawen viel mit den Curen auf Samland conversiren“ (Prätorius 1721: 539f)⁸. Gali būti, kad ten dalis gyventojų nusikėlė ne tiesiai iš Kuršo, bet iš Klaipėdos, t. y. Kuršių marių apylinkių (Bezenberger 1889: 266). To priežastis galėjo būti nepalankios gamtinės sąlygos. XVI a. mokesčių knygoje nurodoma, kad Kuršių nerijoje žvejybos mokesčius mokėję žmonės buvo kilę iš įvairių Kuršo vietų: „Diese „kurischen Fischer“ stammen aus *Libau, Windau, Zierau, Goldingen, Kandau, Domesnäs, Klein- und Grossirben* und werden namentlich erwähnt“ (Kiparsky 1939: 441)⁹. Vokiečių istorikai taip pat nurodo, kad 1541 m. ne mažiau kaip 162 žvejai, kilę iš Ventspilio, Kandavos ir kitų Kuršo vietų, mokėjo Kuršių marių žvejo mokestį (Forstreuter 1981: 287). Tačiau Kuršo naujakuriai nebuvo vieninteliai nerijos gyventojai. Čia kūrėsi ir Ordino privilegijas gavę smuklininkai, girių prižiūrėtojai, kitas tarnybas gavę vokiečiai, vėliau žemesnių sluoksnių vokiečiai papildė ir žvejų gretas (Safronovas 2018: 23; Gierszewski 2013). Nuo XVI a. čia pagausėjo lietuviai, kurie iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kėlėsi į Prūsiją ir pasiekė Kuršių marias, o per jas ir Kuršių neriją.

XVI a. pr. kuršiais vadinti ir Nemuno deltos žvejai (Žulkus 2004: 198). Taigi, be minėtų XV a. Sembos „kuršiškų“ kaimų, XVI a. naujakuriai iš Kuršo jau buvo įsikūrę abiejose marių pusėse ir Nemuno deltoje (Forstreuter 1981: 287). XVII a. Kuržemės ir Jelgavos hercogystės superintendentas Paulius Einhornas neabejodamas identifikuoja Sembos ir Kuršių marių pakrantės gyventojų kalbą kaip latvišką. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, pasak jo, jau tuo metu tų kaimų gyventojai patys negalėję nieko pasakyti apie savo kilmę (Einhorn 1649: 1). Tai turėtų reikšti, kad tuo metu jų čia gyveno jau kelios kartos. XVI a. Kuršių nerijoje vyko žymūs demografiniai pokyčiai – 30 metų laikotarpio bažnyčių ir mokesčių registrai rodo naujų gyventojų antplūdį, kuris negali būti paaiškinamas tik vidine kolonizacija (Gierszewski 2013: 70). Kuršių nerijoje

8 „Lietuvių, prūsų ir kuršių kalbos yra labai giminingos, o prūsų katekizmas labai panašus į kuršių kalbą, nes suduoniai ten daug bendrauja su Sembos kuršiais.“

9 „Šie „kuršių žvejai“ kilę iš Liepojos, Ventspilio, Cyravos, Kuldygos, Kandavos, Kolkos Rago, Mažosios ir Didžiosios Irbenės ir išvardijami vardais.“ Be to, čia rašoma: „Nuo mokesčių apskaitos pradžios (1532 m. Žiokai, 1540 m. Klaipėda) yra eilutė „Pajamos iš kuršių mokesčių“, tai reiškia mokesčius, kuriuos turi mokėti žvejai, atvykstantys iš Kuršo, už žvejybą Kuršių mariose“ (Kiparsky 1939: 441).

1 žml. Migracijos iš Kuršo ženklai Semboje. Gyvenviečių vardai su dalimi Kuhren: Kl. Kuhren, Gr. Kuhren ir Neu Kuhren

maras siautė 1515 m., 1570–1573 m., 1600–1603 m.¹⁰ (Elertas 2014: 29). Sprendžiant iš gerokai pasikeitusios gyventojų sudėties, panašu, kad būtent į šiaurinę nerijos dalį po didžiųjų pustymų ir maro epidemijų galėjo atsikelti nauja gyventojų banga (Elertas 2014: 57). Nemaža jų dalis turėjo būti iš Kuršo, sprendžiant iš tarmės ypatybių, iš pietvakarinės Kuršo dalies (apie tai toliau). Naujos migracijos iš Kuršo bangos pasiekė Kuršių neriją ir Klaipėdos apylinkes XVII a. (Seraphim 1892).

XVII–XVIII a. Kuršių nerijos gyventojams buvo didelių išbandymų metas. Didelę reikšmę gyventojų migracijai turėjo smėlio pustymai. Dėl jų kaimai turėjo po kelis kartus keltis iš vietos į vietą, dalis gyventojų persikeldavo į gretimą kaimą, kiti kūrė naują kaimą netoli buvusio. Smėlio pustymai nesiliovė iki XIX a., tada buvo pradėtas sodinti miškas, kurio paskirtis – sulaikyti pustomą smėlį. Buvusio Kárvaičių kaimo

¹⁰ Stipri maro epidemija palietė visą neriją: 1605 m. pietinėje nerijos dalyje, Šarkuvos gyvenvietėje, mirė 200 žmonių, t. y. visas kaimas (Mager 1938: 203).

gyventojai papildė Juodkrantę, Agilos gyventojai sudarė Prėilos, Pėrvalkos ir Purvynės gyvenvietes, o Stangenvaldės, Latenvaldės, Priėdinės – Pėlkupą ir Rasytę (Mager 1938: 145–151). Taip į Nidą ir arčiau jos pamažu patraukė naujų gyventojų iš abiejų pusių – dalis šeimų sudarė santuokas su pilkupiškiais, kiti – su buvusiais Karvaičių parapijiečiais. Ši iš pažiūros nežymi pastaba apie migraciją vos keliolikos kilometrų atstumu gali būti svarbi kalbant apie šeimų giminystės ryšius ir kalbos ypatybių migravimą ir maišymąsi.

Ne tik suŋkios gamtinės sąlygos, bet ir kita mažų gyvenviečių ypatybė turėjo reikšmingos įtakos demografiniams pokyčiams. Savo gyvenvietėje rasti gyvenimo partnerį nebuvo lengva, nes kaimus dažnai sudarė vos kelios giminės, taigi, siekiant išvengti incesto, sutuoktinio reikėdavo ieškotis kitame marių krante. XVIII–XIX a. padažnėjo santuokų ne tik su artimesniais kito kranto gyventojais, bet ir tarp kaimų gyventojų pačioje Kuršių nerijoje. Nijolė Strakauskaitė (2001: 45, 46), tyrinėdama Juodkrantės bažnyčios knygų įrašus, pastebėjo giminystės ryšius tarp Juodkrantės, Karvaičių ir Nidos kaimų, nustatė Liudviko Rėzos giminės paplitimą Kėrvaičių, Naglių (Agilos) ir Jėdžkrantės gyvenvietėse. Vėsos šios aplinkybės kartu su gyventojų judėjimu lėmė ir kalbos bei papročių migraciją.

Sustabdžius smėlio pustymą, XIX a. nusistovėjo daugmaž sėslus gyvenimas, kraštą maitino žvejyba, kuri lėmė žmonių gyvenseną. Šiaurinėje nerijos dalyje XIX a. pab. kalbininkai fiksuoja gausias žvejų šeimas, kalbančias įvairių Kuršo tarmių mišiniu. Preilos ir Pėrvalkos gyvenvietėse, be kuršininkų, dažnoje žvejų šeimoje buvo vartojama ir lietuvių kalba¹¹.

Istorikų duomenimis, dėl geresnių žvejybos sąlygų ir patogesnio susisiekimo su žemynu Kuršių nerijos pietinės dalies gyvenimas iki XIX a. antrosios pusės buvęs gyvesnis nei Klaipėdos kraštui priklausančioje dalyje į šiaurę nuo Nidos, be to, Rasytė turėjo dirbamosios žemės (Forstreuter 1981: 289; Elertas 2014: 56). Pietinėje dalyje nuo senų laikų būta keliasluoksnės visuomenės struktūros – be žvejų, čia gyveno ir įvairių tarnautojų, pašto keliu nuolat nerijos kaimus pasiekdavo nauji gyventojai iš Sembos, atsikeldavo lietuvių iš kito marių kranto (Safronovas 2018: 23). Kad kuršininkai nebuvo ryškiai dominuojanti etninė grupė, rodo ir Adalberto Bezzenbergerio

¹¹ Kad lietuvių kalba čia turėjo stipresnes pozicijas, rodo ir tas faktas, kad tarpukariu Preilos gyventojai rinko parašus už tai, kad konfirmantus ruošų lietuviškai (Chronik 2013: 252).

atlikta asmenvardžių analizė: tarp 1569 m. pietinėje nerijos dalyje Žiokų fogtijos vizitacijos knygoje užfiksuotų asmenvardžių jis nustatė apie 40 vokiškų ir per 50 nevokiškų asmenvardžių (Bezenberger 1889: 259–260). Kalbų ir kultūrų sąveikos procesas pietinėje nerijos dalyje perėjo į germanizacijos etapą greičiau negu sėslesnėje pusiasalio šiaurėje. Matyt, perėjimas į vokiečių kalbą mokykloje vyko dar prieš Bismarko reformą, nes 1820 m. dar egzistavusi kuršininkų kalbos vartotojų bendruomenė (Jachmann 1829: 201) amžiaus viduryje ėmė sparčiai tirpti. Kuršininkų kalbos nykimas jau XIX a. pab. pusiasalio pietuose pasiekė tokią ribą, kad Pilkupoje ir Rasýtėje beveik nebeliko jos vartotojų (Bezenberger 1888: 3). Svarbus faktorius buvo tai, kad maždaug pagal dabartinę Lietuvos ir Rusijos sieną ėjo ir valsčių riba, išvesta 1537 m. (Mager 1938: 49). Tai reiškė, kad abi nerijos dalys galėjo būti skirtingai administruojamos ir gyventojų socialiniai ryšiai formavosi skirtingomis kryptimis. Ypač svarbūs buvo sprendimai dėl bažnyčios ir mokyklos kalbos.

Vis dėlto anksčiausiai kuršininkų kalba išnyko žemyninėje marių pusėje. Kaip jau minėta, istorijos duomenys rodo migracijos iš Kuršo bangą siekus visą pamarį, net iki Šilutės apylinkių, tačiau jokie kuršininkų kalbos palikimo ten nespėta užfiksuoti. Dauguma pakrantės gyventojų, be žvejybos, vertėsi ir žemės ūkiu, o ilgainiui žemės ūkis tapo pagrindine veikla. Pragyvenančių vien iš žvejybos, skirtingai negu kopose, čia buvo nedaug. Taigi, ūkininkai gyveno kitokį gyvenimą ir kaimai buvo kitaip administruojami, visame etnokultūriniame gyvenime dominavo lietuviai. Kuršių nerijos gyventojai kito kranto kaimynus vadino *žėmininkais* (kurš. *zemenieki*) arba *būrais* (kurš. *būri*)¹², o žemyninės dalies gyventojai nerijiškius vadino *kopininkais*. Taigi, rytinėje marių pakrantėje Kuršo imigrantų dalis per porą šimtmečių ištirpo lietuvių bendruomenėje, palikdama pėdsaką vietinėje tarmėje, vietovardžiuose ir etninėje kultūroje¹³. Deja, kuršininkų įtaka minėtuose lietuvių kalbos ir kultūros sluoksniuose dar nėra tyrinėta.

¹² *Būrs* ‘žemdirbys, ūkininkas’ kuršininkų kalboje iki šiol vartojamas bet kokiam ūkininkui įvardyti. Broliai Sakučiai (Sakuth) žodžiu *būrs* vadino ūkininką Švedijoje, kuris nuomoja svečiams kambarius savo ūkyje. Be šių, visuotinai priimtų, etnonimų, buvo vartojamos ir pravardės, pvz., kopininkai žemininkus vadindavo „klumpenieki“, nes pastarieji avėjo medpadžius, vadinamus klumpėmis.

¹³ Kad toks spėjimas turi pagrindo, rodo nemažai leksinių skolinių vietinėje tarmėje (*pūce* ‘pelėda’, *abra* ‘indas duonai užminkyti, duongeldė’, *pūkis* ‘aitvaras’, vėjų vardai *šakšinis* ‘pietvakarių vėjas’, *auštrinis* ‘šiaurės rytų vėjas’ ir kt.), kai kurios fonetikos ypatybės (Kiseliūnaitė 2005a), vietovardžiai (*Muižė*, *Suvernai*), asmenvardžiai (*Beitis*, *Delins*, *Paura*, *Resas*, *Brusdeilins*, *Davils*, *Sprogies*) ir kt.

Kuršių nerijos gyventojus su kitu krantu siejo ekonominiai ir prekybiniai ryšiai. Gana dažnos buvo ir mišrios santuokos (kalbos požiūriu) su žemyninės dalies lietuviais ir vokiečiais. Nors Strakauskaitė, pasitikėjusi Richardo Pietscho pasakojimu (Pietsch 1982: 310), teigia, kad dėl blogo susisiektimo kopininkai ieškodavo gyvenimo partnerio savo kaime, tuo pat metu ji ne itin ryžtingai kalba apie abipus marių vykusias santuokas (Strakauskaitė 2001: 90)¹⁴. Šį procesą aiškiai iliustruoja įrašai bažnyčių knygose ir pasikartojantys asmenvardžiai abiejose marių pusėse. Lietuvių kilmės moterų iš kito marių kranto vaidmuo Kuršių nerijos žvejų etninei tapatybei buvo labai svarbus. Atitekdamos moterys atnešdavo šeimos papročius iš lietuvių bendruomenės, jų drabužiai, kuriems medžiagas pirkdavo turguje Klaipėdoje arba Šilutėje, beveik niekuo nesisyrė nuo kito kranto gyventojų, nors kai kurių papročių kopose tekdavo atsisakyti, pvz.: verpti, austi¹⁵, nereikėjo čia dirbti ir daugelio lauko darbų. Dėl to transformavosi ir nereikalingi tapo kai kurie žemdirbių kalendoriniai papročiai. Kartu išnyko ir tokios temos kalboje, pasimiršo leksika, žodžių reikšmės. Dar nėra detalieji ištirti abiejų marių pusių gyventojų papročių sąveikos ir migracijos reiškiniai, tačiau esama nemažai duomenų, liudijančių itin ryškų lietuviškų papročių, žemdirbiams būdingos mitologijos plitimą, jos transformacijas Kuršių nerijoje, žvejyba besiverčiančiame krašte (Kiseliūnaitė 2010: 23). Dar labiau suartėjo abiejų krantų gyventojai XIX a. įsikūrus Prėilos ir Pėrvalkos gyvenvietėms, kuriose, be kuršininkų, atsikėlusius iš užpustytų Agilos ir Kārvaicių kaimų, apsigyveno nemažai ir lietuvių. Čia vasaros metu vykdavo pietistų surinkimai, kuriuose lietuviškai pamaldas laikydavo savamoksaliai pamokslininkai iš „būrų“ kaimų. Neatsitiktinai Jonas Balys, rinkdamas tautosaką Kuršių nerijoje, pastebėjo, kad tenykštės moterys buvusios itin pamaldžios ir taip „auklėjusios“ savo vyrus, be to, jis kaltino pietistus išnaikinus dainuojamąją tautosaką (Balys 1937: 8; Kiseliūnaitė 2010: 18). Atitekėjusios lietuvės moterys derinosi prie kaimo aplinkos ir perimdavo kuršininkų kalbą, taip darydamos lietuvišką įtaką pastarosios fonetikai, leksikai ir gramatikai (Endzelīns 1931: 575). Nors daugelis informantų liudija Prėiloje

¹⁴ Beje, autorė ne visai teisingai suprato Pietscho tekstą. Ji rašo: „Ir itin retai vyras iš Kuršių nerijos ryždavosi kurti savo šeimos židinį kitame marių krante“, tačiau cituojamas autorius sako kitaip – kad retai kuršininkas žmoną ėmė iš kito kranto („Selten kam es vor, daß ein Fischer seine Braut vom Festland holte“). Tačiau Pietschas nebuvo išstudijavęs šio klausimo ir galėjo žinoti tik savo laikmečio Nidos gyvenimą, bet bažnyčių įrašai rodo ką kita.

¹⁵ Tautosakoje pasakojama, kaip Kuršių nerijoje dingo paskutinės audimo staklės (Fuchs 1971: 63; Kiseliūnaitė 2010: 2015).

ir Pėrvalkoje vartojus kuršininkų kalbą¹⁶, tačiau būtent šiose gyvenvietėse dažniau nei kitur nerijoje lygiagrečiai buvo vartojama ir lietuvių kalba. Taip buvo ne tik dėl to, kad čia apsigyveno dalis kito kranto lietuvių, bet ir dėl to, kad žmonės vertėsi išimtinai žvejyba, gyveno palyginti uždara gyvenimą, kai tuo metu Nida ir Juodkrantė vystė poilsinį turizmą ir tuo tikslu sparčiai mokėsi vokiečių kalbos.

Tačiau klaidinga būtų manyti, kad kuršininkų kalba, kurią atnešė pirmieji kolonistai iš Kuršo, buvo išimtinai vyrų, kurie čia atvyko kaip žvejai, nuopelnas. Nors istorinių duomenų apie moterų populiaciją ir jų kalbinę ar etninę priklausomybę XVI–XVII a. nėra gausu (to meto bažnyčių knygose esantys asmenvardžiai dar nėra lingvistiškai ištirti), iš kai kurių etnolingvistinių pastebėjimų galime daryti prielaidą, kad čia iš Kuršo kėlėsi ne vien vyrai, bet ištisos šeimos ar giminės. Tokia veikla kaip duonos kepimas baltų kultūroje yra išimtinai moterų darbas, o kuršininkų kalboje paplitę žodžiai *abra* ‘gelda duonai užmaišyti ir minkyti’ (ME 1: 6), *lize* ‘ližė’ (ME 2: 476), *raūšis* ‘duonos tešlos kepinys su skerstuvių krauju’ (lat. b. k. *raūsis*) (ME 3: 488), *pimše* / *piņša* ‘duonos sriuba’ (KW 1987: 61; Plāķis 1927: 74) (*piņsla* ‘t. p.’, ME 3: 218), *mīcēti* (*mīcīt*, Plāķis 1927: 68) ‘minkyti’ ir kt. yra kildintini iš latvių kalbos, jos kuršiškų dialektų ar net senosios kuršių kalbos. Ir kita moterims priskirtina veikla neretai yra atspindima latviška leksika, pvz.: *adūt* ir lie. tarm. *adýti* ‘megzti’ (Kintai, Dovilai ir Priekulė), *pupzīds* ‘Wickelkind’ (DKW 331; plg. *pupzīdis* ‘žindomas kūdikis’, ME 3: 416), plg. lat. b. k. *zīdāinis* ‘t. p.’ ir kt.

Vokiečių kalbos įtaka kuršininkų kalbai taip pat labai ryški. Monografijoje dvikalbystei ir kalbų sąveikai skirtas atskiras skyrius, tačiau, aptardami kuršininkų kalbos ištakas ir jos raidą, negalime bent trumpai nepaminėti svarbiausių su vokiečių kalba susijusių dalykų. Be minėtos gyventojų etninės sudėties margumo ir jos raidos netolygumo, verta atkreipti dėmesį į tai, kad vokiečių kalba visame pamaryje buvo vis intensyvėjančios asimiliacijos rezultatas – prie jos palaipsniui perėjo ne tik kuršininkai, bet ir prūsai bei nemaža dalis lietuvių. Kadangi pietinėje nerijos dalyje bažnyčiose ir mokyklose jau iki XIX a. vidurio buvo įvesta dėstomoji vokiečių kalba, manytina, kad ir su žemyninės dalies lietuviais kuršininkai ėmė bendrauti vokiškai. Pastebėtina ir tai, kad pietinės dalies vokiečių kalbai didelę įtaką turėjo būtent vokiečių kolonistų šnekamoji kalba, kurią pradėjo vartoti ir kuršininkai, ir, tikėtina, kito kranto lietuvių

¹⁶ „Prėle turi j lik pedjuoa laike 160 laužes. Vise runaj tarp seves kursiske“ (Pietsch 1982: 40).

dalį¹⁷. Šiaurinė nerijos dalis vokiečių lėčiau, tai lėmė ne tik palyginti negausus skaičius vokiečių kilmės žmonių, bet ir tai, kad vokiečių kalba mokyklose buvo įvesta vėliau¹⁸, o bažnyčiose dvikalbės pamaldos vyko dar XX a. pr. Dėl to šiaurinės dalies kuršininkai vokiečių kalbą išmoko išimtinai per mokyklą, o ne iš šnekamosios vokiečių kolonistų kalbos. Žinoma, neįmanoma būtų šiuos du vokiečių kalbos sluoksnius vieną nuo kito visiškai atiboti, nes, kaip jau minėta, vyko, nors ir ne itin gausi, gyventojų migracija tarp pietinės ir šiaurinės dalies¹⁹, todėl vokiečių žemaičių kalbos elementai prasiskverbė ir į šiaurinės dalies kuršininkų kalbą, daugiausia į jų leksiką.

XIX a. gyvenimas Kuršių nerijoje pasižymėjo stabilumu, nusistovėjusia tvarka, gyvenvietės gyveno savo žvejybos ritmu, tradicijos buvo perduodamos iš kartos į kartą, gaūšios šeimos vertėsi kukliai ar net visai varganai. Iki amžiaus vidurio, kai buvo pereita prie vienintelės dėstomosios vokiečių kalbos mokykloje, kuršininkų kalbinė bendruomenė šiaurinėje dalyje laikėsi beveik tolygiai. Tačiau ne tik mokykla, bet ir sustiprėjęs prūsiskasis-vokiškasis patriotizmas davė rezultatų: žvejų berniukai buvo karinio laivyno jūreiviai, tuo didžiavosi ir grįžę atostogų fotografuodavosi apsirengę jūreiviškomis uniformomis net giminių vestuvėse. Jie, be abejo, jau gerai mokėjo vokiškai. I pasaulinio karo metais jie taip pat tarnavo laivyne²⁰. Karo pabaigoje, artėjant rusams, per neriją traukė minios pabėgėlių. Kai kuriuos priglausdavo žvejų šeimos, ypač tos, kuriose buvo mokančių lietuviškai. Iš I pasaulinio karo laikų visam likusiam gyvenimui liko tarp belaisvių įsimaišęs rusas (kitais duomenimis, bulgaras) Lazaris Bezrukovas, kurį garso įrašuose neretai mini daugelis pateikėjų²¹.

¹⁷ Šis klausimas nagrinėtinas išsamiau – verta palyginti kuršininkų kalbos ir lietuvių žvejų tarmės duomenis, publikuotus Georgo Gerullio ir Christiano Stango studijoje (Gerullis, Stang 1933).

¹⁸ Nors tiksli perėjimo į vokiečių dėstomąją kalbą data nėra žinoma, Nidos mokyklos kronikoje paskelbtas 1854 m. Nidos mokyklos pamokų tvarkaraštis rodo, kad tuo laiku beveik visi dalykai buvo mokomi vokiškai, „lietuvių vaikams“ skaitiniai vokiečių kalba buvo mokomi dar papildomai, 1894 m. įrašai rodo, kad lietuvių kalba mokykloje visai nebebuvo dėstoma (Chronik 2013: 128).

¹⁹ Kuršininkas Martinas Pugellis (Martin Pugell, g. 1908 m. Nidoje): „Kas Pilkupoje, Rasytėje gimę, tie nesuprato nė žodžio kuršiškai. Kai tie iš Pilkupos ar Rasytės susituokdavo Nidoje, tik po kelerių metų, penkerių ar šešerių, pradėdavo suprasti ir pamažu kalbėti. Bet tu gali suprasti, kad nėra kuršininkas, kad tas iš Vokietijos“ (garso įr. 1980). Tuo metu minėtieji kaimai priklausė Vokietijai.

²⁰ Vienas iš pateikėjų savo kareiviškus I pasaulinio karo įspūdžius pasakoja 1961 m. Latvių kalbos instituto darytame įrašė.

²¹ Jo dukterė Marija Kairienė (Maria Elisabeth Besrukow) – viena iš nedaugelio kuršininkų pateikėjų, neemigravusi ir iki savo amžiaus galo likusi Kuršių nerijoje.

Pasibaigus karui, po Versalio sutarties, 1920 m., per Kuršių neriją pirmą kartą buvo nustatyta valstybių siena. Tada Klaipėdos kraštas buvo perduotas administruoti Prancūzijai. Nerijos dalis į pietus nuo Grabšto rago liko Vokietijos teritorijoje. 1923 m. prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, šiaurinė nerijos dalis tapo labiausiai į vakarus nutolusia Lietuvos teritorija. Lietuviškasis tarpukaris Klaipėdos kraštui buvo sudėtingo integravimosi į mažai pažįstamą politinę, socialinę-ekonominę ir kultūrinę erdvę laikas, jis visais atžvilgiais buvo prieštaringas, daugelio klaipėdiškių, tarp jų ir Kuršių nerijos gyventojų, nesuprastas²². Norėdami atsiriboti nuo būtinybės nurodyti savo tautinę tapatybę, 1925 m. surašymo duomenimis, net 24 proc. Klaipėdos krašto gyventojų nurodė nesą nei lietuviai, nei vokiečiai, bet „klaipėdiškiai“²³. Nežinia, kaip rinkėjams atsakinėjo Kuršių nerijos gyventojai, nes neteko rasti informacijos apie kitus pasirinkimus, greičiausiai jie taip pat rinkosi vieną iš minėtųjų trijų. Šis laikotarpis išsiskiria ir tuo, kad tuo metu greta žvejybos verslo suklestėjo kurortinis gyvenimas, atnešęs žvejų šeimoms ne tik papildomų pajamų, bet ir naujus gyvenimo standartus, pagerinęs jų buitį, praplėtęs ir kultūrinį akiratį. Pirmoji ir visą tarpukarį turtingesnė kurortinė gyvenvietė buvo Juodkrantė. Jai išskirtines sąlygas sukūrė pati gamta – nedidelis atstumas iki Klaipėdos, gintaro kasykla, papildžiusi ne tik verslininkų kišenes, bet ir gyvenvietės biudžetą, ir, žinoma, išskirtinis peizažas su jūra, mariomis, sengi-re. Juodkrantėje ant Ievos (dabar – Raganų) kalno rinkdavosi iš įvairiausių apylinkių laivais atplaukę lietuvininkai švęsti įvairių, dažniausiai religinių, o Lietuvos valdymo laikais ir kultūrinių švenčių, kurias rengė lietuviškos organizacijos (plačiau žr. Strauskaitė 2018: 133–149).

Tarpukariu gimusių pateikėjų garso įrašų yra sukaupta daugiausia, todėl ir autentiškos medžiagos apie to meto gyvenimo realijas užrašyta nemažai. Šio laikotarpio etnolingvistinę ir sociolingvistinę situaciją plačiau atskleisime kitame skyriuje, nes tai paskutiniai kuršininkų žvejų etninės ir kalbinės bendruomenės gyvavimo savo tėvynėje dešimtmečiai. Jie visapusiškai svarbūs kalbos raidos tyrimams. Palyginti neblogai dokumentuota kalbinė medžiaga teikia galimybių tirti įvairius kalbos sluoksnius,

²² Plačiau apie nacionalinių santykių raidą Klaipėdos krašte XIX a. žr. Safronovas 2015; XX a. pr. – Žalys 1993.

²³ Šis reiškinys ilgai nefigūravo Lietuvos mokslo diskurse, tautinio ir pilietinio apsisprendimo klausimai minėtuoju laikotarpiu pradedami plačiau analizuoti tik XXI a. (Arbušauskaitė 2011; Safronovas 2015).

lyginti įvairių kartų pateikėjus ir bandyti ieškoti kalbos sąsajų su konkrečia gyvenamąja vieta.

Karo ir pokario Kuršių nerijos gyventojų migracijos procesus išsamiai ir gausiai remdamasis dokumentais atskleidžia Vasilijus Safronovas (Safronovas 2018). Čia paminėsime tik svarbiausius to laikotarpio momentus, kurie vienaip ar kitaip susiję su kalbos likimu. 1939 m. Klaipėdos kraštą aneksavo hitlerinė Vokietija: dar nepaskelbus ultimatumo, gyvenvietėse imta nukabinėti lietuviškus užrašus ir uždarinėti lietuviškas įstaigas. Savaiame suprantama, kad įžengus vokiečiams viešojoje erdvėje nebeskambėjo jokia kita kalba. Matyt, kuršininkai ne iš karto susivokė, todėl virš daugelio namų durų buvo pakabintas priminimas „Deutsche sprechen deutsch“ („Vokiečiai kalba vokiškai“). Gyventojams masiškai suteikta (pasak valdžios, grąžinama) Vokietijos pilietybė. Vyrai mobilizuoti į kariuomenę, žvejoti liko paaugliai ir seneliai, kai kurios šeimos gavo priverstiniais darbams atsiųstus pagalbininkus lenkus. II pasaulinio karo metais pusiasalis kurį laiką gyveno beveik ramų gyvenimą: vasaromis čia atostogavo vokiečių karininkai, mokykloje vyko pamokos, ir visiems buvo aišku, kad čia Vokietija, kuri netrukus laimės karą. Šio laikotarpio atmosferą nuotrupomis, tačiau labai autentiškai atspindi Nidos mokyklos kronika (Chronik 2013). Ramybė baigėsi artėjant frontui prie Klaipėdos 1944 m. vasaros pabaigoje, kai gyventojams buvo įsakyta per trumpą laiką susiruošti ir organizuotai trauktis. Tiesa, organizuotu šį bėgimą galima vadinti labai sąlygiškai, nes per Kuršių marias plūdo pabėgėliai iš žemyno, o vieninteliu sausumos keliu traukė ir kariuomenė, ir minios civilių. Dalis nerijos gyventojų naudojosi laivais. Pusiasalyje kuriam laikui liko tik kariškiai, čia vyko karo veiksmai. Tolimesni žmonių likimai susiklostė kiekvieno skirtingai. Ir šioje vietoje užverčiame paskutinį Kuršių nerijos kuršininkų bendruomenės gyvenimo puslapį.

Vietoje epilogo galima paminėti, kad 1945–1946 m. dalis jų vis dėlto grįžo – 1956 m. Kuršių nerijoje 84 proc. gyventojų sudarė naujakuriai iš įvairių Sovietų Sąjungos vietų, o 16 proc. – autochtonai (Arbušauskaitė 1995: 389), tačiau ir jie beveik visi pasitraukė į Vokietiją 1958–1960 m. Reikia sutikti su Safronovo mintimi, kad senosios bendruomenės tęstinumui iššūkį metė ne tiek pati evakuacija, kiek šeimų išsisklaidymas (Safronovas 2018: 52), galima dar pridurti, kad iširus nusistovėjusiems tarpusavio socialiniams ryšiams buvo pakirstos ir kalbos šaknys. Vaizdžiai kalbant, atšiaurūs vėjai išbarstė žodžius.

KURŠININKŲ KALBOS STATUSAS

Terminas *kuršininkų kalba* (lat. *kursenieku valoda*), pasak Jurio Plakio, vartotas pačių kalbėtojų (Plāķis 1927: 6), nors vėliau kuršininkai retai kada save vadino kuršininkais (kurš. *kursenieki*), dažniausiai *kuršiais* (kurš. *kurši*)²⁴. Tačiau prieveiksmį iš daiktavardžio *kursenieks* daryti nepatogu, todėl kur kas dažniau buvo vartojamos sąvokos *kursis* ‘kuršis’ (atitinkamai *kursiski* ‘kuršiškai’), *kursiska valuoda* ‘kuršiška kalba’, plg.: *leitiska valuoda* ‘lietuviška kalba’²⁵, *vācu* / *vāciska valuoda* ‘vokiečių, vokiška kalba’. Janis Endzelynas, vartodamas terminą *kursenieku valoda*, pripažįsta, kad šį terminą reikia suprasti tokia prasme, kaip „kokio nors poeto kalba“, o iš tiesų tai esąs latvių kalbos dialektas (Endzelīns 1931: 574). Tačiau mūsų laikų latvių mokslininkas Pēteris Vanags linkęs kuršininkų kalbą laikyti atskira baltų kalba ir vartoti terminą *kuršininkų kalba* (lat. *kursenieku valoda*) (Vanags 1999: 117). Pasak jo, kalbės ar tarmės apibrėžimas neapima tik genetinio aspekto²⁶, juolab kad, kaip pamatysime toliau, ir genetinis pagrindas nėra vienalytis.

Taigi, kuršininkų idioma yra keleriopai įdomus fenomenas teoriniame ginče „kalba ar tarmė?“. Kurią sąvoką vartoti, čia turbūt neišspręsimė, bet tai geras pretekstas dar kartą sau užduoti klausimus: kada kalba laikoma tarme, kada kalbos atmaina vadintina diasporos idioma, o kada – atskira kalba? Kodėl švedų ir danų yra atskiros kalbos, o žemaičių – lietuvių kalbos tarmė? Kalbininkai sutinka, kad teorinis ginčas „kalba ar tarmė?“ nėra išsprendžiamas remiantis tik vienu kriterijumi, kuriam pagrįsti vienais atvejais įrodymų pakanka, kitais ne. Pvz., taikant Glottologo „supratimo“ kriterijų (kai kalbos A atstovas supranta kalbos B atstovą be tarpinės kalbos, tókos idiomos laikomos dialektais)²⁷, neaišku, koks supratimo lygis laikytinas pakankamu. Be to, visuomenėse, kur kalba A socialiai dominuoja kalbos B atžvilgiu, turėsime asimetrišką vaizdą. Taikant kitus metodus, pvz., vadinamąjį *Normalised Levenstein Distance*, ne tik tokios pūros kaip bosnių ir kroatų, bet ir rusų ir baltarusių, švedų ir danų kalbos yra tų

²⁴ Iš XX a. antrojoje pusėje įrašytų informantų tik du (Lottē Sakuth ir Martinas Pugellis) pavartojo etnonimą *kursenieks*.

²⁵ Šiuo terminu jie vadino šnekamąją ir rašomąją Prūsijos lietuvių kalbą.

²⁶ „Es teiktu, ka Kuršu kápās pēdējo gadsimtu laikā ir pastāvējusi patstāvīga baltu valoda, kas attīstījusies neatkarīgi no sava vēsturiskā celma, ciešā kontaktā ar kaimiņu – leišu un vācu valodu. Tomēr par būtiskāko iemeslu šādai nostājai uzskatu sociālo, politisko, vēsturisko un etnopsiholoģisko, bet nevis lingvistisko aspektu“ (Vanags 1999).

²⁷ Prieiga internete: <https://glottolog.org/glottolog/glottologinformation>.

pačių kalbų dialektai (Wichmann 2019: 7). Kaip matome, realiai šių lingvistinių kriterijų nėra laikomasi todėl, kad ne tik egzistuoja, bet ir aktyviai veikia ir kitas kriterijus, kuris apibūdinamas skambia Maxo Weinricho fraze, cituojama kalbotyros pradžioje: „A language is a dialect with an army and navy.“ Taigi, grynai lingvistinis-genealoginis kriterijus kalbos ir dialekto sąvokų diferenciacijai užleidžia pirmumą socialiniam-politiniam.

Kuršininkų kalbos raida taip pat gali iliustruoti teiginį, kad statuso apibrėžimui vien genealoginio kriterijaus nepakanka. Nekyla abejonių, kad kuršininkų kalbės pagrindas yra latviškas, ir tas pagrindas iki pat etninės bendruomenės subyrėjimo buvo visapusiškai stiprus, mat, pasak Hinzės, kuršininkų kalba turėjo galios letonizuoti vokiškus ir lietuviškus elementus, juos integruoti į savo kalbą (Hinze 1989: 157). Čia su Hinze galima sutikti tik iš dalies, mat paskutinių kalbėtojų įrašai rodo, kad, nebegyvenant bendruomenėje, pasyviųjų išeivijos vartotojų kalbos gramatinė sistema jau buvo gerokai išklibinta, ypač sintaksė, nuo kurios ir pradėjo griūti visa kalba.

Taigi, nesiekiant žūtbūt griežtai apibrėžti kuršininkų kalbos statuso, bus vartojamos sąvokos *dialektas*, *kalba*, *geolektas*, *sociolektas* ir *etnolektas* – tai priklausys nuo tyrimo apseko. *Dialektu* ją galima sąlygiškai vadinti kalbant iš latvistikos pozicijų, t. y. lyginant konkrečias kalbines ypatybes su kitų latvių kalbos regioninių variantų ypatybėmis ir latvių bendrine kalba. *Kalba* ji vadinama idiomos prasme, t. y. kai kalbame apie ją kaip kalbos atmainą, kuri ne tik turi vidinę kalbinę sandarą, bet ir atlieka socialinę bei etnokultūrinę funkciją kartu paėmus, ir tuo pat metu yra savarankiškos Prūsijos kalbinės mažumos statusą turinti idioma. *Geolekto*, *sociolekto* ir *etnolekto* sąvokų taikymas kuršininkų kalbai grindžiamas kiek plačiau atskirai.

KURŠININKŲ KALBA KAIP GEOLEKTAS

Lyginant su kitomis baltų kalbomis, kurios susiformavo iš senųjų baltų dialektų, kuršininkų kalba yra visiškai jauna. Ji, kaip idioma, susiformavo kelių Kuršo dialektų, kuriuos atsinešė migrantai, pagrindu (fonetikos skyriuje pateikiamos prielaidos apie ypatybes, kildintinas iš įvairių Kuršo vietų). Tačiau per visą trumpą savo raidos laikotarpį nerijoje ji patyrė tiek inovacijų, kad atsiskyrusi nuo savo etninio kalbinio kamieno tapo sąlygiškai savarankišku geolektu, kuriam nebedarė įtakos tolimesnė etninėje tėvynėje likusių dialektų raida.

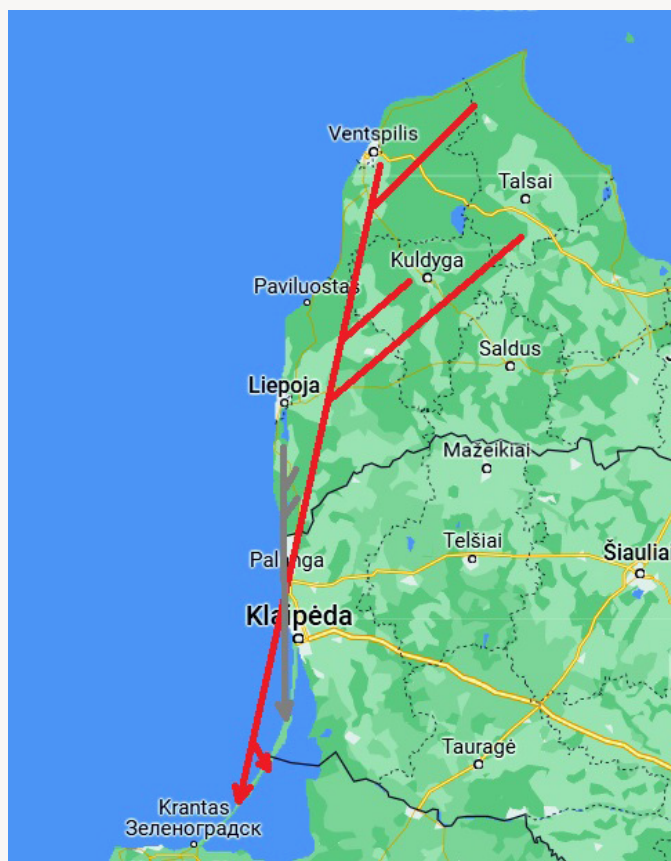
Kuršininkų kalbai sunku taikyti dialekto sąvoką įprasta šio žodžio reikšme²⁸. Ji nebuvo kokio nors latviškai kalbančio dialekto geografinis tęsinys, kuris būtų išsaugojęs to dialekto bruožus ir patyręs tuos pačius kaitos procesus²⁹. Taigi, tai geografiškai ir politiškai gana izoliuotas geolektas, skirtingas negu kitų diasporų dialektai, kurie atsiskiria dėl valstybių sienų dalybų, bet yra geografiškai susisiekiantys. Be to, ši kalbos atmaina, vertinant iš latvistikos pusės, patyrė sąstingį ir kalbai trūko resursų plėtotis, pasak Plakio, ji skurdo, trūkstantį kultūrinį lingvistinį arsenalą papildydama kitų kalbų elementais (Plāķis 1927: 4).

Atsidūrę kitakalbių apsuptyje, pusiasalio žvejai sudarė bendruomenę, kurią pirmausia vienijo socialinis statusas – žvejyba. Šio socialinio sluoksnio ribas nedaugeliui pavyko peržengti, todėl bendruomenė tapo ir socialiai, ir geografiškai gana uždara. Informantai pripažįsta, kad kiekvienas nerijos kaimas kalbėjo kiek skirtingai (Graudiņa 2004: 172). Tai konstatuoja ir kalbos tyrėjai, kurie turėjo galimybę palyginti pietinės ir šiaurinės nerijos dalies gyventojų kalbą (Bezenberger 1888: 110–113), tačiau nėra abejonių, kad šie skirtumai patiems kalbos vartotojams neatrodė esminiai ir jie patys save laikė viena kalbine grupe (*tie ar runā kursiski* ‘jie (kitas kaimas) taip pat kalba kuršiškai’). Pusiasalyje gyventojų migracija buvo ribojama natūralių gamtinių kliūčių ir menkai išvystytos infrastruktūros, be to, neriją supo kita kalbinė bendruomenė. Kita vertus, iš vidaus ją vienijo stiprūs bendruomeniniai tarpusavio ryšiai, todėl kalbėtojų grupių dialektų skirtumai gerokai išbluko ir atsekti jų geografinį pasiskirstymą paskutinėje kalbos stadijoje labai sunku. Taigi, paskutiniu savo gyvavimo šimtmečiu kuršininkų kalba buvo sąlygiškai vienalytis regiolektas, geografinė prasme sukoncentruotas mažame plote.

Kaip izoliuota atšaka, ji tapo archajiškų Kuršo kalbos ypatybių saugotoja. Jos nebeveikė nei etninėje tėvynėje vykstantys šnekamosios kalbos procesai, nei latvių

28 Tokią situaciją galima būtų palyginti su išeivijoje iš įvairių Lietuvos regionų susibūrusia lietuvių kolonija, tačiau būtų esminis skirtumas – lietuvių (latvių, etc.) išeivija į JAV ar kitur iškeliavo gana vėlai, jau turėdama raštų kalbą ir toliau galėdama ją puoselėti, taip formuodama diasporos kalbos atmainą, nedaug besiskiriančią nuo bendrinės kalbos. Kuršininkų diasporos pradžią reikia nukelti į XV a., kai stipriai skyrėsi lyviškasis ir kuršiškasis Kuršo dialektai, be to, pirmųjų atvykėlių kalba turėjo turėti ir ryškų senosios kuršių kalbos substratą.

29 Kuršininkų tarme arba kalba dažnai vadinamas latvių kalbos dialektas, vartojamas į šiaurę nuo Palangos, apie Šventąją. Vis dėlto, skirtingai nuo Kuršių nerijos kuršininkų, jis laikytinas latvių kalbos tarme visomis prasmėmis, nes nuo savo etninio kamieno pietų Kuržemėje buvo atskirtas valstybės sienos tik 1921 m., taigi trumpam izoliuotas politiškai, bet ne geografiškai ar kultūriškai. Plačiau žr. Kiseliūnaitė 2021.

2 žml. Spėjamos imigracijos
iš Kuršo į Kuršių neriją
(XV–XVII a.) kryptys:
→ iš Šiaurės Kuršo,
→ iš Pietvakarių Kuršo

raštų kalba, kurios jiems mokytis taip ir neteko. Šis faktorius labai svarbus kalbant apie dialekto santykį su bendrine kalba³⁰. Kuršininkų kalba per 500 metų nutolo nuo visų kalbinių procesų, vienijusių latviškai kalbančių bendruomenę pačioje Latvijoje. Per tą laiką Latvijos teritorijoje kalba tapo vienu iš centrinių nacių formuojančiu veiksmu, pradedant Reformacijos skleidžiamu raštingumu gimtąja kalba, baigiant neišvengiama visų tarmių ir bendrinės kalbos sąveika, vykstančia nuolat. Kuršių nerijos kalba taip pat neturėjo pastebimesnės sąveikos netgi su geografiškai nežymiai nutolusia latvių diaspora Šventojoje, su kuria tarpukariu formaliai buvo vienoje valstybėje. Dėl visų išvardytų aplinkybių tūlas latvis, vos nugirdęs nerijos kuršininkus kalbant, manydamas galįs lengvai su jais susikalbėti, netrukus sutrinka: jo pašnekovai ne tik nesupranta kai kurių „paprastų“ žodžių, tokių kaip *liels* ‘didelis’, *strādāt* ‘dirbti’, *avīze*

³⁰ Sąvokos *bendrinė kalba* turinys čia nebus svarstomas, nes diskusijos baltistų bendruomenėje tebesitęsia (žr. Sarkanis 2017). Čia vartojamas terminas *bendrinė kalba* yra artimiausias sąvokai *standard language*, tačiau, kai kalbama apie senųjų raštų kalbą, vartojamas terminas *raštų kalba*.

‘laikraštis’, daugybės latviams įprastų junginių³¹, bet ir gramatinių formų, pvz., reikiamybės, kuri dabartinėje latvių kalboje itin dažnai vartojama ir pokalbyje beveik neišvengiama.

Visos suminėtos aplinkybės nurodo, kad geolingvistikos prasme sąvoka *geolektas* kuršininkų kalbai tinka labiau negu *dialektas*³².

KURŠININKŲ KALBA KAIP SOCIOLEKTAS

Kuršių nerijos statuso klausimas yra glaudžiai susijęs su socialine kalbos vartotojų padėtimi. Iš dalies jai tinka ir *sociolekto* terminas. Sociolektą galima apibrėžti kaip kalbos atmainą, kuri vartojama tos pačios socialinės klasės kalbos vartotojų (LTŽ 2012)³³. Apibrėžimas papildytas taip: „Tą patį sociolektą dažniausiai vartoja panašaus išsimokslinimo ir panašaus socialinio ekonominio statuso žmonės.“ Kuršininkų kalba iš dalies priskirtina sociolektui ir dėl to, kad ją vartojo beveik išimtinai tik žvejų šeimos, ir dėl to, kad išsilavinimo bei ekonominio statuso požiūriu tarp vartotojų didelio skirtumo nebuvo. Tačiau vien į sociolekto apibrėžimą šios kalbos statuso nesutalpinsime visų pirma dėl to, kad tai buvo kompaktiškai gyvenančios bendruomenės šeimos kalba, be to, savo kalbine kilme ji skyrėsi nuo to paties socialinio sluoksnio gyventojų kalbos artimiausioje geografinėje aplinkoje, t. y. nuo kito kranto žvejų lietuvių, o juo labiau nuo žvejų kalbos kur nors ežerų Aukštaitijoje.

Etnografų darbuose pabrėžiama išskirtinė ir aiškiai dominuojanti kuršininkų veikla – žvejyba. Kitos Prūsijoje įprastos veiklos, tokios kaip žemdirbystė, daržininkystė,

31 Įrašuose, darytuose latvių kolegų (autorei dar nepavyko tiksliai nustatyti, kas jie), informantė Marikė Peleikis ilgai nesuprato, ką reiškia klausimas „kas par vainu?“ ‘kokia bėda, kas negerai?’ (buvo kalbama apie tai, kad ji nenaudojanti skardos duonai kepti, kepanti tiesiai krosnyje, rinkėjai norėjo žinoti, kodėl skarda jai netinkanti).

32 Dėl sąlygiško vientisumo, vertinant iš latvistikos perspektyvos, iš dalies jai galima taikyti sąvoką *regiolektas*, tačiau tai patvirtinti būtų galima tik atlikus didesnę kalbos tyrimą, įtraukiant ir kitus kalbos sluoksnius (ypač leksiką ir morfologiją). Deja, tikslesnių rezultatų pasiekti trukdo medžiagos stoka – didžiausia jos dalis yra iš Nidos, o iš kitų gyvenviečių įrašyta vos po 1 ar 2 atstovus, nekalbant apie minimalius medžiagos kiekius pietinėje nerijos dalyje.

33 Geras sociolekto pavyzdys yra minderiko kalba – kalbos variantas, susiformavęs Portugalijos viduryje, Mindo miestelio apylinkėse. Jo pradžia buvo vietos tekstilinių idioma, kuri iš slaptumo funkciją atliekančio slengo išaugo į to regiono tapatybės atributą (Ferreira, Bouda 2009).

sodininkystė, medžioklė³⁴, amatai³⁵, Kuršių nerijoje buvo tik epizodiškos, menkai kultivuotos ir tik skirtos šeimos poreikiams patenkinti. Aprašydamas kuršininkų sodininkystę, Franzas Tetzneris nurodo, kad nerijos kiemuose auga vos viena kita obelis, ir mini vienintelę visoje parapijoje vaismedžiais garsėjusią sodybą Pervalkoje (Tetzner 1899: 148).

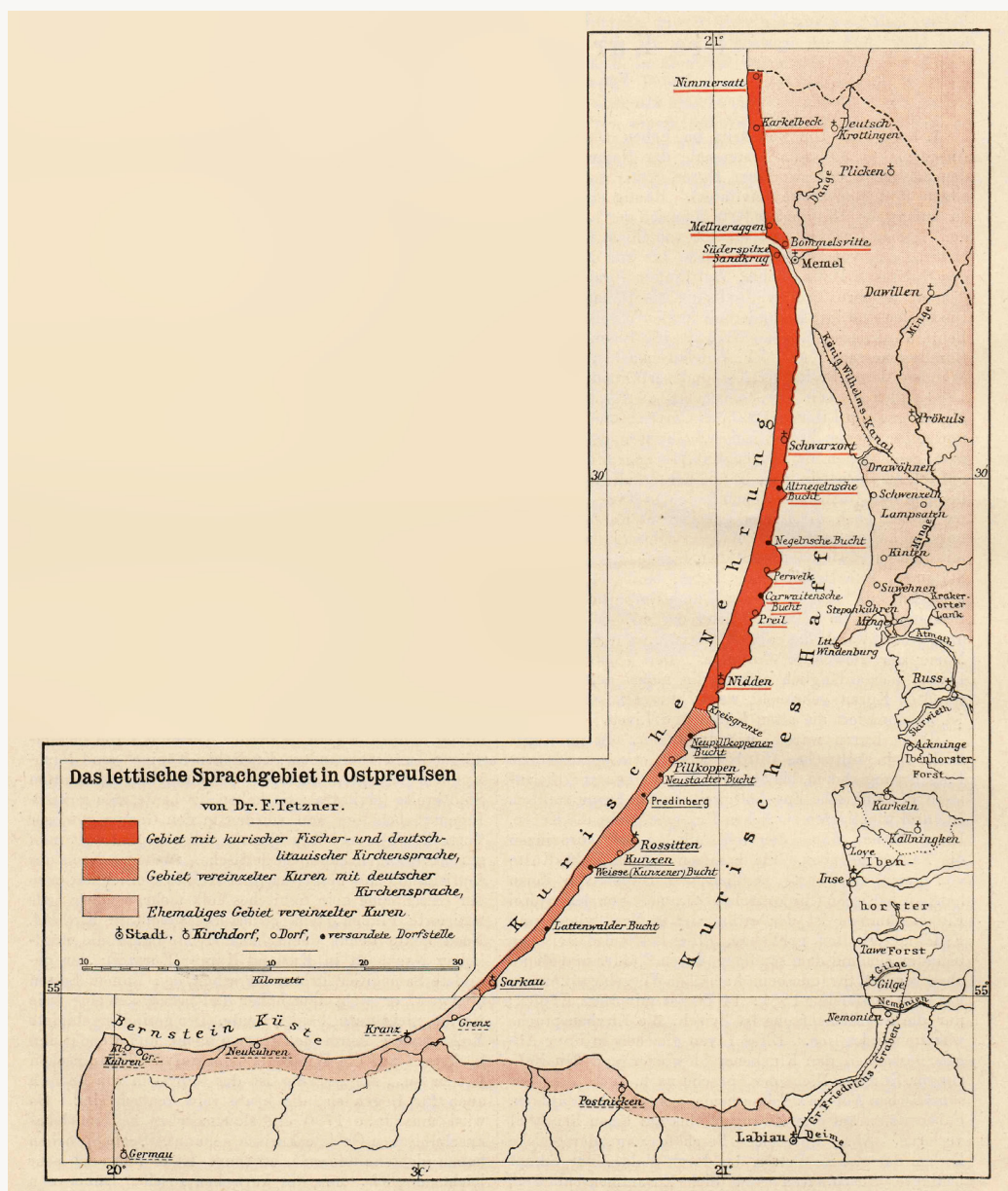
Taigi, kalbiniu požiūriu nerijos visuomenė iki XIX a. antrosios pusės buvo susiluoksniavusi pagal užimamą socialinę padėtį, tiksliau, veiklą: dvikalbiai ir gimtakalbiai žvejai vs likusioji gyventojų dalis, nepriklausanti žvejams (tarnautojai, amatininkai, smuklininkai ir kt.). Tačiau dvikalbiais nelaikytini gimtakalbiai vokiečiai, kurių dalis mokėjo ar suprato kuršininkų kalbą (daugiausia valstybės tarnautojai, smuklių ir užieigų savininkai, vienas kitas amatininkas, prekybininkas ir kt.), bet ją vartojo pagal poreikį, o ne namuose.

Jau nuo pat pradžių žmonės, kurie atkreipė dėmesį į kuršininkų kalbą, konstatavo, kad ja kalbančios beveik išimtinai tik žvejų šeimos Kuršių marių ir Baltijos pajūrio šeimose. Johannas Beckeris savo inauguracinės studijos, aprašančios Pervalkos gyventojų kalbą, pavadinime pavartojo žodį *žvejų* (Becker 1904). XIX a. pab. žvejų šeimos sudarė absoliučią Nidos gyventojų daugumą, apie tai liudija įrašas Nidos mokyklos kronikoje, kur sakoma, kad 1894 m. iš 112 mokyklą lankančių mokinių tik 20 namuose kalba vokiškai, likusieji bendrauja „kuršiškai“ (Chronik 2013: 77). Žinant, jog žvejyba buvo pagrindinis pragyvenimo šaltinis, akivaizdu, kad šią „kuršiškai“ kalbančią daugumą sudarė būtent žvejų šeimos.

Tetznerio žemėlapyje (Tetzner 1899: 90) matome, kad kuršininkų kalbos vartojimas XIX a. pab. buvo apėmęs visą Klaipėdos krašto pajūrį ir Kuršių neriją, bet nebuvo tolygus – gausiausiai jos vartotojų liko šiaurinėje nerijos dalyje, t. y. teritorijoje, kuri iš esmės gyveno vien iš žvejybos. Šiame žemėlapyje Tetzneris nurodo ir buvusią (vok. *ehemalige*) kuršininkų kalbos išplitimo teritoriją žemyninėje marių pusėje. Jis pagrįstai sieja kuršininkų kalbos išlikimą su svarbiu germanizacijos veiksniu – kalbos vartojimu bažnyčioje. Akivaizdu, kad būtent tose teritorijose, kur dar XIX a. buvo pereita prie vokiečių kalbos vartojimo bažnyčioje, kuršininkų kalba išnyko greičiau; ten, kur bažnyčios kalba buvo lietuvių, šeimose ilgiau buvo vartojama kuršininkų kalba.

³⁴ Medžioklė karališkuose miškuose (šiaurinė dalis priklausė Kliošų girininkijai, esančiai kitame marių krante, pietinė – Šarkuvos giria – Fišhauzeno (*Fischhausen*) valsčiui) buvo griežtai reglamentuojama, kaip ir medžių kirtimas (Mager 1938: 61–82).

³⁵ Be abejo, nerijoje gyveno būtinas skaičius amatininkų: laivadirbių, stalių, siuvėjų, batsiuvių ir kt.

3 žml. Buvusios kuršininkų kalbos išplitimo teritorijos (iš Tetzner 1899: 90).

Kitame darbe *Die Slaven in Deutschland* Tetzneris pakartojo tą patį žemėlapi didesnės apimties apraše, čia jis nuosekliai apraše Prūsijos kaimų, kuriuose buvo vartojama latvių kalba, kalbinę ir demografinę situaciją XIX a. pab. (Tetzner 1902: 126–136). Autorius naudojo 1897 m. bažnyčių ir mokyklų vizitacijos duomenis, kai kur papildydamas ankstesniais (1885 m. ir anksčiau). Tetzneris pateikė lentelę (Tetzner 1902: 127), kurią čia papildėme duomenimis iš toliau pateikto aprašo, trūkstanti duomenys yra iš Bezzenbergerio lentelės pagal 1885 m. dokumentus (Bezzenberger 1889: 66).

1 lentelė. Kuršininkų kalbos išplitimas pagal bažnyčioje vartotą kalbą ir buvusios kuršininkų kalbos išplitimo teritorijos pagal Tetznerį ir Bezzenbergerį (Tetzner 1899: 90; Bezzenberger 1889: 66).

Parapija ir kaimas. Bendras gyventojų / parapijiečių skaičius	Kuršininkų, kaip šeimos kalbos, vartotojai	Kuršininkų, kaip žvejybos verslo kalbos, vartotojai
Šarkuvos parapija/ kaimas (415) (1885 m. – 325)	6	6
Rasytės parapija (600) (1885 m. – 544)	6	4
Rasytė (369) (1885 m.)		
Pilkupa (175) (1885 m.)		
Nidos parapija (apie 1 000) ³⁶		
Nida ³⁷ (apie 760) (1885 m. – 686)	535	535
Preila (166 ³⁸) (1885 m. – 133)	165	165
Pervalka (100) (1885 m. – 97)	100	100
Juodkrantė (400) ³⁹ (1885 m. – 851)	180	200
Klaipėdos valsčiaus parapija (12 000)		
Vitė (3 300)	apie 30	apie 1 000
Melnragė (800)	20	560
Kretingalės parapija (4 800)		
Karklė (800)	125	772
Nemirseta (200)	15	160

³⁶ Tetzneris lentelėje (Tetzner 1902: 126) nurodo 914, tačiau toliau tekste, nurodant Preilos, Pervalkos ir Nidos parapijiečių skaičių, bendras skaičius didesnis greičiausiai todėl, kad duomenys ne tų pačių metų.

³⁷ Gyvenvietės bendravimo kalba Tetzneris laiko vokiečių: „Umgangssprache ist deutsch, in der Kirche wird noch litauische neben deutscher Predigt gehalten obwohl kaum ein Dutzend Litauer hier wohnen“ („Bendravimo kalba yra vokiečių, bažnyčioje greta vokiečių kalbos dar pamokslaujama lietuviškai, nors lietuvių gyvena vos tuzinas“).

³⁸ „Außer dem Lehrer, sprechen alle 165 lettisch“ („Išskyrus mokytoją, visi 165 kalba latviškai“) (Tetzner 1899: 132).

³⁹ Tetznerio pateikti Juodkrantės duomenys kiek painūs: čia nurodomas pasiskirstymas pagal kalbą 1897 m., 1885 m. jis, kaip ir Bezzenbergeris, nurodo apie 850 juodkrantiškių, kurių didelę dalį sudarė gintaro kasyklos darbininkai, tačiau 1890 m., uždarius gintaro kasyklą, gyventojų skaičius vėl sumažėjo.

Bezenbergerio pateiktoje lentelėje dar minimi Smiltynės (6) ir Kopgalio (60) gyventojai, apie kurių vartotą kalbą tuo laiku neturime duomenų, tačiau greičiausiai jie kalbėjo vokiškai ir / arba lietuviškai.

Naudodamasis gyventojų surašymo ir mokesčių mokėtojų duomenimis, Tetzneris ne visur diferencijavo šeimos ir bažnyčios kalbą. Tikėtina, kad kai kada vieni autoriai priskiria visus lietuviškas pamaldas lankiusius parapijiečius lietuviams, kiti, turėdami žinių, kad kaime šeimose buvo vartojama latvių kalba, visus priskiria latviams. Pvz., naudodamiesi tais pačiais 1897 m. duomenimis, Tetzneris ir Vincas Vileišis daro skirtingas išvadas. Pirmasis apskaičiuoja procentą pagal šeimoje ir žvejyboje vartojamą kalbą (iš to matome, kad kuršininkų kalbą žvejyboje vartojo ir tie, kurie namuose kalbėjo vokiškai); antrasis kuršininkų iš viso „nemato“ ir konstatuoja „kalba lietuviškai“, t. y. šiai grupei Vileišis priskiria visus, kurie lanko lietuviškas pamaldas bažnyčioje, neatsižvelgdamas į šeimos kalbą (Arbušauskaitė 1994: 11).

Taigi, iš šios lentelės matome, kad Tetznerio pastaba apie Šarkuvos ir Rasytės kuršininkų kalbos vartotojus, apibendrinama žodžiu *pėdsakai* (vok. *Spuren*), yra iškalbinga. Aprašomuoju metu apie 40 proc. Juodkrantės, apie 70 proc. Nidos gyventojų vartojo kuršininkų kalbą, tik Preilos ir Pervalkos bendruomenės, kurias beveik 100 proc. sudarė žvejai, buvo šimtaprocentiniai kuršininkų kalbos vartotojai. Ar visų jų šeimos kalba buvo kuršininkų, dabar sunku pasakyti. Sprendžiant iš to, kad ne vienas apklaustas informantas, kurio tėvai kilę iš minėtųjų kaimų, tvirtino namie girdėjęs ir lietuviškai, ir „kuršiškai“, galima daryti išvadą, kad kai kurios šeimos buvo ne tik dvikalbės (vokiečių ir kuršininkų), bet ir trikalbės (vokiečių, kuršininkų ir lietuvių).

Nors Klaipėdos miesto šiaurinė dalis, kuriai buvo priskiriami priemiesčiai Vītė ir Melnragė, taip pat vertėsi žvejyba, tačiau čia didelę įtaką darė miestas ir vokiškos mokyklos, gyventojai savo šeimos kalba kuršininkų kalbos nelaikė. Tačiau įdomu tai, kad, 1897 m. duomenimis, šių priemiesčių gyventojai kuršininkų kalbą nurodė kaip savo „profesinę“ idiomą, pvz., Vītėje kuršininkų kalbą kaip šeimos nurodo vos 30 žmonių, o žvejyboje ją vartoja 1 000, atitinkamai Melnragėje – 20 ir 560.

Tarpukariu šiaurinėje nerijos dalyje kuršininkų kalba laikėsi daugiausia vyrų žvejų dėka. Folklore sklandantis posakis, kad „žuvys nesupranta vokiškai“, turi savo pagrindą: nuo seniausių laikų įvaldyti žvejybos būdai, terminologija ir komunikacija buvo susijusi su Kuršių mariomis. Šioje aplinkoje išaugo ne viena karta vienas kitą puikiai pažįstančių žmonių. Keisti savo įpročių nebuvo būtinybės – naujų žmonių į

šitą veiklą ateidavo mažai, o mariose jų negirdėjo nei mokytojai, nei kiti vokiečių kalbos propaguotojai. Todėl geriausiai kalbą išsaugojo ir patikimiausi moksliniu požiūriu informantai yra būtent nuo vaikystės žvejoję vyrai, žvejoję ne pavieniui, o šeimomis, grupėmis, mat suvaldyti kuršvaltę, bures ir tinklus – ne vieno vyro jėgoms. Taigi, jie turėjo kalbėtis, tartis, vienas kitam nurodinėti, o keičiantis žvejybos būdams kurti naujus žodžius, perduoti patirtį jaunajai kartai. Tiesa, atsirasdavo prakutusią žvejų, kurie XX a., plėtojantis turizmo paslaugų sektoriui, perėjo į kitą socialinį sluoksnį, pvz., garsus viešbučio savininkas, dailininkų mecenatas Hermanas Blodė ir jo palikuonys. Pats Hermanas dar puikiai kalbėjo kuršininkų kalba ir buvo mėgstamas žvejų (tai liudija Martino Pugellio pasakojimai), tačiau jų namuose kuršininkų kalba liovėsi skambėti dukrai ištekęs už dailininko Ernsto Möllenhauerio. Kita šeima – pateikėjos Elsos Sakuth tėvai – namuose, kurie vasaromis veikė kaip svečių namai, dar kalbėjo kuršininkų kalba, bet dukras jau mokė ir kalbino vokiškai, o vasaromis, girdint svečiams, kuršininkų kalbos vengė. Bet, apskritai paėmus, taisyklė „jei nori išgirsti „kuršiškai“, ieškok žvejo ar jo šeimos narių“ išimčių turėjo labai nedaug.

KURŠININKŲ KALBA KAIP ETNOLEKTAS

Kuršininkų kalba, būdama sociolektas, kartu yra ir etnolektas, idioma, ne tik atliekanti komunikacijos funkcijas, bet ir atspindinti bei kurianti etninės grupės pasaulėvaizdį. *Etnolekto* sąvoka dažnai neatsiejamai susijusi su kalbine tam tikros etninės grupės, gyvenančios kitos kalbos aplinkoje, kilme (Clyne 2000: 86). Tai grupei būdingi ne tik kalbinės, bet ir kultūrinės diasporos požymiai – ją vienija religija, tautosaka, papročiai. Paprastai šia sąvoka apibūdinama jau kalbos požiūriu integruotos grupės kalba (pvz., Amerikos žydų anglų kalba). Taip apibrėžiant Kuršių nerijos atvejį, etnolektu būtų galima vadinti jų vokiečių (vėliau lietuvių) kalbos variantą. Tačiau žodžio *etnolektas* reikšmė leidžia suponuoti ir kitą apibrėžimą, kurį galima taikyti diasporoje gyvenančios sąlygiškai homogeninės kalbinės kilmės gyventojų kalbai, kai jos vartotojų grupė sieja ryškus etnografinis bendrumas, išskiriantis ją iš kalbinės ir kultūrinės aplinkos. Ir kalba šiuo atveju yra viena iš svarbiausių (arba svarbiausia) šios etninės kultūros palaikymo ir kūrimo priemonių. Nedidelėje erdvėje tarpo kuršininkų folkloras, ypač pasakojamasis, buvo kuriami „savi“ naratyvai, konceptai, kalbinis pasaulėvaizdis, suprantamas tik tos kalbos vartotojams. Jis ilgai buvo savotiškai uždaras nuo svetimų

ausų, tačiau pats absorbavo išorinio pasaulio pasaulėvaizdį, savaip jį įprasmindamas ir transformuodamas.

Iki turizmo verslo pradžios Kuršių nerija buvo skurdus kraštas, reikalaujantis iš žmogaus daug pastangų prisitaikyti prie stichijos keliamų išbandymų, gyventi reikėjo ne pavieniui, o bendruomenėmis, kaimais, o žvejyba buvo komandinis darbas. Visa tai nulėmė bendruomenišką gyvenimo būdą ir glaudžius tarpusavio ryšius. Dar 1869 m. žurnalisto ir keliautojo Otto Glagau apraše kuršininkai žvejai apibūdinti kaip bendruomeniški ir labai ištvermingi, bet tuo metu retas kuris bent kiek mokėjęs vokiškai (Glagau 1869: 295, 300). Pasak Hertos Dezkeit, nidiškiai gyveno kaip viena šeima: kartu ne tik žvejojo, bet ir prekiaavo žuvimi turguose, talkininkavo šienaujant, ruošiant malkas, rengiant šventes ir laidotuves. Ypač įspūdingi jų pasakojimai, kaip vienas kitą gelbėdavo ištikus nelaimėi mariose ar jūroje. Kolektyvinis žvejų gyvenimas reikalavo griežtai laikytis moralės normų, paisyti draudimų, įtakos turėjo ir įskiepytas pamaldumas. Toks bendruomeniškumas ir pasaulėžiūros vieningumas sudarė sąlygas formuotis ir savitai etninei kultūrai, ir jos kalbinei raiškai. Žvejai turėjo savo paprotinę leksiką, tradicinius posakius, vienas kitam sugalvodavo pravardes, parodijavo vienas kito elgesį ir kalbą. Vaikai nuolat buvo kartu ne tik žvejyboje, bet ir susibūrimuose, tad natūraliai perimdavo etninę kultūrą ir perduodavo iš kartos į kartą.

Prityrę Kuršių nerijos žvejai turėjo autoritetą ir tarp anapus marių gyvenusių žvejų lietuvių, tad nenuostabu, kad kuršininkų kalba darė poveikį ir jų kalbai: iš kuršininkų jie gavo vėjų ir kitų meteorologinių reiškinių vardus, nemažai žuvų pavadinimų (Urbutis 1981), laivų ir jų dalių, žvejybos tinklų ir įrankių, žvejybos būdų ir žvejybos vietų vardus. Ši leksika ir su ja susiję kalbiniai kontaktai lingvistiniu požiūriu dar nėra ištirti.

Jau buvo minėta, kad lietuvių kalba darė kuršininkams poveikį pirmiausia per bažnyčią. Nors XIX a. antroje pusėje Kuršių nerijos mokyklose buvo pereita prie vokiečių kalbos, bažnyčioje kurį laiką dar buvo laikomos lietuviškos pamaldos. Kuršininkų religingumą palaikė ir su lietuvininkais vienijo vadinamasis surinkimininkų judėjimas. Tada buvo organizuojamos lietuviškos pamaldos ir šventės⁴⁰. Tarpukariu čia

⁴⁰ Juodkrantėje ant Ievos kalno (dabar jis vadinamas Raganų kalnu dėl įkurtos medžio skulptūrų ekspozicijos) susirinkdavo minios pasipuošusių maldininkų, tarp jų būdavo ir nerijos žvejų šeimos (Tetzner 1902: 73).

vyko lietuviškos šventės, turėjusios tikslą patraukti Klaipėdos krašto gyventojus lietuviškos (Strakauskaitė 2018: 133–149). Kiek jose dalyvavo kuršininkų – sunku pasakyti, iš informantų pasakojimų atrodo, kad ne tik menkas lietuvių kalbos mokėjimas, bet ir nutolimas nuo lietuviškos kultūrinės veiklos, kurioje dalyvavo „žemininkai“, buvo priežastis žvejams atsiliepti apie tuos susibūrimus vartojant įvardį *jie*.

XIX a. antrojoje pusėje Kuršių nerijos gyvenvietės pasiekė spartūs pokyčiai, kuriuos sukėlė turizmo verslo plėtra. Naujas pragyvenimo šaltinis ėmė konkuruoti su žvejyba ir vis daugiau buvusių žvejų šeimų pasuko šiuo keliu. Vis dėlto dauguma nerijos gyventojų galėjo derinti dvi veiklas, kurios abi buvo sezoninės. Kol vyrai visą savaitę žvejojo, moterų darbas reikalavo platesnės komunikacijos: jos sezono metu aptarnavo turistus (gamino jiems valgi, tvarkė kambarius), taigi turėjo pereiti prie vokiečių kalbos. Namuose augantys vaikai ne tik mokykloje, bet ir po jos, o ypač vasarą, prie svečių buvo pratinami bendrauti vokiškai. Moterys dažniau lankėsi turguje Klaipėdoje (kurš. *miests*), Šilutėje (kurš. *Silekruogs*), Priekulėje (kurš. *Priekule*), kur pardavinėjo žuvis ir pirkto reikalingus produktus. Viena kita ten susikalbėdavo lietuviškai, bet XX a. paprasčiau jau buvo vokiškai. Tokia šeimos aplinka negalėjo nepaveikti vaikų – Kuršių nerijos žvejų šeimose pagrindinis balsas priklausė žvejienei – kaip norės motina, taip ir bus kalbama. Tik berniukai, nuo mažens pratinami prie žvejybos, augo valtyse ir tarpukariu visi, beveik be išimčių, buvo dvikalbiai iki pat pasitraukiant iš Kuršių nerijos.

Kuršininkų kalba buvo sukūta ir tautosakos. Žvejybos metu, kol tinklai „dirba savo darbą“ ir atsiranda atokvėpio valandėlė, gimsta pasakojimai, folkloras, dalijamasi patirtimi, prisiminimais. Į tautosakos siužetus įsipina vandens būtybės, vėjai ir klystžvakės, įprasti žemdirbių tautosakos personažai (kaukas, raganos, velnias) imasi jiems „neįprastos“ veiklos: vaidenasi ir „darbuojasi“ jūroje, mariose, laive, painioja ir užkeri tinklus, klaidina, užsupa žmones, keičia vėją, išbaido arba sukviečia žuvis ir t. t. Šie pasakojimai galbūt mena senus laikus Kuržemėje, bet neretai būna „prikaišioti“ lietuviškos leksikos ir rodo gilią kultūrinę sąveiką su žemdirbių pasaulėvaizdžiu (plačiau Kiseliūnaitė 2010)⁴¹. Ištirti ir iššifruoti tai – folkloro ir mitologijos žinovų uždavinys. Čia pastebime tik tai, ką gali matyti kalbininkas.

⁴¹ Knygoje *Pamarių sakmės* yra du įvardai, kurių autorės yra kalbininkė D. Kiseliūnaitė ir tautosakininkė Lina Būgienė.

Visi XIX–XX a. etnografai ir tyrėjai pastebėjo, kad kuršininkai beveik nedainavo liaudies dainų. Dėl dainų išnykimo kaltinti vien pietizmą, kaip manė Jonas Balys (1937: 8), nėra pakankamai pagrindo: vadinamasis surinkimininkų judėjimas, vertęs laikytis religinio asketizmo, daug stipriau reiškėsi žemyninėje dalyje, kur reguliariai vyko pietistų pamaldos, aktyviai veikė sakytojai, bet liaudies dainos ten neišnyko staiga, pluoštais jų vis buvo užrašoma iki XX a. antrosios pusės. Tas pats pasakytina ir apie pasakas. Pėterio Šmito sudarytame rinkinyje (Šmits 1933) vos trys pasakos užrašytos nerijoje, ir tos pačios papasakotos žmogaus, atsikėlusio iš žemininkų. Atrodo, kad šiems tautosakos žanrams išnykti įtakos turėjo ne vienas, bet keletas veiksnių, kaip spėjo Šmitas (Šmits 1933: 9). Tačiau padavimų ir sakmių, smulkiosios tautosakos kuršininkai turėjo iki pat mūsų dienų. Šie pasakojamosios tautosakos tekstai autorės surinkti ir lietuviškai publikuoti rinkinyje *Pamarių sakmės* (Kiseliūnaitė 2010). Kuršininkai vokiečių etnografų buvo laikomi prietaringa, uždara bendruomene, ir šį etninį uždaramą dar labiau lėmė jų kalbos išskirtinumas. Rinkėjui, nesuprantančiam jų kalbos, vokiškai perpasakoti siužetai savo tautosakine verte ir kalbos gyvumu nė iš tolo neprilygsta tiems tekstams, kuriuos jie pasakoja vienas kitam ir juos suprantančiam pašnekovui gimtąja kalba. Tuo nesunku įsitikinti, paklausius įrašų ir palyginus tuos pačius siužetus, papasakotus vokiškai, publikuotus vokiečių rinkėjų. Kalbėdamiesi su žmogumi, kuriuo pasitiki, kuršininkai išdidžiai pabrėždavo, kad tarpusavyje, kaip bendruomenė, jie bendrauja savaip ir ne viską vokiečiams reikia suprasti⁴². Kuršininkų tautosakai ir jos kalbinei raiškai poveikį darė vokiečių ir kitų Europos tautų tautosaka, kuri sklido ne tik per kaimynus kolonistus, bet ir per mokyklą, kur buvo skaitomos brolių Grimų pasakos, mokoma vokiškų dainų, žaidimų, ratelių. Neretas atvejis, kai iš mokyklos buvo parsinešamas ne tik naujas tautosakos kūrinys, bet ir gyvūnų, augalų ir buities daiktų pavadinimai, kurie imdavo konkuruoti su savais ir ilgainiui juos išstumdavo (pvz., *krāniķis* ‘gervė’ < vok. *Kranich*, plg. lat. *dzērve*). Vestuvių papročiuose atsirado vokiškų elementų, pvz., vestuvių išvakarėse mergvakarį nutraukdavo triukšmingas puodų daužymo paprotys, kuriam pavadinti savo žodžio neturėta, todėl vadinta „Polterabend“. Taigi, kuršininkų etninė kultūra ne tik paveldėjo Kuršo tradicijas, bet ir absorbavo kaimynų lietuvių ir kolonistų

⁴² Tokią frazę ištarė Herta Paul (Detzkeit) Helmuto Schulzecko dokumentiniame filme „Wiedersehen mit Nidden. Eine Reise auf die Kurische Nehrung“ (1997). Žodį *vokiečiai* ji pavartojo reikšme ‘vokiečių vasarotojai’.

vokiečių etninės kultūros elementus, priimdama su ja ateinančius pokyčius ir į kalbą. Kur kas mažesnę poveikį šiuo požiūriu kuršininkai darė kito kranto lietuviams (išskyrus žvejybos diskursą), bet greičiausiai jokios žymesnės įtakos nedarė vokiškai kultūrinei aplinkai, nors taip tvirtinti dar ankstoka.

Tarpukariu vietos inteligentijos iniciatyva Nidoje buvo įkurtas kraštotyros muziejus ir etnografinė draugija „Trachtenverein“, kurios tikslas buvo stiprinti vietinį patriotizmą ir didinti miestelio turistinį patrauklumą. Muziejus buvo sukaupęs vertingą pažintinę archeologinę ir etnografinę kolekciją, bet karo metais ji buvo išsklaidyta ir tolimesnis jos likimas neaiškus (plačiau žr. Bacevičius 2013). Draugija organizavo kultūrinį gyvenimą, kuriame dalyvavo daugiausia gyvenvietės jaunimas, ypač moksleiviai⁴³. Buvo duoti nurodymai ir reikalavimai architektūrai, pasiūti tautiniai rūbai, kuriuos vietos gyventojai turistinio sezono metu dėvėjo per šventes ir bažnyčioje, fotografavosi atvirukams. Nidos mokyklos kronikoje esama užuominų, kad draugijos organizuotuose koncertuose buvo dainuojama ne tik vokiškai, bet ir „kuršiškai“, tačiau trūksta informacijos, kokios tai buvo dainos, neišliko nei jų tekstų, nei melodijų⁴⁴.

DVIKALBYSTĖ KURŠIŲ NERIJOJE

Socialinė dvikalbystė yra sudėtingas ir nevienpusiškai vertinamas reiškinys. Regionų, kuriuose vienu metu vartojamos skirtingos kalbos nekonkuruotų arba sugyventų viena kitos nenustelbdamos, nėra daug. Norint tokią situaciją išlaikyti, reikalingos politinės kalbos palaikymo priemonės, tokios kaip kalbų politikos įstatymai ir jų praktika, kalbų lygiateisiškumo užtikrinimas visose vartojimo srityse. Netgi didelių pastangų dažnai nepakanka siekiant užtikrinti daugiakalbių regionų gyventojų solidarumą ir sutarimą šiuo klausimu.

Tačiau dalykas dar sudėtingesnis, kai kalbame apie retas ir neskaitlingas kalbas, kurių vartotojai susitelkę nedideliame regione. Ilgalaikė dvikalbystė čia dažniausiai yra politinių sprendimų rezultatas, nes dažnai tokios nedidelės kalbančiųjų grupės yra

⁴³ 1928 m. draugijoje buvo 170 narių. Užsimenama, kad daug dėmesio skiriama dainavimui, liaudies dainų mokymui. Apie 60 narių dalyvavo mišriajame chore. Tačiau neaišku, kokios liaudies dainos turėta omeny ir kokia kalba jos buvo dainuojamos (Chronik 2013: 198).

⁴⁴ 1928 m. rašoma, kad muziejaus kartinio akmens įleidimo proga buvo surengtos iškilmės, kuriose Tautinių drabužių draugijos jaunimas dainavo kuršišką dainą: „Zu Beginn der Feier sang ein Mädchenchor in kurischer Tracht unter meiner Leitung ein kurisches Lied“ (Chronik 2013: 206).

teritorijoje valstybės, kurioje oficialioji kalba yra gyventojų daugumės arba administracijos nustatyta kalba.

Kalbėdami apie Kuršių neriją ir joje vartotas kalbas, turime tai matyti bendrame daugiakalbiame Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto kontekste. Jau nuo pat pradžių kuršininkų kalba pateko į konkurencines sąlygas: XV–XVI a. į neriją kėlėsi įvairios etninės kilmės gyventojai. Savaimė suprantama, jie vartojo savo kalbas. Iš pradžių jos tarsis pasiskirstė vartojimo sritimis: žvejų bendruomenėje ėmė dominuoti kuršininkų kalba, bažnyčioje (kartu ir parapinėse mokyklose) – lietuvių ir vokiečių, o šeimos kalbą nulėmė individualios priežastys. Bet kuriuo atveju greta savo šeimos kalbos socialinė aplinka vertė gyventojus vartoti dar bent vieną (vokiečių) ar dvi kalbas – pradžioje epizodiškai, o vėliau, valdžiai stiprinant vokiečių kalbos pozicijas, nuolat. Kalbinė įvairovė nebuvo paranki valdyti kraštą, brangiai atsiėjo kunigų ir mokytojų rengimas, todėl ne visos krašte vartojamos kalbos turėjo vienodas teises *in facto*. Kuršininkų kalba nuo pat jos atsiradimo Prūsijoje pradžios buvo stumiamą į užribius, nesuteikiant jai galimybės įsitvirtinti plačiau negu mažos etninės bendruomenės šeimose ir nedideliame regione sukoncentruotame versle. Taip ji pakliuvo į pavojingus dvikalbystės spąstus.

Kad ir kaip nevienpusiškai vertintume dvikalbystę, matant joje nemažai teigiamų pusių, susiklosčius istorinėms aplinkybėms, ji tampa viena iš svarbiausių kalbos nykimo prielaidų, dažnu atveju ir svarbiausia priežastimi. Terminai *dvikalbystė*, *daugiakalbystė*, *vienikalbystė* ir jų atitikmenys kitomis kalbomis sociolingvistų ir psicholingvistų dažnai suprantami skirtingai⁴⁵. Jų diskusijose autorė įžvelgia kelias svarbias kuršininkų atvejui taikytinas kryptis: bandymą skirti individo dvikalbystę nuo visuomeninės; bandymą apibrėžti terminą pagal to paties individo kelių kalbų mokėjimo lygį; bandymą įvertinti dvikalbystės vaidmenį visuomenės raidai. Pasitaiko ir autorių, bandančių dvikalbystę apibrėžti vienės kalbos variantų ribose (pvz., kai žmogus vienodai lengvai gali kalbėti ir tarmiškai, ir bendrine kalba), tačiau mūsų atveju tai nėra aktualu, nes nerijos kuršininkai bendrinės latvių kalbos nesimokė ir neišmoko.

Kuršininkų kalbos atveju turime kalbėti pirmiausia apie visuomeninę ar bendruomeninę dvikalbystę ir iš jos išplaukiantį kiekvieno individo, individualių aplinkybių visumos nulemtą (mišri šeima, ilgas gyvenimas skirtingų kalbų paribyje, emigracijoje ir pan.) kalbų vartojimą.

⁴⁵ Plačiau dėl terminologijos žr. Kemp 2009.

Iš istorinių dokumentų galima daryti prielaidą, kad anaip tol ne visose Prūsijos bažnyčiose ir ne visi ten dirbę kunigai laikė pamaldas dviem kalbomis. Kalbos nemokėjimo klausimas XVI a. evangelizacijos praktikoje buvo sprendžiamas pasitelkiant *tulką*, arba vertėją⁴⁶. Be jų išsiversdavo tik tada, kai kunigai mokėjo vietines kalbas, toks galėjo būti ir XVI a. vid. Kuncuose kunigavęs Liebermannas, kuris, remiantis įrašais vizitacijos knygose, mokėjęs vokiškai, lietuviškai ir „kuršiškai“. Deja, iš tokios užuominos sunku pasakyti, kiek ir kaip tos kalbos buvo vartojamos jo pastoraciniam darbe (Forstreuter 1981: 292). Pasak šaltinių, į Kuncų parapiją prašęsis ir kunigas iš Kuršo, bet, atsižvelgiant į jo garbingą amžių, tokiomis sunkiomis sąlygomis dirbti nebuvęs paskirtas⁴⁷. Lietuviškų pamaldų (atitinkamai ir religinės literatūros) įvedimas kuršininkams buvo tam tikras kompromisas (Forstreuter 1981: 292).

Tačiau ir toks sprendimas ne visada buvo sėkmingai įgyvendinamas. Štai XVII a. Kuncuose kunigavęs ir įrašus bažnyčios knygoje palikęs Michaelis Burkhardtas buvo kilęs iš pietvakarių Vokietijos, prie Reino. Nėra jokių duomenų, rodančių, kad jis buvo ruošiamas pamokslauti lietuviškai. Priešingai, jo įrašus ir biografiją tyręs Adolfas Roggė, perskaitęs bažnyčios knygoje registruotus asmenvardžius, mano, kad tuo metu Kuncų parapijoje dominavę vokiečiai, o lietuvių ir „kuršių“ skaičius buvęs nedidelis, ir nesą jokių pėdsakų, kurie rodytų, jog pamaldos buvo laikomos dviem kalbomis (Rogge 1885: 455). Nors šios knygos autorė Burkhardto bažnyčios knygoje rado gerokai daugiau nevokiškų asmenvardžių, negu mano Roggė⁴⁸, tai nepaneigia prielaidos, kad kunigas visai nemokėjęs arba menkai mokėjęs ir mažai vartojęs vietines kalbas. Kalbinis barjeras galėjęs būti bene svarbiausia kliūtis spartesnei Kuršių nerijos žvejų bendruomenės evangelizacijai. XVII a. pr. ir vid. vizitatoriai ir kunigai nurodo, kad lietuviai ir „kuršiai“ nemoka melstis, jog nelankantys bažnyčios dėl to, kad nemokantys vokiškai (Forstreuter 1981: 292).

⁴⁶ Vienu iš žinomiausių baltų kultūrose XVI a. „tulkų“ tapo prūsas Paulius Mėgotas, talkininkavęs Pabėtų kunigui Viliui Abeliui verčiant į prūsų kalbą Katekizmą. Jo laiške minima, kad jis mokėjęs prūsų, lietuvių ir „kuršių“ (vok. *Churische*) kalbas (Mažiulis 1981: 247, 248), tačiau XVI a. Pabėtuose greičiausiai galėjo būti vartojama ne senoji kuršių, o kuršininkų kalba.

⁴⁷ Kuncų parapija pasižymėjo tuo, kad XVI a. turėjo net dvi bažnyčias pačioje nerijoje (Šarkuvoje ir Kuncuose), tačiau, be jų, parapijai priklausė ir kaimai kitoje marių pusėje (Barasa 2012: 214), tai kėlė papildomų išlaidų ir rūpesčių.

⁴⁸ Bezenbergeris ištyrė XVI a. pab. Kuncų mokesčių mokėtojų knygą ir nustatė, kad joje daugiau kaip pusė asmenvardžių yra nevokiškos kilmės (Bezenberger 1889: 258, 259), taigi praėjus 50 metų jų negalėjo stipriai sumažėti, priešingai – demografiniai procesai rodo, kad kėlimasis į neriją XVII a. suintensyvėjo (žr. KURŠININKŲ KALBOS IŠTAKOS).

Tačiau apie tai, kad pamaldos Kuncų, vėliau Rasytės parapijose būtų laikytos tik lietuviškai, svarstyti tikriausiai nėra pagrindo. Vaikus buvo privaloma leisti į mokyklą, kad ten išmokytų vokiškai ir taip būtų išspręstas kalbos klausimas bažnyčioje.

Kiek ilgiau dvikalbystė bažnyčioje (tuo pat metu ir mokykloje) truko šiaurinėje nerijos dalyje. Vizitacijų ataskaitose nurodoma, kad Naglių kunigas arba mokytojas turįs skaityti iš lietuviškos *Postilės*, jam turi būti mokamas priedas, o tuos, kurie turi bent pradinius vokiečių kalbos įgūdžius, turi katekizuoti vokiškai, tačiau XVIII a. Karvaičių parapijoje vokiečių buvo tik penktadalis (Forstreuter 1981: 292). Visi įrašai liudija, kad Kuršių nerijos šiaurinės dalies parapijose mokyklose mokymas ir katekizacija vyko (ir) lietuvių kalba, kad buvo naudojami lietuviški religiniai raštai – *Biblija*, giesmynai, katekizmai. 1734 m. pabrėžiama, kad parapijos, kuriose pamokslaujama vokiškai ir lietuviškai, kiekvienoje bažnyčioje privalo turėti kunigo pagalbininką precentorių („ein tüchtiger und frommer Studiosus theologie“) (Chronik 2013: 110). Tačiau nerijoje, kaip ir visoje Prūsijos Lietuvoje, iki 1736 m. tokio neturėta. 1739 m. karalius Fridrichas Vilhelmas I Klaipėdos apskrities kaimų mokykloms padovanojo 60 lietuviškų Biblijos egzempliorių, kiekviena mokykla turėjo turėti bent po vieną.

Kad šiaurinėje nerijos dalyje kunigai turėjo vartoti lietuvių kalbą, rodo ir kiti šaltiniai: 1764 m. į Karvaičių parapiją buvo paskirtas kandidatas Gotfriedas Zudnochowius, gimęs prie Kintų. Jis laikė pamaldas lietuviškai, be to, dalyvavo lietuviško giesmyno leidyboje ir buvo vadovybės vertinamas už dideles pastangas šviečiant bendruomenę (Strakauskaitė 2010: 37). Pagal jo valią jis palaidotas Nidos kapinėse, ir tai rodo jo glaudų ryšį su vietine bendruomene. Kunigas Zudnochowius krikštijo ir Karvaičių kaime gimusį Liudviką Rėzą, kuris lietuviškai mokėjo greičiausiai jau vaikystėje, jo laikais bažnyčia buvo dvikalbė, o bendruomenė – trikalbė (Strakauskaitė 2007: 68). Kadangi būsimasis teologas ir profesorius, likęs našlaičiu, gimtinę paliko gana anksti, o apie kuršininkų kalbos mokėjimą neužsimena nei jis, nei jo biografai, tiesioginių duomenų apie tolimesnius jo santykius su kuršininkų kalbos vartotojais neturime. Galime spėti, kad kuršininkų kalbos vaidmuo Rėzos gyvenime nebuvo labai svarbus ir dėl to, kad nuo žvejų bendruomenės jis atitrūko jau vaikystėje⁴⁹. Visai kas

⁴⁹ Rėzos biografoje nurodoma, kad jį, šešiametį, porai metų priglaudė Naglių kaimo žvejys Rademacheris, o po poros metų – giminaitis Rasytėje Boehmas, kuris buvo pašto viršininkas (Citavičiūtė 2011: XI, XII).

kita – jo santykiai su lietuvių kalba ir nuopelnai lituanistikai, apie kuriuos nemažai rašyta (Citavičiūtė 2011).

XVIII a. pab. stiprėjant pietizmui, lietuvių kalbos vartojimas religiniame nerijos gyvenime kurį laiką suintensyvėjo. Tai rodo iš Nidos kilusio surinkimininko Kristijono Endrikio Mertikaičio sudaryti giesmynai (dviejų giesmynų neišlikę leidimai 1800 ir 1804 m., pakartotinai išleisti 1818 ir 1819 m., pirmasis išleistas net septynis kartus). Jie buvo naudojami pamario kaimų bendruomenėse (Strungytė-Liugienė 2012: 84).

XIX a. pirmojoje pusėje Juodkrantėje dirbęs kunigas Karlas Eduardas Ziegleris buvo aktyvus Lietuvių literatūrinės draugijos (vok. *Litauische litterarische Gesellschaft*) narys, profesoriaus Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno pagalbininkas rašant *Lietuvių kalbos žodyną* (Strakauskaitė 2008: 130), tačiau sunku pasakyti, kaip iš tikrųjų lietuvių kalba jam kunigaujant buvo vartojama bažnyčioje.

Apibendrinant laikotarpį iki Vokietijos suvienijimo ir Bismarko švietimo reformos, galima pasakyti, kad Kuršių nerijoje per bažnyčią sklidusi lietuvių kalba buvo pirmoji dvikalbystės pakopa šiaurinėje nerijos dalyje. Tačiau lietuvių kalba netrukus taip ir liko „užkonservuota“ krikščionybės diskurse. Tik šeimos, kuriose buvo vartojama šnekamoji lietuvių kalba, spaudžiamos politikos, perėjo į trikalbystę. Pietinėje dalyje lietuviškasis laikotarpis buvo trumpesnis, nes jau nuo pat Reformacijos sklaidos pradžios vyravo tendencija pereiti į kultūrinį monolingvizmą (vokiečių kalba). Nors nemažai gyventojų asmenvardžių rodo jų lietuvišką kilmę, lietuvių kalba ten neištvirtino.

XIX a. vidurys laikomas kultūriniu lūžiu Rytprūsioje. Jis reiškėsi dviem kryptimis. Suvienytoje Vokietijoje valstybės mastu buvo sparčiai vykdoma visų etninių mažumų kalbų germanizacija. Tai reiškė, kad visose mokyklose buvo pereinama prie dėstymo tik vokiečių kalba. Nidos mokyklos kronikoje (Chronik 2013: 129) skelbiame 1854 m. pamokų tvarkaraštyje matome, kaip pereinama prie vokiečių kalbos, pabrėžiant, kad Biblijos istorijas vokiškai skaityti mokomi lietuvių vaikai, tačiau įdomu, kad apie kuršininkų kalbą neužsimenama. Ar kunigas Egbertas Sylla neskyrė šių kalbų, ar priskyrė lietuviams kuršininkus dėl to, kad jie lankė lietuviškas pamaldas ir bažnyčioje naudojo lietuviškas knygas? 40 metų vėlesni kitų mokytojų įrašai liudija, kad iš Nidos mokyklą 1894 m. lankiusių 120 vaikų tik 20 namie kalbėjo vokiškai, visi kiti – „kuršiškai“. Keliautojas Loisas Passargė 1868 m. tvirtino, kad daugumoje žvejų šeimų kalbama „kuršiškai“, ir lietuvių kalba, pasak jo, kuršininkams tokia pat tolima,

kaip ir vokiečių. Čia pat, matydamas mokyklos ir kariuomenės poveikį, aktyviai diegiamą vokiško patriotizmo dvasią, pranašavo netolimoje ateityje abiem Kuršių nerijos baltų kalboms išnykimą (Passarge 1878: 254).

XIX a. antroje pusėje šiaurinėje nerijos dalyje katekizacija ir pamaldos gyventojų pageidavimu kurį laiką vyko dviem kalbomis, tačiau aišku, kad perėjimas į vokiečių kalbą buvo tik laiko klausimas. Lūžio momentas apribojant Rytprūsių lietuvių kalbos teises buvo 1871-ieji metai, kai Vokietijos reichas pradėjo intensyvią germanizaciją. Nuo 1873 m. lietuvių kalba dar trejus metus mokyklose buvo palikta tik tikybai dėstyti⁵⁰. Kuršininkų religingumas daugelio stebėtojų iš šalies siejamas su lietuviška tradicija. To priežastis galėtų būti nemažos dalies kopininkų lietuviška kilmė ir šeimoje išlikusi dvikalbystė: net ir pasyvus lietuvių kalbos vartojimas galėjo būti artimesnis etninei kalbinei ir muzikinei tradicijai, kuri liuteronų bažnyčiai labai svarbi. Be to, iš Rytprūsių Lietuvos „žemininkų“ sklido pietizmas, kurio sekėjai savamoksliai pamokslininkai lietuviai buvo vokiečių kunigų konkurentai, o žvejų bendruomenė, ypač moterys, kurių nemaža dalis buvo iš kito kranto, jiems prijaudė labiau negu vokiečių kunigams. Labai vaizdingai aprašydamas lietuviškas pamaldas Nidos bažnyčioje, Passargė stebisi drausmingu žvejų pamaldumu ir ypatingu išraiškingumu giedant iš lietuviškų giesmynų (plačiau Kiseliūnaitė 2008). Lietuviškos pamaldos greta vokiškų Nidos bažnyčioje daugmaž reguliariai vyko iki I pasaulinio karo. Taigi, XIX a. vid. gimusi nidiškių senelių karta mokėsi ir meldėsi lietuviškai, gimusieji amžiaus pabaigoje belankė lietuviškas tikybos pamokas ir ruošėsi konfirmacijai⁵¹, o po I pasaulinio karo, prijungus kraštą prie Lietuvos, nebuvo poreikio grąžinti lietuvių kalbės į bažnyčią. Tiesa, būta bandymų išprašyti lietuvių kalbai daugiau teisių: 1934 m. žvejas Fricas

⁵⁰ Praktiškai, kaip rodo Hinzės įrašas, tai galėjo tęstis kiek ilgiau (žr. toliau): „Bažnyčia, jos vadovybė ir kunigai iki 1885 m. dar stengėsi palaikyti lietuviškumą, o nuo 1890 m. vis labiau tolinosi nuo mažlietuvių“ (Pocytė 2002: 35).

⁵¹ „Der im Jahre 1833 geborene Großvater Johann Kuhrs hat sowohl in der Schule litauischen Sprachunterricht als auch litauische Ausbildung im Religions- und Konfirmandenunterricht genossen, während die Eltern (geb. 1871 resp. 1873) zwar in der Schule kein Litauisch mehr gelernt, dafür aber litauischen Konfirmandenunterricht gehabt haben. Die Großeltern und die Mutter konnten im litauischen Gesangbuch und in der litauischen Bibel lesen“ („Johano Kūro (Johann Kuhr) senelis, gimęs 1833 m., mokykloje lankė lietuvių kalbos pamokas, lietuviškai buvo mokomas tikybos bei ruošiamas konfirmacijai, o tėvai (g. 1871 ir 1873 m.) mokykloje nebesimokė lietuvių kalbos, bet lietuviškai buvo ruošiami konfirmacijai. Seneliai ir motina mokėjo skaityti lietuvišką giesmyną ir Bibliją“ (Hinze 1989: 158).

Rademacheris iš Preilos susirūpino rinkti parašus, kad konfirmantai būtų ruošiami lietuviškai, bet Nidos žvejai tam nepritarė (Chronik 2013: 252). Į valstybines mokyklas tarpukariu lietuvių kalba buvo grąžinta, bet apie tai vėliau.

Kita kalbinių mažumų raidos kryptis nuo XIX a. vidurio buvo kultūrinė. Nacionalinių valstybių formavimosi epochoje Vokietijos politikų vykdomą kultūrinės įvairovės niveliacijos kursą kiek amortizavo romantizmo epochos kultūrininkų ir mokslininkų žvilgsniai į mažas tautas ir jų kultūras, kurias gelbėti nuo išnykimo buvo tam tikrės dalies kultūrininkų ir mokslininkų misija: „<...> pesimizmo persunktos „prognozės“ rodė įsitvirtinusią Rytų Prūsijos inteligentijos nuostatą fiksuoti istorijai „mirštančios tautybės“, kurios asimiliacijos procesas atrodė istoriškai neišvengiamas, filologinį paveikslą“ (Strakauskaitė 2011: 151). Baltų kalboms pasisėkė dėl smarkiai kylančio indoeuropeistikos ir lyginamojo kalbotyros metodo populiarumo. Matydami sparčią industrializacijos, didžiųjų valstybių homogeninio vienijimosi ir vidinės kultūrinės niveliacijos raidą, ne tik kalbininkai, bet ir archeologai, istorikai, etnografai skubėjo atlikti savo tyrimus ir skelbti juos pasauliui. Vienas iš svarbiausių asmenų, atkreipusių dėmesį į Kuršių nerijos istoriją, kuršininkų kalbą ir kultūrą, buvo autoritetingas Karaliaučiaus universiteto profesorius baltistas Bezenbergeris. Jo veikla dokumentuojat ir tiriant kuršininkų kalbą čia pristatoma plačiau, tik atkreipsime dėmesį į bendrą kultūrinį liuanistikos kontekstą, kuriame neliko užmirštas ir iš nuošalaus žvejų kampelio į turistų traukos centrą išaugantis Kuršių nerijos vaidmuo. Pastebėtina, kad į Kuršių nerijos kultūrinę situaciją ir kuršininkų kalbos likimą vokiečių kalbos spaudimo sąlygomis atkreipė dėmesį ne tik stebėtojai „iš šalies“, t. y. vokiečių etnografai, kalbininkai, rašytojai, tokie kaip Tetzneris, Passargė, Glagau, Negeleinas ir, žinoma, Bezenbergeris, bet ir išsilavinę vietos bendruomenės atstovai. Iš tokių pirmiausia minėtini Juodkrantėje kunigavęs Karlas Eduardas Ziegleris (1828–1832), Nidos parapijoje dirbęs vyskupas Albertas Hoffheinzas (1863–1868) ir Juodkrantės kunigas Eugenius Lotto (1897–1918), rinkęs etnografinius ir istorinius duomenis ir skelbęs to meto spaudoje (Strakauskaitė 2010: 42–45). Nors Lotto laikė pamaldas ir vokiškai, ir lietuviškai, jo kunigavimo laiku lietuviškoji Juodkrantės parapijiečių dalis dėl susiklosčiusių politinių ir socialinių sąlygų susitraukė iki 50 lankytojų (Forstreuter 1981: 293)⁵².

52 Čia skaičiavimo metodika nėra aiški, nes, paties Lotto teigimu, 1910 m. Juodkrantėje gyveno 150 vokiečių, 210 „kuršių“ ir 70 lietuvių (Lotto 1910: 8).

Trečiasis dvikalbystės periodas vadintinas „lietuviškuoju“. 1923 m. prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, jam buvo suteikta autonomija ir faktinė dvikalbystė visame krašte buvo įteisinta įstatymu. 1925 m. rugpjūčio 25 d. įsigaliojus Klaipėdos krašto konvencijai, jos „Klaipėdos krašto Statutas“ 27-uoju straipsniu įtvirtino lietuvių ir vokiečių kalbas lygiateisėmis oficialiomis krašto kalbomis. Apie sudėtingą lietuvių kalbos kelią grąžinant ją į Klaipėdos krašto mokyklas, glaustai ir nuosekliai rašoma Ievos Deviatnikovaitės straipsnyje (Deviatnikovaitė 2018), Albertas Juška iškalbingais faktais ir pavyzdžiais iš dokumentų pateikia Lietuvos kovą už klaipėdiškių jaunimą konfrontacijos su Vokietija laikotarpiu (Juška 2007).

XX a. 4-ajame dešimtmetyje dėstomoji kalba daugumoje krašto mokyklų buvo vokiečių, buvo vadovaujamasi vokiškomis mokymo programomis, o lietuvių kalba tokiose mokyklose dėstyta kaip antroji kalba. Lietuvos valdžios kova su dosniai Vokietijos finansuojama provokiška ideologija buvo lydima tikrinimų ir kratų, maža dalis Klaipėdos krašto mokytojų bent kiek geriau mokėjo lietuvių kalbą, kiti nuteikinėjo prieš ją mokinių tėvus ir provokavo incidentus, tad nenuostabu, kad Klaipėdos krašto gyventojų nuotaikos lietuviškumo klausimu buvo labai prieštaringos (Juška 2003: 299–311). Kai kuriose gyvenvietėse ir kaimuose buvo stiprios lietuviškos bendruomenės, vyko lietuviška kultūrinė veikla (Pocytė 2010), bet buvo ir tokių mokyklų, kurių mokinių tėvai nenorėjo, kad vaikai mokytųsi lietuvių kalbos.

Tokioje pat nelygioje kovoje gyveno ir Kuršių nerija. 1924 m. buvo įvestas lietuvių kalbos, kaip antrosios, dėstymas Nidos mokykloje, o mokytojams rengti organizuotos konferencijos (turbūt kursai?) pakaitomis Nidoje, Preiloje, Pervalkoje ir Juodkrantėje (Chronik 2013: 176–177). Tačiau sulietuvinti vietos gyventojų nesisekė. Čia aistras kurstė ir nuolat besilankantys turistai iš Vokietijos, kurie, augant įtampai tarp Lietuvos ir Vokietijos, neretai primindavo, kad tik laiko klausimas, kada šis kampelis grįš į „motinos Vokietijos glėbį“⁵³. Lietuvių kalbos padėtį atskleidžia ne vienas epizodas, aprašytas Nidos mokyklos kronikoje: už nelojalumą valdžiai į teismą buvo patrauktas pagrindinis mokyklos mokytojas Henry’is Fuchsas, neringiškai sužlugdo sporto varžybas, atsisakydami jas vesti lietuviškai, lietuvių kalbos pamokos lankytos nenoriai – šie ir daug kitų epizodų liudija nepalankų klimatą ir nesėkmingas Lietuvos valdžios pastangas patraukti savo pusėn vietos gyventojus ir lietuvių kalbai suteikti

⁵³ Apie Vokietijos spaudimą ir kišimąsi į Lietuvos reikalus plačiau žr. Žalys 1993: 52–60, 66–68.

palankesnes sąlygas (Chronik 2013: 252, 255, 258). Kuršininkų kalbos prestižas iš pažiūros atrodė ne toks žemas, ją kaip vietinį etnolektą toleravo ir mokyklos mokytojai, ir vietos kultūrininkai (tai rodo jau minėtasis „Trachtenverein“ draugijos atvejis), tačiau taip buvo tik todėl, kad provokiškai nusiteikusi kultūrininkų dalis suprato, kad ši kalba nekelia jokios grėsmės vokiškumui ir tik laiko klausimas, kada jaunesnioji karta jos atsisakys (žr. KURŠININKŲ KALBOS PRESTIŽAS).

Vokietijai užėmus Klaipėdos kraštą ir II pasaulinio karo metais visų tautinių mažumų kalbų vartojimas viešojoje erdvėje buvo uždraustas. Kad vietos gyventojai neužsimirštų, viešbučiai ir kitos įstaigos net buvo pasikabinusios lentelės „Deutsche sprechen deutsch“⁵⁴, mokyklose buvo draudžiama bendrauti gimtąja kalba net per pertraukas (plačiau žr. KURŠININKŲ KALBOS PRESTIŽAS). Vienintelė vieta, kur kuršininkų kalba dar buvo vartojama, buvo žvejų valtytės. Čia valdžia neįstengė kontroliuoti, o žvejai turėjo savo įpročius, kurių keisti neskubėjo. Tačiau, mobilizavus į karą vyrus, žvejoti liko paaugliai ir pagyvenę žvejai, o netrukus ir šis laikotarpis baigėsi.

1944 m. rudenį visi Kuršių nerijos gyventojai buvo evakuoti, 1945 m. sausio mėnesį per neriją praėjo frontas, po kelių mėnesių grįžo pirmieji repatriantai, o po metų pradėta vykdyti krašto kolonizacija⁵⁵. Įvykęs demografinis lūžis visiškai pakeitė krašto ekonominį, politinį, socialinį ir kultūrinį gyvenimą. Savaimė suprantama, pakeitė ir kalbinį kraštovaizdį. Saujelė repatriantų tik šeimose vartojo kuršininkų kalbą, viešumoje retai buvo galima išgirsti ją net tarp kaimynų. Pirmieji pokario metai nerijoje praėjo tarp sovietų kariškių, pirmosios pokario mokyklos buvo rusiškos, administracija taip pat rusakalbė, tarp kolonistų dominavo atvykėliai iš įvairių Sovietų Sąjungos vietų (Arbušauskaitė 1995: 377), todėl repatrijavusiems vietiniams teko skubiai išmokti rusiškai. Tačiau, įsteigus žvejų kolūkius, pusiasalyje apsigyveno naujieji kolonistai, kurių didesnė dalis buvo suagituoti lietuviai iš nieko bendra su žvejyba neturinčių regionų. Jų persvara lėmė lietuviškų mokyklų steigimą ir lietuvių kalbos pozicijų sustiprėjimą. Taigi, tarp tų autochtonų, kurie grįžo į Kuršių neriją ir liko joje

⁵⁴ „Vokiečiai kalba vokiškai.“ Elsa Sakuth prisimena, kad jos vaikystėje namuose, kurie buvo išnuomojami vasarotojams, tokį užrašą liepusi pakabinti vietos administracija.

⁵⁵ Dar 1945 m. vasarą nerijoje gyveno vos keli žvejai, kurie į tėviškę grįžo greitai, nes nuo fronto, matyt, netoliese slėpėsi. Po metų Pervalkoje gyveno dar kelios sugrįžusių žvejų šeimos, o 1946 m. rudenį SSSR valdžios nurodymu buvo pradėta nerijos kolonizacija, agituojuant sugrįžti žvejus ir persikelti iš kitų regionų. Tarp suagituotųjų buvo 34 pabėgėlių šeimos, grįžusios iš Vokietijos arba jos nepasiekusios (Arbušauskaitė 1995: 373, 374, 380).

gyventi iki 1958 m., o kai kurie ir po to, dalis buvo trikalbiai žmonės, viešumoje var-toję lietuvių kalbą, namuose – kuršininkų arba vokiečių arba abi pramaišiu. Be to, visi daugiau ar mažiau pramoko rusiškai. Po karo jie tuokėsi su naujaisiais gyventojais lietuviais, rusų kariškiais, tačiau tarpusavyje santuokų beveik nebesudarė⁵⁶. Taip są-lygos toliau gyvuoti kuršininkų kalbai buvo nutrauktos ir pačioje nerijoje. Prasidėjus masinei emigracijai 1958–1960 m. didžioji dalis, būdami dvikalbiai ar net trikalbiai, paliko tėvynę. 1961 m. latvių mokslininkų ekspedicija Kuršių nerijoje įrašė paskuti-nius aktyvius kuršininkų kalbos vartotojus, tuo metu jie jau beveik du dešimtmečius aktyviai vartojo lietuvių kalbą. Lietuvių kalbininkai Kazys Morkūnas ir Algirdas Sa-baliauskas 1959 m. paskelbė publikaciją apie nerijos lietuvių žvejų tarmę. Iš jos ne visai aišku, kiek laiko apklaustieji informantai vartojo lietuvių kalbą, – šiuo klausimu straipsnyje trūksta išsamesnės informacijos⁵⁷ (Morkūnas, Sabaliauskas 1959). Visi tuo laiku teikę medžiagą asmenys jau buvo senyvi žmonės ir po trijų dešimtmečių surinkti kalbinės medžiagos buvo sunku – likusi saujelė neringiškių kuršininkų kalbą vartojo epizodiškai (plačiau apie kuršininkų kalbos situaciją paskutiniame XX a. dešimtmetyje žr. Kiseliūnaitė 1995).

Taigi, dvikalbysbės Kuršių nerijoje klausimu reikia konstatuoti kelis svarbiausius aspektus:

1. Dvi kalbos (vokiečių ir kuršininkų) regione buvo vartojamos nuo XV a., bet iki XIX a. dauguma gyventojų nebuvo dvikalbiai, t. y. absoliuti dauguma kuršininkų nemokėjo arba silpnai mokėjo vokiškai, o ten gyvenę vokiečiai, jeigu nepriklausė žvejų sluoksniui, nevartojo kuršininkų kalbos arba mokėjo ją silpnai. Iki to laiko lietuvių kalba buvo vartojama tik kai kuriose šeimose šiaurinėje nerijos dalyje, o platesniame rate – kaip parapinės mokyklos ir bažnyčios kalba.
2. Pavardžių analizė rodo, kad tarp tų asmenų, kurie tvirtino, kad namuose kal-bėjo tik kuršininkų kalba, ir neprisimena, kurioje kartoje būtų buvę kitaip, yra nemažai su lietuviškomis ir vokiškomis pavardėmis (Kiseliūnaitė 2005b). Tai leidžia manyti, kad buvo pereinamasis laikotarpis, kai, integruojantis

⁵⁶ Erika Kalwies pasakoja, kad norėjusi išvykti į Vokietiją todėl, kad nebuvo su kuo tuoktis: „Mūsų vyrų (klaipėdiškių, evangelikų) nebeliko, o kitokio aš nenorėjau.“

⁵⁷ Sprendžiant pagal pateiktųjų pavardes, tų pačių šeimų atstovai panašiu laiku įrašyti kaip kurši-ninkų kalbos reprezentantai.

žvejų bendruomenėje, kuri vartojo kuršininkų kalbą, bent viena tos giminės karta galėjo būti dvikalbė.

3. Dvikalbystė (kuršininkų ir vokiečių) dėl kalbos politikos suintensyvėjo XIX a. pr. pietinėje dalyje, o nuo XIX a. antrosios pusės ir šiaurinėje. Dalis šiaurinės dalies žvejų šeimų galėjo paraleliai vartoti kuršininkų kalbą, nors šeimos kalba buvo lietuvių (tokių šeimų buvo Pervalkoje ir Preiloje).
4. Nuo XIX a. antrosios pusės gyventojai, kurių šeimose kalba buvo vokiečių, tapdavo dvikalbiais tik tada, jei žvejodavo, tačiau koku lygiu jie išmokdavo kuršininkų kalbą, sunku nustatyti, nes gimtakalbių vokiečių vartota kuršininkų kalba nebuvo laiku dokumentuota. Kol kas vienintelis toks informantas, kurio kuršininkų kalbos įrašai išlikę, – Pietschas⁵⁸. Jo pateikta medžiaga fonetikos tyrimams nėra patikima, tačiau vertinga leksikos ir etnografijos klausimais.
5. XX a. pirmojoje pusėje mokačią tris kalbas (lietuvių, vokiečių ir kuršininkų) buvo, bet trikalbiais jie nevadintini, nes didžioji dalis trečiąją kalbą vartojo epizodiškai. Vertinti lietuvių kalbą kaip reprezentuojančią lietuviškąją nerijos tarmę, remiantis informantais, kurių gimtoji kalba buvo kuršininkų, bet lietuviškai buvo kalbama tik ne namų aplinkoje, metodologiškai būtų netikslinga.

Kas nulėmė anksčiau aprašytomis sudėtingomis politinėmis ir kultūrinėmis aplinkybėmis tokį kuršininkų kalbos įsitvirtinimą žvejų bendruomenėje, ne iš karto galima atsakyti. Greičiausiai tai buvo kelių veiksnių kompleksas:

1. XV–XVI a. imigrantų iš Kuršo kvietimas ir jų antplūdis buvo nulemtas demografinių pokyčių Prūsijoje, susijusių su ligomis, gamtinėmis sąlygomis ar kitais veiksniais, tikėtina, kad pajūris ir pamarys tuo laiku buvo gerokai ištuštėję.
2. Kvietimas užimti žvejybos plotus ir taip sureguliuoti Prūsijos aprūpinimą žuvimis nulėmė kuršiškaisiais dialektais kalbančių kolonistų susitelkimą prie vandens ir kartu jų dominavimą bei paprotinę teisę versle. Taip buvo padėtas pagrindas kuršininkų sociolektui, kuris kaip verslo kalba išsilaikė ilgiau negu kaip šeimos kalba.

⁵⁸ Informantas Martinas Pugellis ir jo žmona tvirtina, kad Pietscho šeimoje buvo kalbama vokiečių dialektu „platt“, kurį atnešė mamos pusės giminės iš Pilkupos (Ivanickaja 2017a: 104).

3. Tik nedidelė dalis Kuršo imigrantų kolonizacijos pradžioje turėjo galimybę įsigyti dirbamos žemės ir atsitraukti nuo kranto (tai rodo negausus latviškų asmenvardžių paplitimas ir lietuviškų asmenvardžių dominavimas tolimesniuose nuo jūros kaimuose XVI a.)⁵⁹.
4. Didžiąjai daliai žvejų bendruomenių šiaurinėje žemyninėje Klaipėdos krašto dalyje prieš suvokietėjant teko pereiti lietuviavimo periodą (XIX a. absoliuti dauguma šių kaimų ir priemiesčių gyventojų lankė lietuviškas pamaldas ir laikė save bei buvo laikomi lietuviais)⁶⁰.

KURŠININKŲ KALBOS PRESTIŽAS

Gyvendama mišrioje kultūrinėje ir kalbinėje terpėje, kiekviena kalbinė bendruomenė rūpinasi savo kalbos prestižu ir tą rūpestį išreiškia kurdama sąlygas kalbai funkcionuoti visose gyvenimo srityse. Modernioje visuomenėje pirmiausia rūpinamasi norminės (standartinės, rašomosios, literatūrinės) kalbos kūrimu, puoselėjimu ir gyvybingumu. Tam sukuriama politinis aparatas, skiriama lėšų, kitaip tariant, šita sritis yra administruojama. „Kalbos planavimo veiklos apima standartinės kalbos kūrimą, oficialių ir švietimo kalbų parinkimą, paramą tautinių mažumų kalboms“ (Valotka 2005: 91)⁶¹. Todėl kalboms, kurios turi raštą, yra vartojamos mokyklose, oficialiajame gyvenime, medijose, net ir turint palyginus nedidelį kalbėtojų skaičių, išnykimas greitu laiku negresia. Kalbos prestižas nėra visiškai vienodas visuose visuomenės sluoksniuose, tačiau jeigu kalbai teikiama politinė priežiūra, jis palaikomas minėtomis priemonėmis. Kalbos prestižas tuo aukštesnis, kuo didesnė visuomenės dalis jį sąmoningai palaiko. Todėl ypač svarbus yra visuomeninės nuomonės apie kalbos prestižo svarbą formavimas (Miliūnaitė 2010: 231).

⁵⁹ Plačiau žr. Kiseliūnaitė 2020a.

⁶⁰ Tai aiškiai liudija ir kaimo mokyklų mokytojai, pateikę kalbos duomenis vadinamajam Wenkerio atlasui (žr. KALBOS DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAS): Melnragės ir Karklės mokyklų mokytojai, užpildę anketos klausimą apie tautinę mokyklos mokinių sudėtį.

⁶¹ Sociolingvistikoje vartojami du terminai – *kalbos politika* ir *kalbos planavimas*, kurie iš dalies sutampa, papildo vienas kitą. Terminas *kalbos politika*, pasak žodyno, kartais vartojamas kaip kalbos planavimo sinonimas. Bet dažniau šiuo terminu nusakomi bendresni lingvistikos, politikos, socialiniai tikslai, kuriais remiasi kalbos planuotojų veikla. Kalbos politika atspindi visuomenėje gyvuojantį požiūrį į kalbą, t. y. kalbos ideologiją (Valotka 2005). Giliau nesileidžiant į šią diskusiją, kalbos prestižo vaidmuo abiejų terminų atžvilgiu yra svarbus.

Tačiau Europoje nėra valstybės, kurioje nebūtų kalbinių mažumų, joms kalbos prestižo klausimas yra jautresnis negu kalbinėms daugumoms. Kalbinė mažuma gyvena nelygios konkurencijos sąlygomis ir jai laikytis reikia ypatingų pastangų – politinių, materialinių resursų, visuomenės palaikymo. Kalbėdami apie tautinės mažumos kalbos prestižą turime omenyje abipusį požiūrį – tiek socialiai stipresnės kalbos atstovų, tiek pačių kalbėtojų.

Kuršininkų kalbos prestižas jau nuo pat jų įsikūrimo Kuršių nerijoje buvo gero-kai menkesnis negu kitų Prūsijos kalbų. Jau XVI a. buvo nuspręsta jos nemokyti mokyklose ir nevartoti bažnyčioje. Nors istoriniuose šaltiniuose užsimenama apie bandymą ieškoti „kuršiškai“ kalbančių kunigų, tačiau sumanymas pamokslauti jų kalba liko neįgyvendintas greičiausiai dėl didelių kaštų ir sudėtingų evangelizacijos sąlygų, kurias diktavo gamtinės ir socialinės aplinkybės: kunigai turėjo aptarnauti kelias parapijas, tarp kurių buvo blogas susisiekimas, gyventojai skurdo ir negalėjo išlaikyti nei bažnyčios, nei mokyklos (Bezenberger 1889: 196; Forstreuter 1981). Kunigus ir mokytojus Kuršių nerijai rengė Karaliaučiaus universitetas ir nors tarp reikalavimų gauti pastoracinę vietą kaimuose prie Kuršių marių buvo ir kuršininkų kalbos mokėjimas (Schiller 2014: 108), kaip jau minėta, įvesti jos į bažnytinę praktiką nepavyko ir kuršininkų kalba bažnyčiose neskambėjo. Todėl autorė nenorėtų sutikti su Strakauskaitės teiginiu, kad protestantiška tradicija sudarė sąlygas Kuršių nerijos bažnyčiose skleisti dvasingumui gimtąją kalbą (Strakauskaitė 2008: 138)⁶², – tai kuršininkų kalbai negaliojo, pamaldos paraleliai vokiečių ir lietuvių kalbomis reguliariai vyko iki I pasaulinio karo, o po to lietuviškos pamaldos vyko tik epizodiškai, kol jas lankė senyvi žmonės.

Kuršininkų kaimynai lietuviai priešingame marių krante turėjo kur kas geresnes sąlygas puoselėti savo kalbą, nes nuo pat pradžių Reformacijos vykdytojai į ją atkreipė dėmesį. Nors, kaip rašo Ingė Lukšaitė, Prūsijos kunigaikštystėje realią politinę valdžią turėjo vokiečiai dvarininkai ir jų bei miestiečių valdžia kraštą traktavo kaip vokišką: „<...> nepastebėti ir nepaisyti baltiškųjų kultūrų dėmens, kaip sąveikos–interakcijos

⁶² „Die protestantische Tradition erlaubte es, in dieser Kirche eines deutschen Staates, die jeweilige Muttersprache zu pflegen. Sie gab den Pfarrern Raum, sich auch mit der litauischen und kurischen Kultur zu beschäftigen und verlieh damit dem geistigen und kulturellen Wirken der Geistlichkeit seine besondere Prägung“ („Protestantiška tradicija leido šioje Vokietijos valstybės bažnyčioje puoselėti atitinkamas gimtąsias kalbas. Ji sudarė kunigams sąlygas susidurti su lietuvių ir kuršių (= kuršininkų) kultūra ir dvasiniam bei kultūriniam dvasininkijos darbui suteikė ypatingą pobūdį – *vert. aut.*) (Strakauskaitė 2008).

veiksnio, reiškia dairytis po istoriją praeito šimtmečio (XIX – *aut. past.*) akimis“ (Lukšaitė 1999: 225). Taigi, kuršininkų kalbos išstūmimo iš viešojo gyvenimo pradžia buvo padaryta jau intensyvios katekizacijos ir raštingumo sklaidos metu.

Kuršininkų kalbos prestižas kito priklausomai nuo laikotarpio. Dar XIX a. vid., kai kuršininkų kalba buvo beveik visų žvejų šeimų kalba didžiojoje nerijos dalyje, keliautojas ir rašytojas Passargė rašė, kad kuršininkai neturi nacionalinės tapatybės supratimo ir nesistengia jos išsaugoti (Passarge 1878: 254). Tiesa, tada turizmo verslas dar nebuvo įsibėgėjęs ir moterys vos kelis žodžius vokiškai temokėjusios, bet niekam nekilę abejonų, kad latvių kalba (vok. *lettische Idiom*) Kuršių nerijoje išnyksianti per keliolika metų (Passarge 1878: 254). Ką iš tikrųjų kalbėjo kuršininkai tarpusavyje, joks vokiečių rašytojas pasakyti negalės, tačiau, matyt, žvejai ne taip lengvai plaukė pasroviui, jeigu jų kalba išsilaikė iki XX a. 6-ojo dešimtmečio.

Dar labiau kalbos prestižas sumenko, kai mokyklose buvo pereita prie dėstomosios vokiečių kalbos. Kuršininkų bendruomenė matė savo vaikų ateitį Vokietijoje, kurios valdžia pasitikėjo, tačiau patys savo gimtąją kalbą vertino kaip tam tikro etninio tapatumo atributą ir sociolektą (poreikis ją vartoti vis mažėjo, daugiausia išsilaikė bendraujant žvejybos metu). Tai rodo ir tas faktas, kad tarp I ir II pasaulinių karų, Kuršių nerijoje išsivysčius turizmui, moterys, kurios likdavo namuose ir aptarnaudavo vasarotojus (daugiausia iš Vokietijos), pradėjo dažniau vartoti vokiečių kalbą ir tik epizodiškai – kuršininkų. Vokiškai imta kalbėti šeimose ir dėl to, kad vaikams būtų lengviau mokytis mokykloje.

Nors oficialioji valdžios nuostata buvo germanizuoti tautines mažumas per mokyklą, tačiau iš buities išstumti tautinių mažumų kalbas pernelyg nesistengta ir iki pat Vokietijos santykių su Lietuva paaštrėjimo. XX a. 3-ajame dešimtmetyje kuršininkų kalbos vartojimas šeimose buvo toleruojamas, juolab kad žvejybos metu mariose niekas to negalėjo kontroliuoti. Čia negalime nepastebėti ir kai kurių kultūrininkų pastangų palaikyti etninę kuršininkų savimonę ne dėl jų pačių, bet dėl turistinio patrauklumo. Pirmiausia žvejų bendruomenės etninės kultūros prestižą kėlė mokytojo Fuchso ir dailininko Ernsto Mollenhauerio paskatos: tarpukariu Nidoje jų iniciatyva veikusi Tautinio kostiumo draugija (vok. *Trachtenverein*) skatino ir net reikalavo išsaugoti architektūrinį paveldą ir tautodailę, Nidos kraštotyros muziejaus įkūrėjas Fuchsas vokiškai užrašinėjo tautosaką (Fuchs 1971). Arvydo Baryso sukurtame dokumentiniame filme „Išbarstyti žodžiai“ broliai Sakučiai dalijasi prisiminimais: „*Tie ponaičiai,*

Molenhaueris ir kiti, kur buvo toje draugijoje (Trachtenverein – aut. past.), kurie mums sakė, kaip daryti, patys turėjo kitokių spalvų namus su raudonų čerpių stogais. O žvejų turėjo būti su nendriniais <...>. Tai nebuvo teisinga. Jie turėjo modernius, kitų spalvų, o žvejai – tik raudonus (namus).“ Kaip ir kiti etninės kultūros paveldo elementai ir tradicijos (vėtrungės, antkapiai, varnų valgymas), benykstanti kuršininkų kalba buvo kaip razina egzotikos ar vietos išskirtinumo ieškantiems vokiečių poilsiautojams.

Kur kas dramatiškiau tarpukaryje kalbos prestižo nuosmukį matė latvių kalbininkas Plakis: jis apgailestavo, kad ne tik prastėja kuršininkų kalba, veikiama stipresnių, ypač vokiečių, kalbų, bet ir patys kuršininkai neretai su jaunąja karta šeimose kalbantys vokiškai, esą tam, kad vaikams mokykloje būtų lengviau (Plāķis 1927: 5). Panašiai rašė ir Endzelynas: teigė, kad nei vokiškai orientuota Kuršių nerijos tarpukario kultūrinė aplinka, nei patys kuršininkai savo kalbos nevertinantys, laikantys ją „išsigimusia“, o Lietuvos valdžia nieko nedaranti, kad kuršininkai nesuvokietėtų (Endzelīns 1931: 573). Kalba, kuri funkcionuoja tik šeimose, mažoje bendruomenėje, vartojama jos verslo komunikacijai ir etninei saviraiškai, bet neapima kitų gyvenimo sričių ir neatliepia visų bendruomenės poreikių, dėl sumažėjusio funkcionalumo lieka ribota⁶³.

Kuršininkų bendruomenės gyvenimą gerokai veikė kaistanti politinė atmosfera augant Vokietijoje nacionalsocialistų judėjimui ir gilėjant politiniam konfliktui su Lietuva. Kai kurie provokiškų pažiūrų mokytojai netoleravo jokių kitų kalbų vartojimo mokyklos teritorijoje. Martinas Pugellis (Martin Pugell, g. 1908 Nidoje) pasakoja: *„Kai į mokyklą ėjom, kai buvo pertrauka... Visi vaikai lauk. Iškart kuršiškai. Ir kai mokytojas girdėjo, tai tiesiog siuto. Vajėzau, neleido! Tas buvo didis vokietis! Sakė: „Jūs darkote savo vokiečių kalbą!“* Taip tiesmukai kuršininkams buvo peršama mintis apie jų kalbos „prastumą“. Ir kurorto svečiai toli gražu ne visi buvo palankūs jos atžvilgiu, esą vietiniai gyventojai girdėdavę arogantiškas pastabas: *„Was quatschen Sie kurisch, wenn Deutsche da sind?“* („Kodėl jūs pliurpiate kuršiškai, kai šalia yra vokiečiai?“ – aut. vert.) (Endzelīns 1931: 573).

Nors kiekvienas kalbininkas ekspedicijos metu pirmiausia domisi informanto kilme ir jo šeimos kalba, tačiau kuršininkų kalbos atžvilgiu tyrimų šiuo klausimu iki

⁶³ „What is meant by an „undeveloped“ language? Only that it has not been employed in all the functions that a language can perform in a society larger than that of the local tribe or peasant village“ (Haugen 1966: 627).

šiol nebuvo daryta, todėl apie kalbines nuostatas iki XX a. vidurio turime tik netiesioginės informacijos. Kaip kuršininkų kalbą vertino jų kaimynai lietuviai, sunku tiksliau pasakyti, bet kai ką galima spėti iš netiesioginių duomenų. Kad kuršininkų kalba buvo laikoma išskirtine, rodo ir pamario tautosaka, kurioje etninės grupės kalbą vertina kaimynai, šiuo atveju lietuviai: „*Kai kalbas dalijo, žemininkams davė žemininkų kalbą – lietuvių, vokiečiams – vokiečių. Nuo visų po vieną vyrą atėjo pasiimti kalbos: rusas, prancūzas. Kopininkai likę paskutiniai – kopininkas buvo nuėjęs tūpti į krūmus, užmiršo. Na, ateina – jam irgi kalbos reikia. Tai truputį paėmė iš vokiečio, truputį iš lietuvio, iš kuršių kažką, davė kopininkui, tai ta ir yra kuršininkų (kopininkų) kalba.*“⁶⁴ Taigi, tiek patys kuršininkai, tiek jų kaimynai įžvelgė kuršininkų kalboje kelių kalbų sąveiką, tačiau šiam pasakojimui būdinga pašaipa, kalbos sumenkinimas yra įprastas dalykas tautosakoje, kuri atspindi artimiausių kaimynų santykius.

Dažnai menkesnis kalbos prestižas siejamas su bendru etninės grupės vertinimu, ypač socialiniu. Šiuo požiūriu Kuršių nerijos žvejai taip pat ilgai buvo silpnesnėje pozicijoje – kitame marių krante gyvenantys lietuviai galėjo verstis ne tik žvejyba, bet ir žemės ūkiu, Nemuno delta garsėjo geromis pievomis, didžioji dalis tenyksių žmonių gyveno kur kas turtingiau už kopininkus, todėl žemininko gyvenimas pamariškių etninėje savimonėje buvo laikomas prestižiškesniu (plačiau žr. Kiseliūnaitė 2003).

Latvių kalbininkų nuogastavimus patvirtina informantai, gimę XX a. pirmojoje pusėje, teigdami, kad nors daugelio nidiškių šeimos kalba buvusi kuršininkų, ruošdami mokyklon tėvai savo vaikus kalbindavo vokiškai. Tokia kalbų sąveika šeimoje, kurioje socialinės aplinkos kalba nėra nė vienam iš tėvų gimtoji, sociolingvistų ir psicholingvistų laikoma nepageidautina ne tik dėl to, kad menkėja gimtosios kalbos prestižas, bet ir dėl to, kad ji blogai išmokstama, nuskursta ir galų gale neišvengiamai išstumama į vartosenos paribius (Norvilas 2013: 19, 20).

Gimtosios kalbos prestižas kuršininkų savimonėje išaugo tik emigracijoje. Ir tai nebuvo tik nostalgijos sindromas, būdingas daugeliui netikėtai emigruoti priverstų žmonių. Pasklidę po pasaulį kuršininkai suprato savo tapatybės trapumą ir pajuto nusivylimą, kai kaip pabėgėliai iš Rytprūsių nebuvo sutikti išskėstomis rankomis. O jų tėvynėje gyvenimas sparčiai keitėsi ir senieji gyventojai su jų gyvensena ir kalba buvo

⁶⁴ Papasakojo preiliškis Naujoks, atvykęs iš žemininkų, publikuota rinkinyje *Pamarių sakmės* (Kiseliūnaitė 2010: 266).

trinami iš kultūrinio kraštovaizdžio, kuriame liko tik kraštovaizdis. Sociologė Anja Peleikis, pati būdama kuršininkų palikuonė, analizuoja kultūrinės erdvės „nusavinimo“ fenomeną Kuršių nerijoje (Peleikis 2006, 2009). Beveik visi kuršininkai emigravo į Vokietiją, tačiau išsisklaidė po šalį ir, mirus tėvams, nebeturėjo su kuo kalbėtis gimtąja kalba. Pasikeitus Vokietijoje politinėms nuotaikoms, nykstančią gimtąją kalbą imta vertinti kitaip. Herta Detzkeit kalbasi su savo tėvynainiais: *„Mums reikėjo kovoti už savo kalbą, kaip kovoja fryzai, sorbai ir kitos Vokietijos tautos.“* Ir čia pat priduria: *„Bet mes patys esame kalti, kad leidžiame jai mirti – kodėl mes neišmokėme jos savo vaikus?“* Į Švediją emigravusi Elsa Sakuth (g. 1934 m. Nidoje) požiūrį į savo gimtąją kalbą taip pat pamažu pakeitė. Jos tėvai Nidoje turėjo viešbutį, norėjo, kad dukros gautų išsilavinimą ir pasiektų aukštesnę socialinę padėtį; nors tarpusavyje tėvai kalbėjo kuršininkų kalba, jie manė, kad mergaitėms gimtoji kalba trukdysianti mokykloje. Elsa grįžo prie kuršininkų kalbos po ilgos pertraukos, kai kartu su tėvais persikėlė į Švediją. Ten ji greitai išmoko švediškai ir gavo darbą, o šeimoje su tėvais kalbėjo mišriai – gimtąja ir švedų kalbomis⁶⁵, kad darbingo amžiaus tėvams taip pat būtų lengviau integruotis. Ypač iškalingas yra Elsos Sakuth liudijimas apie gimtosios kalbos reikšmę emociniams šeimos ryšiams. Mamai mirštant, paskutinę jos gyvenimo valandą Švedijos ligoninėje kartu su tėvu ją kalbinę kuršininkų kalba. *„Mes kalbėjome, kad mes visi esame čia, ir tėtis, ir aš... kad viskas bus gerai... Kuršiškai. Aš galvoju, kad ji girdėjo ir suprato geriau negu vokiečių ar švedų <...>. Paskutiniai jos žodžiai buvo kuršiški.“*

Gyvendami emigracijoje daugelis kuršininkų suvokė prarandantys svarbią tapatybės dalį, įvertino ir kalbos nuosmukio priežastis, ypač rašto neturėjimą ir vartojimo sričių ribojimą. Martinas Pugellis ir jo žmona Anna Sakuth pokalbyje su rinkėju latvių filologu Austriu Grasiu sako: *„Kuršiška [kalba] buvo tik žodžiu, raštu nebuvo. Kokia gali būti ateitis, jei nebuvo? Pas jus Latvijoje jūsų kalba buvo ir žodžiu, ir raštu. Mums valdžia uždraudė kuršišką kalbą. Mokytojas mokykloje draudė. Baudė tokius vaikus, dešimties, dvylikos metų, barė, kad kuršiškai kalbėjo.“* *„Kuršių kalba neturėjo nė vienos knygos <...>. Dėl to, kad mokytojai draudė vaikams. Kuris nors gal būtų kokias knygas rašęs, bet jie uždraudė kuršių kalbą. Galėjai kalbėti tik namie. Taip ir nuėjo kalba, kad vis vokiškai, ką darysi? Dabar tas mokytojas, <...> vienas mūsiškių buvo pas jį nuėjęs <...>, sakė: „Jūs*

⁶⁵ Nors Nidoje su dukromis buvo kalbama vokiškai, šeimai išvykus į Švediją, vokiečių kalba nebebuvo vartojama bendraujant tarpusavyje.

*tuos žmonės barėt, kad negalima kuršiškai kalbėti. O mes išėjome lauk... (iš nerijos – aut. past.).“ Suprasdami, kad yra paskutiniai kalbos vartotojai, kuršininkai bandė pasitar-
nauti žmonijai, padėdami mokslininkams ją dokumentuoti, ragino tai daryti visus
savo žemiečius. Štai Martinas Pugellis pasakoja: „Dabar visi verkia, kad niekas jos nebe-
nori. Tas žmogus irgi jau mirė, kur man sakė: „Martinai, tu daryk, ką tavo smegenys gali,
piešk paveikslus, ir kai nebebūsime gyvi, kas nors jų ieškos. Ir laikykimės kalbos.“ Tokie
buvo žodžiai, ar jis nebuvo gudrus? Aš kokias knygas rašyčiau, visus vardus surašyčiau –
įlankas, lomas, viską...“⁶⁶*

Didžiausią indėlį į kalbos prestižo atgavimą paliko tie jos atstovai, kurie patys dokumentavo kalbą ir bendradarbiavo su mokslininkais. Iš jų pirmiausia minėtini Ri-
chardas Pietschas (Richard Pietsch) ir Herta Paul (Detzkeit). Pietscho indėlis gaivinant
kuršininkų kalbos prestižą aprašytas Arinos Ivanickajos straipsnyje (Ivanickaja 2017a),
Hertos Detzkeit – šios knygos autorės straipsnyje (Kiseliūnaitė 1998a). Apie šiuos du
nidiškius kalbama monografijos skyriuje KALBOS DOKUMENTAVIMAS IR TYRI-
MAS, jie nuolat minimi ir kaip informantai. Pietschas stengėsi ne tik įamžinti kurši-
ninkų kalbą, bet ir parodyti ją kuo vertingesnę. Tai rodo ir tas faktas, kad savo knygoje
Fischerleben... jis pateikė maldą „Tėve mūsų“ kuršininkų kalba, leisdamas suprasti, kad
Jėzaus malda buvusi sakoma ir kuršininkų kalba (Ivanickaja 2017a: 104, 105). Nors
tuo galima abejoti (visi apklaustieji informantai tvirtino, kad bažnyčiose kuršininkų
kalba nebuvo sakomos jokios maldos⁶⁷), tačiau pats faktas, kad knygos autorius norėjo
parodyti, jog kuršininkų kalba galima pasakyti viską, ko tik reikia, yra jos išaugu-
sio prestižo įrodymas. Dar daugiau – knygoje Pietschas pabandė į kuršininkų kalbą
išversti garsųjį Rėzos eilėraštį „Das versunkene Dorf“ („Nuskendęs kaimas“). Nors
lingvistiniu požiūriu šis bandymas ne itin sėkmingas, jis rodo ne tik pastangas sukurti
gerą kalbos įvaizdį, bet ir individualų kalbos kūrybos jausmą. Bendraujant su Pietschu
susidarė įspūdis, kad jis jautėsi savotišku misionieriumi, bandančiu ne tik prikelti kal-
bos prestižą išsklaidytoje savo žemiečių bendruomenėje, bet ir sudominti ją Vokietijos
visuomenę. Gyvenimo pabaigoje jis nusivylė, nesulaukęs tokio Vokietijos dėmesio,

⁶⁶ Plačiau apie kuršininkų požiūrį į gimtąją kalbą žr. Kiseliūnaitė 2018b.

⁶⁷ Pietschas teigė ją išmokęs surinkimuose, kurie buvo laikomi jo tėvų namuose apie 1930 m. (Pietsch, 1982: 322), tačiau žinant, kad surinkimai buvo laikomi lietuviškai, kyla abejonių, ar jis „nesukūrė“ šio teksto bandydamas atgaivinti tai, kas liko jo atmintyje.

kokio tikėjosi, galbūt jautėsi nepakankamai įvertintas jos akademinės bendruomenės⁶⁸, tačiau dėjo viltis į sovietinio režimo nusikračiusią Lietuvą ir patikėjo savo nebaigtus darbus bei sukaupią medžiagą šios knygos autorei. Kad Vokietija netapo jo pažadėtąja žeme, rodo ir tai, jog jis pageidavo būti palaidotas Nidos etnografinėse kapinėse, nors Vokietijoje liko jo šeima. Vis dėlto esama pagrindo manyti, kad Pietscho gimtoji kalba nebuvo kuršininkų (Ivanickaja 2017a: 104). Nors jo darbų lingvistinė vertė ne visada galima besąlygiškai pasikliauti, pats faktas, kad autorius negailėjo laiko ir entuziazmo dokumentuoti kalbą, rodo, kad gyvenant emigracijoje jos prestižas pačių kalbėtojų sąmonėje kilo, ir suvokimas, kad jie yra paskutiniai mirstančios kalbos atstovai, skatino juos prisidėti prie jos išsaugojimo. Nors patys kalbos vartotojai kaip lemiamą lūžį savo kalbos likimui įvardija karo ir pokario sukeltus demografinius procesus, tačiau iš tikrųjų kuršininkų kalbos šaknys buvo pakirstos dar tarpukaryje, kai dvikalbystės sąlygomis gimtoji kalba negalėjo atlaikyti socialiai stipresnės kalbos konkurencijos. Labai siaurėjant vartojimo sričiai buvo neišvengiami pačios kalbos vidinės raidos pokyčiai – ja nebekuriamos komunikacijos raiškos priemonės ir netrukus kalba užmirštama kaip neatitinkanti realybės keliamų reikalavimų.

KALBOS DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAS

Kaip minėta įvade, kuršininkų kalbos tyrinėjimas baltistikos mokslui yra aktualus dėl įvairių priežasčių, tačiau dar aktualesnis yra skubus jos dokumentavimas. 2016 m. įgyvendintas tarptautinis projektas *Kuršių nerijos kuršininkų kalbos ir etninės kultūros archyvas: šaltinių skaitmeninimas*, jo medžiaga prieinama internete⁶⁹. Archyve sukauptos publikacijos Kuršių nerijos kalbos ir kultūros klausimais nuo seniausių (Hennenbergerio XVI a.) iki mūsų dienų, istorinių ir etnografinių šaltinių medžiaga (bažnyčių knygų, muziejų, archyvų dokumentų nuorašai, filmuota medžiaga, rankraščių kopijos) ir, žinoma, kalbinė medžiaga (garso įrašų skaitmeninės kopijos, jų nuorašai, Hinzės kuršininkų

⁶⁸ Autorės nuomone, tai kiek perdėta rezignacija, sukelta subjektyvių priežasčių, nes niekur kitur tokio dėmesio ir investicijų kuršininkų kalbos dokumentavimas ir tyrinėjimai nėra sulaukę kaip Vokietijoje.

⁶⁹ Lietuvos mokslo tarybos finansuotas mokslo projektas, angl. *Archive of Language and Ethnic Culture in Curonian Spit: Digitization of Sources Artifacts* (MIP-14304), 2014–2016 m., jo rezultatai prieinami internete: <http://nerija.ku.lt:8080/knkka/>.

kalbos žodyno kortelių kopijos ir jų nuorašai, kita nepublikuota medžiaga). Projektas truko trejus metus, jame dirbo 4 mokslininkai iš Lietuvos, Vokietijos ir Latvijos⁷⁰. Buvo taikomi šie artefaktų atrankos kriterijai: teminis, geografinis, chronologinis ir mokslinės vertės. Kai kuriuose šaltiniuose atsispindi atitinkamų istorinių laikotarpių ideologija, dėl šios ir kitų priežasčių (ypač autorių teisių ir privačių asmens duomenų apsaugos) ne visi archyve sukaupiti artefaktai yra prieinami viešai. Nors formaliai projekto įgyvendinimo laikas baigėsi, archyvas vis papildomas naujais duomenimis.

Sąvoka *kalbos dokumentavimas* čia suprantama kiek plačiau negu tik kalbotyros tikslais planingai surinkti kalbos faktai. Sąvokos *Language documentation* (dar kitaip *documentary linguistics*) koncepcija, išdėstyta Nikolauso Himmelmanno darbuose (1998: 161; 2006), orientuota į kalbos dokumentavimą kaip kalbotyros polaukį, kuris remiasi metodais, įrankiais ir teoriniais pagrindais, leidžiančiais sudaryti reprezentatyvų ir ilgalaikį daugiafunkcį natūralios kalbės ar vienos iš jos atmainų paveikslą. Kalbos dokumentavimas iš prigimties yra daugiadisciplinis medžiagos kaupimo būdas ir remiasi kalbotyros, etnografijos, psichologijos, informatikos, audiovizualinių medijų ir kt. sąvokomis bei metodais. Nors profesionalių kalbininkų ir jų padėjėjų rinkta medžiaga kalbotyros požiūriu yra vertingiausia, svarbu matyti ir visuminį kalbos, funkcionuojančios tam tikroje erdvėje ir tam tikru laiku, vaizdą, vadinamuosius „netaisyklingus“ atvejus, spontanišką kalbėjimą, fiksuoti įvairių kartų ir išsilavinimo kalbėtojų lingvistinį paveikslą. Tai ypač aktualu sparčiai kintančių ir nykstančių kalbų ar dialektų atvejais, nes vėlavimas yra nuostolingas ir neretai lemtingas. Todėl vertingos ne tik kalbininkų, bet ir etnografų, kraštotyrininkų, pačių kalbos vartotojų ir kitų asmenų pastangos užfiksuoti kalbos faktus. Čia suminėsime tik svarbiausius kuršininkų kalbos dokumentus, pradedant nuo seniausių rašytinių šaltinių iki mūsų dienų garso ir vaizdo įrašų, tikintis, kad ši informacija bus naudinga įvairių sričių mokslininkams.

Nors pirmieji kuršininkų kalbos paminėjimai žinomi jau XVII a. (Matas Pretorijus) ir XVIII a. pr. (Povilas Ruigys)⁷¹, juose pateikti pavieniai pavyzdžiai nėra visai

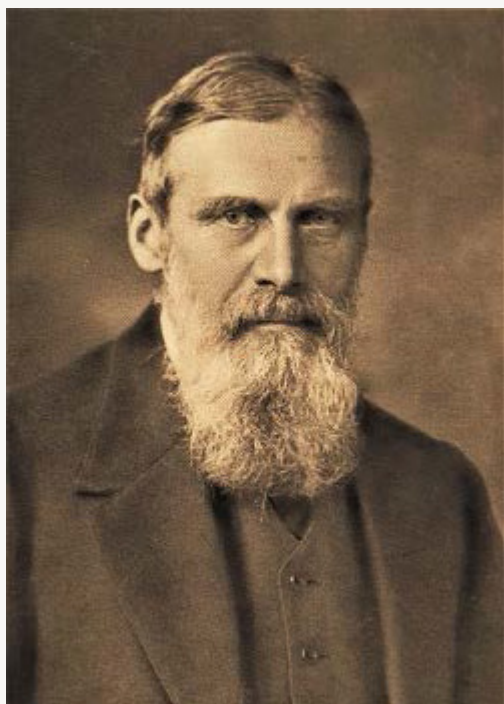
⁷⁰ Projekto vadovė dr. Dalia Kiseliūnaitė, vykdytojai: dr. Dalia Jakulytė, dr. Krišs Kapenieks, dr. Christiane Schiller.

⁷¹ Pretorijus kalba apie Sembos kuršius, taigi labiausiai tikėtina, kad turi omenyje kolonistus iš Kuršo žvejų kaimų Semboje (Prätorius 1721: 539–540). Ruigys jau pateikia keletą pavienių žodžių ir frazių: „*Meise* heißt bey ihnen Brot, *Ko tu gribba* was machest du? *Dūdma* gieb mir, *Naude* Geld, *Manne myl Kungsin* mein lieber Herr, *Meitine* ein Mädchen, *Wessele* pargėjusis willkommen, *Karautis* ein Löffel, *Kq klaujas* was machestu du? *Tellis* ein Ochse“ (Ruhig 1747: 132).

patikimai paliudyti, tačiau matyti, kad kalbama būtent apie Prūsijos latvių dialektą. Keletas kuršininkų kalbos leksemų pakliuvo į vad. Richterio žodyną (1728 m.), sudarytojų jos buvo priskirtos lietuviškoms (plačiau žr. Schiller 2014).

Ankstyviausiu ir gana patikimu Kuršių nerijos kuršininkų leksikos šaltiniu reikia laikyti nedidelės apimties rankraštinį registrą Peterio Simono Pallaso žodynui (Pallas 1787, 1789). Pats žodynas buvo publikuotas rusų kalba ir jame kitų kalbų žodžiai užrašyti kirilica. Tačiau kuršininkų kalbai dokumentuoti svarbesnis kitas šaltinis – Sankt Peterburgo mokslų akademijos Rankraščių skyriuje saugoma minėtojo žodyno parengiamojo darbo dalis. Tai nežinomo autoriaus rankraštis (datuojamas tarp 1773 ir 1787 m.) su 286 Pallaso žodynui surinktais žodžiais, išverstais iš rusų kalbos ir užrašytais kuršininkų kalba lietuviškais rašmenimis. Šį šaltinį paskelbė ir jo atsiradimo aplinkybes plačiame kontekste pristatė Ivanickaja (Ivanickaja 2017b). Ji nustatė, kad rankraštinis registras kuršininkų kalbos ypatybes reprezentuoja geriau negu vėliau publikuotas skyrius Pallaso žodyne, be to, jis parengtas remiantis autentiško pateikėjo arba išsilavinusio, gerai susipažinusio su kuršininkų kalba vietinio tarnautojo (mokytojo arba kunigo) informacija. Šiame registre yra leksemų ir jų formų, kurios vėliau kuršininkų kalboje nebefiksuojamos, tačiau nekelia abejonių dėl savo patikimumo, nes paliudytos ir to meto Kuršo tarmėse.

Kitas žinomas rašytinis kuršininkų kalbos šaltinis fiksuojamas tik po šimto metų – tai 40 sakinių, išverstų iš vokiečių kalbos, užrašytų Georgo Wenkerio sumanyto vokiečių kalbos atlaso rankraštinėje anketoje, sudarytoje 1879 m. Didžiuliame geolinguistikos projekte atstovaujami visų Vokietijos regionų dialektai ir tautinių mažumų kalbos. Mokyklų mokytojai buvo įpareigoti užpildyti specialias anketas. Jas pildė ir lietuviškų Rytprūsių regionų mokytojai (užpildyta 61 lietuviška anketa). Lietuviška medžiaga trumpai pristatyta Jūrgo Fleischerio ir Floriano Sommerio publikacijose (Fleischer, Sommer 2012; Sommer 2020). Kuršių nerijoje pildytos 5 anketos: 3 – Rasytės, Pilkupos ir Šarkuvos – anketos buvo užpildytos vokiečių tarme, Preilos – vokiečių bendrine kalba, tik Nidos anketa buvo užpildyta kuršininkų kalba. Nors išverstų sakinių kalba daugelyje vietų pernelyg laikosi originalo sintaksės ir kai kurie frazeologiniai junginiai yra pažodinės kalkės iš vokiečių kalbos, šis dokumentas vertingas pirmiausia dėl to, kad jame randame ne pavienius kuršininkų žodžius, bet sakinius, kurie leidžia tirti gramatines ir kai kurias fonetines kalbos ypatybes. Šis šaltinis plačiai

1 pav. Prof. Adalbertas
Bezenbergeris
(Adalbert Bezenberger)

pristatytas autorės ir bendraautorės Christianės Schiller publikacijose (Schiller, Kiseliūnaitė 2015; Kiseliūnaitė 2018a; Kiseliūnaitė, Schiller 2020).

Beveik tuo pat metu randasi pirmosios vokiečių autorių publikacijos, kurias galime laikyti kuršininkų kalbos dokumentavimu. 1879 m. pasirodo Maximiliano Voelkelio nedidelės apimties žodynėlis su įžanga (Voelkel 1879). 28 puslapių apimties žodynėlyje kuršininkų kalbos fonemoms atspindėti naudojami vokiški rašmenys. Remtasi medžiaga, kurią pateikė mokyklų inspektorius Ernstas Pohlas (Ernst Pohl), kurį laiką dirbęs Nidoje. Didžioji dalis žodynėlio leksemų – daiktavardžiai, tarp jų ir vietovardžiai, bet pateikiama ir kitų kalbos dalių. Šis žodynėlis – pirmasis bandymas etimologizuoti kuršininkų kalbos žodžius, siejant juos su latvių raštų kalbos, lietuvių ir slavų atitikmenimis, bandoma pateikti ir kitų kalbų atitikmenų. Nors pats žodynėlio sudarymo principas ir etimologinės interpretacijos dažnai kelia abejonių, čia galima rasti dėmesio vertų dalykų, pvz., kitur nepasikartojančių leksemų ir bandymų atspindėti svarbius fonologijos požiūriu dalykus, tokius kaip palatalizacija.

Po dešimtmečio kuršininkų kalbos tekstai, kaip kalbos dokumentai, pradedami leisti kartu su profesionaliais kalbos tyrinėjimais. 1888 m. publikuojama baltisto, Karaliaučiaus profesoriaus Adalberto Bezenbergerio parengta pirmoji kuršininkų kalbos studija *Über die Sprache der preussischen Letten* (Bezenberger 1888).

Joje autorius kuršininkų kalbą įvardija kaip latvių kalbos atmainą. Studiją sudaro įvadas, 7 dalys ir papildymai. Joje kartu su fonetikos ir gausiai iliustruotu gramatikos aprašu publikuojami ir tekstai iš įvairių Kuršių nerijos ir į šiaurę nuo Klaipėdos buvusių pajūrio žvejų kaimų gyventojų, vartojusių latvių kalbą. Prie kiekvieno pavyzdžio pateikiama ir informacijos apie pateikėją: vardas, pavardė arba gyvenamoji vieta. Taigi, naudodamasis tokiais duomenimis kitas tyrinėtojas gali daryti įvairias prielaidas ir apie kalbos raidą, ir apie geografinį kalbos reiškinių paplitimą. Didžiąją dalį pavyzdžių rinko pats Bezenbergeris, tam darbui paskirdamas ne vieną savo atostogų Juodkrantėje dieną. Didžiausia jo talkininkė buvo kuršininkė nidiškė Lottė Falk, dirbusi profesoriaus viloje tarnaitė. Šioje studijoje Bezenbergeris remiasi Bielensteino įdiegta rašyba, pritaikyta latvių kalbai, kuršininkų kalbos žodžiai kirčiuojami ir paaiškinami, gale pateikiamas nedidelis žodynėlis (į jį įtraukti ir tikriniai žodžiai). Šis darbas vertingas ne tik kaip pirmasis, bet ir kaip profesionaliai, nors ir nevisapusiškai atliktas kalbos aprašas. Svarbu ir tai, kad jame fiksuojami kalbos faktai, užrašyti ne tik iš šiaurinės, bet ir iš pietinės nerijos dalies, kur po Bezenbergerio niekas nieko daugiau nebesurinko. Jo studijoje publikuotus tekstus ir kuršininkų kalbos pavyzdžius išsamiai pristatė Ivanickaja (Ivanickaja 2018), jie gausiai naudojami ir šioje knygoje. Apie Bezenbergerio studijos vertę Ivanickaja padarė keletą svarbių išvadų: „Ypač svarbios A. Bezenbergerio pastabos apie regioninius kuršininkų kalbos skirtumus, remiantis jomis galima daryti prielaidas apie migracijos procesus. Kruopščiai užfiksuoti gausūs fonetiniai variantai leidžia spėti, kad į Kuršių neriją žmonės kėlėsi iš skirtingų Kuršo tarmių plotų <...>. Lygindami jo pateiktus pavyzdžius ir komentarus su vėlesniais šaltiniais, galime įvertinti prasidėjusį lietuvių kalbos poveikį kuršininkų kalbos morfologijai ir pastebimą, tačiau dar neįsigalėjusią vokiečių kalbos įtaką sintaksei“ (Ivanickaja 2018: 118). 1889 m. išleidžiamas kitas Bezenbergerio darbas apie Kuršių neriją ir jos gyventojus. Čia daug dėmesio skiriama geologijos, archeologijos, istorijos ir etnografijos klausimams, yra skyrius, skirtas kalbai, kuriame ypač vertinga dalis yra iš istorinių šaltinių surinkti vietovardžiai ir asmenvardžiai.

1904 m. pasirodo Johanno Beckerio studija apie Pervalkos žvejų kalbą (Becker 1904), joje skelbiamas nedidelis kalbinis aprašas, iliustruojamas pavyzdžiais, gale nurodoma, kad ketinama paskelbti atskirai ir tekstų, bet apie juos nieko nežinoma. Įvade autorius sakosi pats surinkęs medžiagą iš Pervalkos žvejų. Deja, sprendžiant iš jo pastabų gramatikos klausimais ir prieštaringos pavyzdžių rašybos, šiuo darbu kaip kalbos šaltiniu pasikliauti neverta. Atrodo, autoriui stigo žinių ir apie baltų kalbas, ir apie

2 pav. Latvių kalbininkas
Juris Plakis (Juris Plāķis)

3 pav. Latvių folkloristas
prof. Pēteris Šmitas (Pēteris Šmits)

kokią nors nuoseklesnę tyrimo metodiką, tad šiuo darbu galima naudotis išmanant visą kuršininkų kalbos tyrimo kontekstą.

Beveik po 40 metų išleidžiama latvių kalbininko Jurio Plakio studija *Kursenieku valoda* (Plāķis 1927). Joje pateikiamas kalbinis aprašas, papildytas 11 tekstų, kuriuos autorius užrašė iš vietos gyventojų nidiškių. Kalbinės studijos gale pridedami nedideli tiktinių žodžių (vietovardžių ir asmenvardžių) bei kai kurių leksinių-semantinių grupių sąrašai (laivų ir žvejybos įrankių, žuvų, gyvūnų, transporto priemonių, vėjų pavadinimai). Šioje studijoje paskelbiamas ir didžiausias XX a. publikuotas kuršininkų kalbos žodynas, kuriame medžiaga pateikiama moksliniu požiūriu preciziškai, leksemos, kurių nėra latvių kalboje arba turi kitą reikšmę, paaiškinamos latviškai. Labai svarbu, kad žodžiai yra sukirčiuoti. Plakis buvo išstudijavęs savo pirmtako Bezenbergerio darbą ir nustatė, kad kai kurių kalbos ypatybių jau nebelikę arba jos prie išnykimo ribos. Jis labiau gilinosi į kirčiavimo, ypač priegaidžių artikuliacines ypatybes ir nustatė dvinarę priegaidžių sistemą, kurios galima ir toliau laikytis.

Po penkerių metų pasirodo latvių folkloristo Pēterio Šmito sudarytas ir redaguotas tautosakos rinkinys *Kuršu kāpu folklorā* (Šmits 1933), kuriam tekstus surinko

ekspedicijose dalyvavę keli latvių folkloristai, dalis iš jų muzikologai. 45 puslapių leidinyje skelbiami pasakojamosios ir smulkiosios tautosakos tekstai bei kelių dainų tekstų fragmentai. Įvadą sudaro 8 puslapiai, bet jame trūksta informacijos apie medžiagos rinkėjus ir pateikėjus, nurodomi tik jų vardai ir pavardės, prie pateikėjų – gyvenvietės. Kuršininkų kalbos sistema čia nenagrinėjama, pateikiama tik trumpa sociolingvistinė jos charakteristika. Dėl rašybos nenuoseklumo tekstuose retai kada patikimai atspindimos fonetinės ypatybės (nors Plakio studija jau buvo išėjusi). Taigi, fonologijos tyrimams šis šaltinis netinkamas, tačiau kaip papildoma medžiaga gali pasitarnauti gramatikos ir leksikos tyrinėjimams. Kadangi leidinyje nėra lingvistinių komentarų, sunku pasakyti, kiek galima pasikliauti čia užrašytų tekstų kalbos autentiškumu. Šis kuršininkų kalbos ir tautosakos šaltinis dar turėtų būti tiriamas.

Po II pasaulinio karo kuršininkų kalbos tyrinėjimai ir jos dokumentavimas dėl anksčiau minėtų politinių priežasčių kuriam laikui nutrūko⁷². 1959 m. publikuotame Morkūno ir Sabaliausko straipsnyje aprašoma Kuršių nerijos lietuvių kalba (Morkūnas, Sabaliauskas 1959), ten minima, kad 1957 m. ekspedicijoje dalyvavo ir latvių kolegės Elfrida Šmitė ir Milda Graudinia, kurios latvišką kalbinę medžiagą rinko atskirai (Morkūnas, Sabaliauskas 1959: 134). Daugelį metų nieko apie šią latvių mokslininkių surinktą medžiagą nebuvo žinoma. Tik po jų mirties buvo surastas Graudinės pradėtas rengti straipsnis, kurį spaudai paruošė Latvių kalbos institutas (straipsnio rengėjas ir redaktorius nenurodytas) (Graudina 2004). Straipsnyje yra fonetine transkripcija užrašytų pavyzdžių, keletas nedidelių tekstų fragmentų iš 2–3 sakinių. Kadangi Graudinia jau buvo mirusi, straipsnio rengėjai nesiėmė spręsti, koks buvo straipsnio sumanymas, autorės pastabos, nors ir vertingos, surašytos gana padrikai ir tenkinamasi faktų konstatavimu be gilesnių įžvalgų.

Taigi, po Plakio studijos ir Šmito folkloro rinkinio baltų kraštuose kuršininkų kalbos medžiagos rinkimas buvo įstrigęs beveik iki Nepriklausomybės laikų⁷³.

Didžiausios apimties kuršininkų kalbos dokumentavimo darbas tuo metu vyko

⁷² Čia neminimos kitos gana gausios tarpukario latvių spaudoje skelbtos publikacijos, kurios labiau susijusios su politiniais klausimais, kultūra ir etnografija. Šie dokumentai rūpestingai išstudijuoti ir aprašyti Kapenieko disertacijoje ir straipsnyje (Kapenieks 2013, 2018).

⁷³ Kaip jau minėta, 1957 m. ekspedicijos medžiaga neišliko, o 1961 m. daryti garso įrašai (žr. toliau) nebuvo naudojami. Urbutis straipsnyje apie žuvų vardus (Urbutis 1981) užsimena, kad naudojęs Marijos Kairienės garso įrašą, deja, šio įrašo pėdsakų kol kas nepavyko aptikti.

4 pav. Nidiškis Richardas
Pietschas (Richard Pietsch)

Vokietijoje. 1977 m. publikuotas pirmasis Paulo Kwaukos ir Richardo Pietscho parengtas kuršininkų kalbos žodyno leidimas, kuris po 10 metų pakartojamas (KW). Jame apie pusseptinto tūkstančio žodyno straipsnių, kuriuose kuršininkų kalbos žodžiai verčiami arba paaiškinami vokiškai. Recenzentas Vincas Urbutis nurodo, kad žodynu mokslinė prasme šis darbas nevadintinas, nes neatitinka parengimo reikalavimų, ypač jo naudojimą apsunkina pavyzdžių stoka (Urbutis 1979). Nebūdami kalbininkai, žodyno autoriai kreipėsi į profesorius Erichą Hofmanną, Erhardą Riemanną ir Friedrichą Scholzą. Jiems padedant buvo rastas būdas, kaip raštu perteikti kuršininkų kalbos garsus, buvo pasirinkti latviški rašmenys, be to, įvesta lietuviška raidė *ė*. Įvadinę šio žodyno dalį parengė Hofmannas. Urbučio šio žodyno recenzijoje išsakyta svarbių priekaištų, todėl prieš naudojantis juo ją verta paskaityti. Be jau minėtojo pavyzdžių trūkumo, čia išsakoma pagrįstų abejonių dėl gramatinių formų nustatymo. Vis dėlto tai vertingas ir tuo metu didžiausias kuršininkų leksikos registras (plačiau žr. Ivanickaja 2017a).

1983 m. pasirodo vieno iš minėtojo žodyno bendraautorių nidiškio Richardo Pietscho knyga *Fischerleben auf der Kurischen Nehrung*. Tai jau didelis tekstų rinkinys, parašytas dviem kalbomis (kuršininkų ir vokiečių). Po poros metų išeina šios knygos recenzija, parašyta Ojaro Bušo ir Valijos Dambės (Bušs, Dambe 1985). Kaip kalbos dokumentavimo darbas ši knyga vertinga savo tekstų apimtimi ir įvairove. Deja,

5 pav. Prof. Wolfgangas Peteris Schmidas (Wolfgang Peter Schmid)

nebūdamas kalbininkas, Pietschas nesugebėjo rasti tinkamo būdo atspindėti fonologines ir morfologines kalbos ypatybes, pernelyg laikėsi vokiškos sintaksės ir prikūrė žodžių ir jų formų, kurių tikriausiai kuršininkų kalboje nebuvo. Nepaisant minėtųjų trūkumų, tai vertingas rašytinis kalbos šaltinis, tik naudotis juo reikia labai kritiškai (plačiau žr. minėtoje recenzijoje ir Kiseliūnaitė 1998a; Ivanickaja 2017a).

1991 m. Vokietijoje pasirodo kitas Pietscho darbas – *Vokiečių–kuršininkų kalbų žodynas* (DKW). Jo sandara panaši į ankstesniojo (KW), leksemų skaičius šiek tiek didesnis, skiriasi kai kurie rašybos principai, tačiau kartojamos tos pačios klaidos: trūksta pavyzdžių, rašyba nepakankamai ir prieštaringai atspindi fonetines ypatybes, nepatikimai pateikiamas gramatinis apibūdinimas. Šiame žodyne pateikta iliustracijų ir trumpa gramatika. Deja, autoriui šią užduotį įveikti sekėsi sunkiai ir gramatikos dalis kelia daugiau klausimų, negu duoda atsakymų. Knyga taip pat susilaukė kalbininkų dėmesio ir recenzijų (Urbutis 1994; Ivanickaja 2017a).

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje publikuojamas kuršininkų kalbai skirtas tritomis *Nehrungskurisch. Sprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt*, kurio redaktorius – vokiečių indoeuropeistas Wolfgangas Peteris Schmidas (Schmid 1989, 1995, 1999). Šį leidinį galima vadinti solidžiu kalbos dokumentavimo darbu: čia publikuojami iššifruoti ir tarptautine transkripcija perrašyti

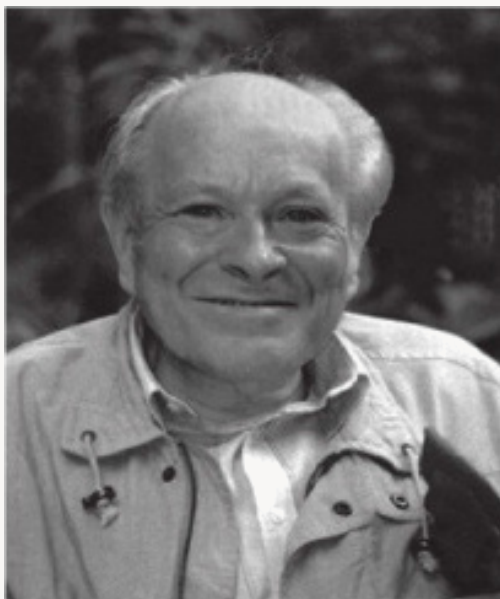

6 pav. Tekstų kuršininkų kalba
kūrėja Herta Paul (Detzkeit)

kelių informantų tekstai su vertimais, pirmoji ir trečioji dalys skirtos fonetikai, kur paskelbta instrumentiniais metodais užrašyta medžiaga. Deja, tekstai ir pavieniai pavyzdžiai nekirčiuoti, o patys garso įrašai neprieinami. Leidinyje yra išsamus redaktoriaus įvadinis straipsnis, kuriame ne tik aprašyta kuršininkų kalbos raida, bet ir pateikta įdomių etimologinių pastabų vietovardžių klausimais. Redaktoriaus komentarai prie antrosios dalies tekstų – daugiausia etimologinės pastabos, kurios pačios savaime vertingos, tačiau sisteminio vaizdo nesukuria. Taigi, tai nėra nuoseklus monografinis kalbos tyrimas. Leidinyje paskelbta instrumentinių tyrimų medžiaga nėra ištirta ir laukia instrumentinės fonetikos tyrėjų dėmesio.

Vokietijoje publikuotų dokumentavimo darbų seriją baigia Christliebės El Mogharbel kalbinė studija, kuri yra sinchroninis kalbos aprašas (El Mogharbel 1993). Autorė remiasi Vokietijoje Ilmaro Bernovskio surinkta garso medžiaga (apie 30 val.), 1980–1983 m. užrašyta iš įvairaus amžiaus pateikėjų⁷⁴. Tačiau ne visai aišku, kas ją iššifravo ir transkribavo. Šiame darbe taikomi keli sinchroninio tyrimo metodai, bet svarbiausia jo ypatybė – pastabumas vartosenos įvairavimui, konkrečių pateikėjų kalbės fiksavimas,

⁷⁴ Tie patys pateikėjai kiek vėliau įrašyti Pietscho, kuris garso įrašus perdavė šios knygos autorei. Deja, Bernovskio daryti įrašai, kuriais naudojosi El Mogharbel, kol kas neprieinami.

7 pav. Prof. Friedhelmas Hinzė
(Friedhelm Hinze)

tam tikra prasme grįžimas prie Bezenbergerio nuostatų. Deja, autorei, atrodo, trūksta fundamentalių baltistikos pagrindų, ji mažai remiasi baltistų darbais. Atotrūkis nuo diachronijos ir siekis atspindėti artikuliacijos variantus paklaidina ją morfologinėje sistemoje. Knygos gale yra keletas transkribuotų tekstų su vertimu į vokiečių kalbą. Plačiau žr. KURŠININKŲ KALBOS FONETIKOS TYRINĖJIMO ISTORIJA.

Ne tik Pietschas, bet ir kiti kuršininkų išeiviai bandė užrašyti gimtosios kalbos pavyzdžių. Šiuo pažiūriu labai vertingi yra nidiškės Hertos Paul (Detzkeit) rankraštiniai tekstai. Ji naudoja kitokią negu Pietscho rašybos sistemą (vokiečių kalbos grafemos papildomos latviškais ir lietuviškais rašmenimis). Šios autorės tekstai yra originalūs, paremti autentiškais atsiminimais, pasakojama pirmuoju asmeniu, tačiau didžiausias jų privalumas yra tai, kad jie nėra pažodinis vertimas iš vokiečių kalbos, o ten pasitaikančios vokiškos sintaksinės konstrukcijos greičiausiai atspindi tuometinės kuršininkų kartos kalbos ypatybes. Kai kurie šių tekstų, matyt, buvo skaitomi į diktofoną Bernovskiui, iš kurio vėliau pateko į minėtąjį Schmido rinkinį (plačiau apie Hertos Detzkeit rankraštinis tekstus žr. Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015).

Nepublikuotas, tačiau mokslui prieinamas kalbos dokumentavimo darbas yra rankraštinės kortelės, kurias parengė vokiečių slavistas Hinzė. Autorius savo sumanymo – kuršininkų kalbos žodyno – nespėjo įgyvendinti. Kortelių kopijas jo našlė perdavė kalbininkei Elvyrai Bukevičiūtei, o ši – šios knygos autorei. Rankraštinės kortelės sudaro 8 tomus leksikos registro su vertimu į vokiečių kalbą ir etimologinėmis

8 pav. Latvių filologas Janis Kuškis
(Jānis Kušķis)

pastabomis. Kortelių duomenys iššifruoti, perrašyti *Word* programa ir saugomi minėtame skaitmeniniame Kuršių nerijos kalbos ir kultūros archyve.

Atskirai minėtini garso įrašų rinkiniai. Tai pati vertingiausia medžiaga, leidžianti tirti įvairius kalbos sluoksnius, verifikuoti publikuotas kalbines įžvalgas ir tobulinti transkripciją. Ne visi įrašai yra geros kokybės, todėl vieni tinka fonetikos tyrinėjimams, kiti gali būti naudingi tiriant kitus kalbos sluoksnius. Įrašus darė ne tik kalbininkai, todėl buvo taikomi ir įvairūs medžiagos rinkimo metodai: nuo pavienių leksemų fiksavimo, tikslinių kalbos užduočių (tokių kaip skirtingų priegaidžių opozicinės poros) iki rišlių tekstų, laisvo pasakojimo įvairiomis temomis.

Ankstyviausi išlikę garso įrašai yra daryti latvių mokslinės ekspedicijos 1961 m. Pasak Pēterio Vanago (Pēteris Vanags), įrašus darė latvių kalbininkai Laimduotas Ceplytis (Laimdotts Ceplītis) ir Janis Kuškis (Jānis Kušķis)⁷⁵. Įrašinėta magnetinėse juostose, bet medžiaga ilgai gulėjo neliesta. Dalį jų rado latvių kalbininkas Vanagas, kita dalis, nors užregistruota sąsiuvinuose, iki šiol nerasta. Ritėse ilgai gulėję įrašai prarado savo kokybę ir ne visi tinka fonetikos tyrimams, tačiau juos galima naudoti kitiems tikslams. Garso įrašai šio darbo autorės buvo nukopijuoti į skaitmenines laikmenas, maksimaliai pagerinta jų techninė kokybė.

⁷⁵ „<...> rezultātā radās ierakstu kolekcija, kas glabājas divos eksemplāros Latviešu valodas institūtā (kartotēkas numuri 151 – 159) un Latvijas universitātes Filoloģijas fakultātē“ (Vanags 1999: 134).

9 pav. Latvių filologas Austris Grasis

Rastuose įrašuose medžiaga surinkta iš 6 pateikėjų. Ji vertinga ne tik dėl savo senumo, bet ir dėl to, kad čia įrašyti ne tik Nidos, bet ir kitų nerijos gyvenviečių – Juodkrantės, Preilos ir Pervalkos – pateikėjai. Šioje knygoje naudojama geriausios kokybės (kiek tai buvo įmanoma) 1961 m. surinkta medžiaga.

Apie 1980-uosius latvių filologas Austris Grasis, gyvendamas Vokietijoje, įrašė dar kelis kuršininkų pateikėjus išeivijoje, o įrašų kopijas perdavė šio darbo autorei. Šio rinkinio įrašų kopijos taip pat saugomos minėtame Kuršių nerijos kalbos ir kultūros archyve. Rinkėjai buvo pats Grasis ir jau minėtasis Bernovskis. Jie apklausė 9 pateikėjus, deja, ne visi informantai galėjo rišliai kalbėti, bet tarp jų buvo ir sklandžiai kalbančių, tokių kaip Martinas Pugellis ir jo žmona Marta Schmidt. Kai kurie pateikėjai vėliau buvo įrašyti pakartotinai dar kelis kartus (Herta Detzkeit, Fritzas Roespelis (Fritz Roespel)). Deja, ne visų įrašų kokybė gera.

1986 m. Vokietijoje gyvenusius kuršininkus įrašė minėtasis Pietschas, įrašų kopijas jis perdavė šio darbo autorei. Be savęs paties, jis įrašė dar 12 pateikėjų, visi jo daryti įrašai suskaitmeninti. Deja, trys Sakučių šeimos įrašai yra sugadinti, tarp jų ir brolių Sakučių garbaus amžiaus motinos Annos Labrenz. Jos sūnūs buvo dar keletą kartų įrašyti vėliau, išsaugota ir jų aukštos kokybės įrašų bei filmuotos medžiagos, kurie naudojami ir fonetikos tyrimams.

10 pav. Kino režisierius Arvydas Barysas

1993–2014 m. kuršininkus Lietuvoje ir užsienyje įrašinėjo ir apie 40 val. kolekciją sukaupė šios knygos autorė. Beveik visi tuo metu įrašyti asmenys jau yra mirę, vienas kitas garbingo amžiaus pateikėjas dėl sveikatos būklės jau nebegali teikti informacijos. Anksčiau magnetofono juostose padaryti įrašai yra suskaitmeninti, daugumos įrašų kokybė gera arba patenkinama, jie naudojami ir šiame darbe.

Apie 2000-uosius kino režisierius Arvydas Barysas savo iniciatyva nufilmavo brolius Sakučius Švedijoje. Iš jo sukaupto kino archyvo medžiagos 2016 m., padedant šios knygos autorei, sukurtas dokumentinis filmas „Išbarstyti žodžiai“, kurio subtitrai parengti lietuvių, latvių, vokiečių ir anglų kalbomis, jis demonstruojamas įvairiuose renginiuose, o kurortinio sezono metu rodomas Nidos svečiams. Filmui nepanaudota medžiaga saugoma režisieriaus archyve.

Be čia išvardytų didesnių kolekcijų, esama pavienių, epizodiškų įrašų, kuriais pasidalijo įvairūs asmenys, užfiksuota kalbos fragmentų dokumentinėse kino juostose. Tokių pavienių kalbos artefaktų galima atsirasti ir daugiau. Be to, dar nerasti minėtieji trūkstami Latvių kalbos instituto garso įrašai, kol kas nesėkmingai bandyta gauti minėtus įrašus iš privačių asmenų Vokietijoje.

Didžioji dalis dokumentuotos medžiagos, išskyrus saugomą Autorinių teisių ir duomenų apsaugos įstatymo, prieinama jau minėtojo projekto *Kuršių nerijos kalbos ir kultūros archyvas* internetiniame puslapyje.

KURŠININKŲ KALBOS GYVYBINGUMAS IR AT(SI)KŪRIMO GALIMYBĖS

Kaip minėta, kuršininkų kalbos vartojimo sritis per visą jos gyvavimo laikotarpį dėl izoliacijos siaurėjo iki minimumo: XX a. pab. – XXI a. pr. beveik nebeliko jos vartotojų, jie nebesudarė kompaktiškai gyvenančios bendruomenės, nebevyko kolektyvinė naujų realiųjų reiškimo kūryba, t. y. kalba natūraliai nesipildė pagal socialinius poreikius, nekalbant apie rašytinį jos variantą, terminologiją ir kt. Apie tai, kaip kalbinės izoliacijos sąlygomis kuršininkų kalba „stingo“, negalėdama tinkamai atsinaujinti, negaudama impulsų iš natūralios sąveikos su dvasine ir materialine branda tautos, iš kurios ji kilusi, 1933 m. rašė Plakis (Plāķis 1927: 4). Jis teigė, kad naujiems poreikiams patenkinti kalba perima skolinius, pritaikytus pagal savo supratimą⁷⁶. Taigi, dėl nelygios konkurencijos XX a. 4-ajame dešimtmetyje dar kompaktiškai tebegyvenančios etninės grupės kalbos gyvybė vos ruseno. Baigiantis karui jos vartotojai emigruodami išsinešė vos po kibirkštėlę – kas gyvesnė (tie, kurie iškeliavo šeimomis ir su kalbą jau pramokusiais vaikais), kas visai priblėsusi (tie, kurie išsisklaidė pavieniui).

Tačiau negalime pasakyti, kad emigravusių vartotojų kalboje nevyko jokių pokyčių. Jeigu ji kasdien buvo vartojama, tai vartotojų pokalbiuose turėjo iškilti situacijų, kai reikėjo pavadinti naujus dalykus. Tie kuršininkų išeiviai, kurie toliau tęsė kalbos tradiciją ir vartojo ją šeimoje, neišvengiamai turėjo prisitaikyti prie naujų realiųjų (kurti naujadarus, pritaikyti juos prie gramatinės sistemos). Koks naujos leksikos sluoksnis XX a. antrojoje pusėje susikūrė ir kaip paplito? Norint į šią klausimą atsakyti, reikėtų specialaus tyrimo. Tačiau kad tai buvo daroma, rodo ir Pietscho pavyzdys – jo knygos *Fischerleben...* recenzentai Ojaras Bušas ir Valija Dambė, minėdami tokius pavyzdžius, kaip priesagos *-niek-* produktyvumą, spėja, kad dalį jos vedinių knygos autorius galėjo sukurti pats (Bušs, Dambe 1985: 97). Jie pastebi individualias autoriaus pastangas sukurti ekvivalentus vokiškiems leksiniams ir sintaksiniam kalbos vienetams, dėl kurių egzistavimo gyvojoje kuršininkų kalboje recenzentai abejoja (Bušs, Dambe 1985: 101).

⁷⁶ „<...> tautas radītāja gars vairs nespēj kuplināt savu valodu ar jaundarinājumiem un jaunveidojumiem <...> Tā sastingst savā attīstībā, savā dzīvībā, piemērodamās tikai jaunās dzīves prasībām tajā apjomā, cik tā kongruē ar pagātnes dzīvi aun apstākļiem“ (Plāķis 1927: 4).

Knygos autorė pabandė patyrimėti (tiesa, kol kas gana paviršutiniškai), kokie kuršininkų kalbos žodžiai, pavadinantys naujas realijas, buvo sukurti ar pritaikyti išieivų iš Nidos brolių Sakučių⁷⁷ kalboje. Naujomis realijomis laikytinos ne tik moderniūs Švedijos realijos, bet ir tarpukario Lietuvoje įprasti, tačiau kuršininkams mažai pažįstami, jų vaikystės aplinkoje reti ar svetimi gamtos objektai ar buities dalykai, su kuriais vėliau dažnai teko susidurti Švedijoje. Pvz., tokios realijos kaip tiltas (*bruġe*, DKW 1991: 78, plg. lat. b. k. *tilts*), ežeras (*mare*, lat. b. k. *ezers*) atrodo įprastos ir seniai įvardytos, tačiau, turint omenyje, kad Kuršių nerijoje nebuvo nei tiltų, nei ežerų, natūralu, kad kitur aptikti tokie daiktai ar reiškiniai kuršininkams buvo savotiškai nauji ir buvo įvardyti arba skoliniu iš dvikalbės aplinkos (*Bruġe* ‘tiltas’ < vok. *Brücke*), arba su šia realija sietinu savu, labiausiai pritaikytu žodžiu, kartu sukuriant naują reikšmę (*ežeras* / *marios* ‘gėlo vandens telkinys’, *režġes* ‘sandalai’⁷⁸ ir pan.). Kiti miesto ar kultūros atributai, tokie kaip parduotuvė (kurš. *kruogs*, lat. b. k. *veikals*, tarm. *bode*), gatvė (*ceļš*, lat. b. k. *iela*)⁷⁹, įvardijami perkeltant naujai sąvokai seno bendresnės reikšmės žodžio reikšmę⁸⁰. Taigi, pakalbinti latviškai kuršininkai latviškų žodžių *veikals*, *iela* nesupranta.

Kitos naujovės, atsiradusios XX a. pr. gyvenant dar nerijoje, tuo laiku buvo įvardytos arba skoliniu, arba savu žodžiu, bet sekant vokiečių arba lietuvių kalbų modeliais, pvz.: *automobilis* (kurš. *vezums* ‘vežimas’, plg. vok. *Wagen* ‘vežimas; vagonas; automobilis’), *fotografuoti* (kurš. *nuoraut* ‘nutraukti’, plg. liet. tarm. *nutraukti* ‘nufotografuoti’ > b. k. *nuotrauka*). Taigi, naujoms realijoms pavadinti žodynas pildytas naudojant latviams pažįstamą leksiką ir jos darybos būdus, o tuo laiku Latvija gyveno kitomis sąlygomis ir tai pačiai realijai pavadinti buvo sukuriamas kitas žodis. Tais atvejais, kai nauja realija nebesiasocijavo su pažįstamais dalykais, gimtosios kalbos žodis ar žodžių darybos priemonės nebegalėjo tarnauti, buvo pritaikomi socialinės aplinkos

⁷⁷ Herbertas (Herbert Sakuth, g. 1925 m. Nidoje), Werneris (Werner Sakuth, g. 1928 m. Nidoje), Martinas (Martin Sakuth, g. 1930 m. Nidoje) Sakučiai, emigravę per Vokietiją į Švediją, įrašyti 2006 m. Kristinehamne, Švedijoje.

⁷⁸ *režġe* ‘pastala’, liet. ‘naginė’ (Plāķis 1927: 47).

⁷⁹ Brolių Sakučių kalboje *bode* ‘parduotuvė’ gali būti iš šved. *Bod* ‘parduotuvė’. Gatvių Kuršių nerijoje taip pat beveik nebuvo, per neriją ėjęs pašto kelias buvo vadinamas *puste ceļš*, vok. *Poststraße* (Pietsch 1983: 264), per gyvenvietes nutiesta gatvė – tiesiog *ceļš* (Pietsch 1982: 30 ir kt.).

⁸⁰ Kaip ir kitur, pirmosios parduotuvės atsirado smuklėse, kurias senu germanizmu *kruōgs* kuršininkai vadino, matyt, dar gyvendami Kuržemėje, plg. lat. *kruōgs* ‘smuklė’ < mnd. *krōch* (ME 2: 294).

kalboje vartojami žodžiai. Daugeliui modernių dalykų pavadinti Švedijos kuršininkai, skirtingai nuo gentainių Vokietijoje, vadino šaldytuvą, televizorių, liftą⁸¹ ir pan. Taigi, vaikystėje jų išmokta vokiečių kalba jau „paseno“. Pasitaikydavo, kad gimtosios kalbos žodžio nesurasdavo, nors pats reiškinyms kuršininkams buvo pažįstamas nuo I pasaulinio karo. Pvz., paklausti, kaip vyksta į Rygą, broliai Sakučiai nesurado savo kalboje atitikmens žodžiui *lėktuvas*⁸². Kiekvienas naujažodžių sukūrimo atvejis nagrinėtinas sociolingvistiniame bei geolingvistiniame kontekste. Atlikę išsamesnį tyrimą su didesniu medžiagos kiekiu, galėtume pamatyti mirstančios kalbos galimybes atsinaujinti, iš esmės dar gyvus žodžių darybos modelius, semantikos projekcijas, skolinimosi kelius ir būdus. Jie nesusiformavo kur nors kabinetuose, bet yra išsaugoti paskutinės kartos vartotojų atmintyje, paskutinių kalbėtojų gyvai vartoti. Šie keli pavyzdžiai, liudijantys pastangas saugoti ir vartoti kalbą išeivijoje, susiję su leksika ir žodžių daryba. Gramatinės sistemos stabilumo ir irimo klausimai dar tyrinėtini. Be to, sukaupus pakankamai medžiagos apie fonetikos, gramatikos, darybos ir vartosenos tendencijas, prireikus šią kalbą, skirtingai nuo prūsų, galima ne tik atkurti, bet ir grąžinti į vartoseną, jeigu tik būtų norinčių ją vartoti.

Kiekviena kalba savaip formuoja pasaulėvaizdį ir perteikia jo prasmę klausytojo sąmonėje (Merleau-Ponty 1965: 208) (plačiau žr. KURŠININKŲ KALBA KAIP ETNOLEKTAS). Laikydami nuostatos, kad UNESCO saugomoje teritorijoje saugomos vėrtės turi būti suprantamos kompleksiskai – kaip vienuma, pripažindami išskirtinę kalbą, kaip etninės savimonės bei pasaulėvaizdžio kūrimo ir tvarumo priemonę, turime pripažinti, kad vien mokslininkų pastangomis tokios pozicijos neišlaikysime. Būtina, kad visuomenė ir mokslininkai bendradarbiautų, kad būtų atkurtas dabartinėje kultūrinėje terpėje kuršininkų kalbos prestižas, svarbus kultūrinio paveldo holistinėje koncepcijoje.

Apie tai, kaip kalbos vartotojai suvokė savo kalbos prestižą, jau rašyta. Bet ne mažiau svarbu yra tai, kaip į šią kalbą žiūrima mūsų laikais – kaip ją mato ne tik

⁸¹ *es is tėvė redziju, kas Lietuvā nuoseduodas* ('aš per televiziją mačiau, kas vyksta Lietuvoje'), *mes tuo zuve is fris laicijam* ('mes tą žuvį šaldiklyje laikėme') (MS 2006); *nu tu vari ar lift uz tuo baznīcu pasecelties (Rīgā)* ('dabar gali su liftu į bažnyčią (bažnyčios bokštą) pasikelti (Rygoje)') (WS 2014). Gyvenantieji Vokietijoje televizorių, šaldytuvą, liftą vadina vokiškais žodžiais: *Fernseher, Kühlschrank, Aufzug*.

⁸² *mes lēcēm* (lat. b. k. *lidojām*) *ar... mēs švēd sakam plān, vācicki flugzoig* ('mes skridome su... mes švediškai sakėme *plan*, vokiškai *Flugzeug*') (Werner Sakuth 2011 m. garso įrašas).

mokslinė bendruomenė, bet ir apskritai Lietuvos ir Latvijos visuomenė, o ypač dabartiniai Kuršių nerijos gyventojai. Po II pasaulinio karo demografinių pokyčių beveik niekas iš dabartinių neringiškių neturi jokių etninių ar kultūrinių sąsajų su senaisiais. Iš čia kyla visas spektras pažiūrų, kurios tiesiogiai paveiktos politinių aplinkybių. Matome įvairiausių tendencijų: nuo sovietinės propagandos klišių, taikytų repatrijavusiems autochtonams („vokiečiai = fašistai, naciai“ ir pan.), natūralaus kultūrinio rezervuotumo (opozicijos „savas – svetimas“), abejingumo tam, kas sukurta „svetimoje žemėje“, pamažu pereinama prie kultūrinės tolerancijos, adaptacijos ir „genius loci“ koncepcijos. Ne tik sovietmečiu, bet ir Nepriklausomos Lietuvos laikais šios teritorijos atžvilgiu buvo daroma klaidų, nesutariama, kovoje dėl interesų. Tai itin pastebima ir akcentuojama kalbant materialiojo paveldo klausimais⁸³. Tačiau dažnai pamirštama, kad ir kalbos paveldo ignoravimas yra nuostolingas paveldosaugai, turizmo plėtočiai, pačių Kuršių nerijos gyventojų, kurie verčiasi iš turizmo, kultūrinei savimonei. Ignoruodami autochtonų kalbos pažinimo svarbą, kultūros, turizmo bei paveldosaugos sektoriaus darbuotojai naudojami antriniais ir dažnai nepatikimais šaltiniais, mėgėjų interpretacijomis žiniasklaidoje. Taip jie kuria paviršutinišką, politiškai angažuotą ir nereprezentatyvų vietos įvaizdį. Tai, kad į Kuršių nerijos, kaip UNESCO objekto, saugotinių verčių sąrašą nėra įtraukta kuršininkų kalba, rodo, jog ne tik gyventojai, bet ir tie, kurie atsakingi už šį sąrašą, nepakankamai įvertino kultūrologinę kalbos reikšmę. Nykstant kalboms, keičiasi ir pačios etninės bendruomenės, ir visa socialinė bei kultūrinė vietos aplinka. Neišvengiamas kalbų, kaip neatsiejamų nematerialiojo paveldo dalies, nykimas daugelio antropologų laikomas nuostoliu civilizacijai⁸⁴. Kalbos praradimas bendruomenėje daugeliu atvejų pagilina socialinę atskirtį, etninę

⁸³ „Controversial character of preservation of cultural heritage, which is formed on the ground of theoretical mystifications disregarding landscape realities, traditional extraterritorial thinking, generating incompetence in the conception of preserved cultural territories, and departmental disagreements manifesting in conflicting opinions of cultural heritage institutions on various issues and in typical recurrence of project dictate aggravating rational planning of preserved territories“ (Kavaliauskas 2010: 61).

⁸⁴ „Since language is closely linked to culture, loss of language almost always is accompanied by social and cultural disruptions. More broadly, the intangible heritage of all of human society is diminished when a language disappears. Secondly, those concerned about language endangerment recognize the implications of the loss of linguistic diversity both for the linguistic and social environment generally and for the academic community which is devoted to the study of language as a human phenomenon.“ Prieiga internete: <https://www.ethnologue.com/endangered-languages>.

diskriminaciją, paspartina etninės bendruomenės išsklaidymą, kultūrinę užmarštį, be to, jis nuostolingas lingvistikos mokslui (kadangi kalbos yra susijusios genetiniais ir tarpusavio sąveikos ryšiais, kiekvienos jų praradimas sumažina galimybę ją naudoti lyginamiesiems tyrimams).

Visi šie rezultatai galioja ir kuršininkų kalbai, kai kurie jau neatitaisomi (tokie kaip germanizacija, emigracija). Anksčiau išvardytos kuršininkų kalbės išnykimo priežastys yra beveik klasikinės, būdingos ne vienai kalbai, aprašytos teoriniuose darbuose. Tačiau kiekviena bendruomenė, prarasdama savo kalbą, praranda ir daug daugiau. Mūsų atveju gyventojai buvo išvaryti iš tėvynės ir išsklaidyti po pasaulį. Kartu buvo sunaikinta ir visa šimtmečius puoselėta, nuo kalbos neatsiejama žvejų kultūra. Ignoruoti kuršininkų kalbos svarbą remiantis argumentu, kad yra apščiai jų kultūrinį gyvenimą liudijančių dokumentų vokiečių kalba (kurie, beje, be nedidelių išimčių, prastokai studijuojami), nėra pateisinama: kadangi šios knygos autorei moksliniame darbe tenka naudotis visomis kalbomis dokumentuota medžiaga, galima be užuolankų pasakyti, kad joje pateikiama informacija dažnai būna prieštaringa, skirtingai interpretuojama, selektyvi dėl politinių nuostatų⁸⁵. Jau vien lietuviškus ir latviškus tarpukario tekstus pastudijavus matomas tendencingumas, tą patį galima pasakyti ir apie vokiškus. Nuošalyje palikdami tai, apie ką žvejai kalbėjo savo šeimose, tarpusavyje, kaip jiems dalykai atrodė patiems, liekame interpretatoriais be šaltinio. Jokie etnologų ar lingvistų metodai nepateisintų tokio tyrimo.

Vis dėlto didelėmis kultūros ir mokslo bendruomenės pastangomis skiepijamas darnaus Kuršių nerijos vystymo suvokimas⁸⁶. Šios knygos skyriuje KALBOS DOKUMENTAVIMAS IR TYRINĖJIMAS jau išsakyti argumentai, kodėl trumpai gyvavusi ir mažai žinoma kuršininkų kalba negali būti pamiršta, bet turi būti mažų mažiausiai įamžinta (dokumentuota ir ištirta). Ar verta kalbėti apie nykstančios kalbos atgaivinimą / atkūrimą jei ne komunikacijai, tai bent kultūrinėms reikmėms? Nepaisant to, kad beveik nebeliko jos vartotojų, kad tikriausiai ji nebeskambės natūralioje aplinkoje, tai yra įrankis giliau pažinti išskirtinę Kuršių nerijos kultūrą.

⁸⁵ Tai liudija Mykolaitytės monografija *Kuršių nerija lietuvių literatūroje: kultūros atminties paradigmos* (Mykolaitytė 2018).

⁸⁶ „The key problem of CS development as a site of World Heritage is related with harmonization of the these main groups of interests: conservative cultural, environmental and recreational (tourism)“ (Kavaliauskas 2010: 70).

II. KURŠININKŲ KALBOS FONETIKA IR FONOLOGIJA

KURŠININKŲ KALBOS FONETIKOS IR FONOLOGIJOS TYRINĖJIMO ISTORIJA

Kuršininkų kalbos fonetiką pirmasis pagal to meto lyginamojoje kalbotyroje paplitusį aprašomąjį metodą trumpai aprašė Bezzenbergeris (1888). Įvadinėje savo knygos dalyje jis pripažįsta, kad nespėjo įsigilinti į šios kalbos ypatybes ir aprašas nesąs išbaigtas kalbos paveikslas, kad nubrėžtos tik pagrindinės linijos. Fonetikos dalis remiasi lyginimu su to meto latvių bendrine kalba (vok. *Schriftsprache*)⁸⁷. Pateikdamas pavyzdžių jis nurodo pateikėją arba šaltinį⁸⁸. Pirmiausia pastebi bendruosius diferencinius požymius: išskiria latvių bendrinei kalbai nebūdingus garsus (*f*, *o*, labializuotą *u*⁸⁹), konstatuoja galūnių redukciją, kurios, matyt, nelaikė visuotinė⁹⁰, ir žodžio galo balsių kokybę (*e* vietoje *a*), kurią aiškina kaip sąveiką su prieš taiėjusiu palatalizuotu priebalsiu⁹¹. Iš viso jis nustato 22 specifines kuršininkų kalbos fonetines ypatybes, kurias laiko skiriamosiomis, bet nepagrindžia, kodėl būtent tokia tvarka jas pristato. Pavyzdžiai rodo, kad autorius stengiasi rasti skiemenų tarpusavio sąveikos ryšį, tam tikrais atvejais pastebi kirčio reikšmę, randa fonologijos sąsajų su morfologija, atskirai išskirdamas galo ir ne galo morfemas, kalbos dalių morfemas, kai kurių pavyzdžių aiškinimą nukreipia į morfologijos dalį.

Atskirame skyriuje, pavadintame priedu (*Anhang*), Bezzenbergeris aprašo kuršininkų kirčiavimo ypatumus (1888: 40–42). Jis skiria dvi priegaides, tačiau jas žymi dabartinei latvių dialektologijai neįprastais ženklais.

⁸⁷ Šis terminas suprantamas kaip to meto norminės latvių kalbos variantas, kadangi kalbama apie garsyną, terminas *raštų* ar *rašomoji kalba* šiuo atveju gali klaidinti.

⁸⁸ Kai kuriuos pateikėjus, kaip Lotą Falk, jis apklausė pats, kitais atvejais rėmėsi pagalbininkų surinkta medžiaga, apie tai mini įvade ir pateikia santrumpų sąrašą (Bezzenberger 1888: 3, 4).

⁸⁹ „<...> helles *u* (im Litauischen mit *iu* bezeichnet).“

⁹⁰ „<...> in Ableitungs- und Endsilben stehende Vokale werden nicht selten gewächst oder apokopiert“ (Bezzenberger 1888: 24).

⁹¹ „<...> nicht durch nachlässiges Sprechen, sondern durch de je vorausgehenden palatalen konsonanten veranlaßt“ (Bezzenberger 1888: 25).

Bezenbergeris, turėdamas pakankamai pavyzdžių, dar bando pastebėti atskirų kaimų kalbos ypatybes (pvz., nidiškių kalboje išskiria priebalsių įterpimą). Ypač svarbu, kad jis nesuplaka krūvon Kuršių nerijos ir Karklės / Melnragės kalbėtojų: pažymi, kad minkštąjį *r* girdėjęs beveik be išimties tik kaimuose į šiaurę nuo Klaipėdos. Jis mano, kad ankstyvieji imigrantai pietinėje nerijos dalyje galėję būti iš šiaurinių Kuršo dialektų ir skyrėsi nuo kitų, kuriems labiau būdingos pietvakarinės Kuršo dalies kalbos ypatybės (1888: 133). Ši studijos dalis yra labai svarbi – Bezenbergeriui dar pavyko rasti pateikėjų pietinėje Kuršių nerijos dalyje, kai ten kuršininkų kalba buvo prie išnykimo ribos, vėliau regioninių skirtumų nebebuvo galimybės užfiksuoti.

Bezenbergerio pateiktas kuršininkų kalbos fonetikos aprašas remiasi nedideliu pavyzdžių kiekiu, daugiau dėmesio skiriama fonologinei garsų funkcijai ir morfonologijos dalykams, tačiau čia dažnokai trūksta sistemingumo: vienoje vietoje atsiranda skirtingos prigimties dalykų, pvz., balsių *e* : *e* ir *ē* : *ē* skyrimas laikomas beveik atitinkančiu „bendrinės kalbos taisyklę“, tačiau čia pat pateikiama pavyzdžių su veiksmažodžių bendratimis, neatitinkančių šio dėsno, tiesa, išnašoje dėl bendraties formų autorius prisipažįsta abejojantis (Bezenberger 1889: 35). Vis dėlto tai buvo pirmoji profesionali kalbos studija, kurioje buvo laikomasi vienodos fonetinės transkripcijos sistemos, patikimo faktų dokumentavimo principo, ir dabar, praėjus daugiau kaip 130 metų, turime galimybę ne tik ją paremti tyrimus, bet ir pastebėti nuo to laiko kalboje įvykusius pokyčius.

Kitas svarbus žingsnis šioje srityje yra Plakio studija *Kursenieku valoda* (Plāķis 1927). Jis aprašo fonetinę kuršininkų kalbos sistemą, diskutuoja su Bezenbergeriu, tačiau jo aprašas kiek kitoks – Plakis laikosi to meto latvių dialektologijos aprašų etalono, pagal kurį parengti dauguma tarmių aprašų serijiniame leidinyje *Filologu biedrības raksti*. Pirmiausia supažindinama su kirčiavimo sistema, paskui – su svarbiausiomis fonetikos, žodžių darybos ir morfologijos ypatybėmis, atskiros sintaksės skyriaus nėra. Didelę knygos dalį sudaro priedas, kurį sudaro leksinių grupių sąrašai (žuvų, žvejybos įrankių, laivų ir jų dalių, paukščių, gyvūnų pavadinimai, asmenvardžiai ir vietovardžiai), ir nemažas žodynėlis. Po įvadinės dalies pateikta keletas tekstų. Ir nors Plakio parašytas fonetikos skyrius nėra didelis ir pildytinas visais atžvilgiais, tačiau čia jau turime metodologiškai parengtą dialektologijos darbą: kaip tuo laiku įprasta, lyginimo išėties taškas yra bendrinė kalba, bet čia jau pateikti ne pavieniai pastebėjimai, o paaiškintos tarminės ypatybės, siejant jas su kitų Latvijos regionų ypatybėmis. Gerokai

išsamiau negu iki tol čia pristatytas ir kirčiavimas. Išskirtinis šios studijos bruožas – pastangos kirčiuoti visus pavyzdžius, todėl ir žodynas tarnauja kaip fonetikos studija. Pastebėjęs kirčiavimo sistemos aprašo trūkumus Bezenbergerio studijoje, Plakis akcentuoja, kad klausydamas kuršininkų tarimo priegaidėms skyręs ypatingą dėmesį (Plāķis 1927: 1). Tiesa, čia retai rasime pastebėjimų, kuo skiriasi atskirų gyvenviečių kalbos bruožai⁹², vos keletą kartų paminimos skirtybės skirtingų kartų kalboje, nors greitą nykstančios kalbos kaitą ir galimus skirtumus jis numatė (1927: 2, 5, 15). Kartkartėmis galima spėti jį kalbant apie vyresniosios ir jaunesniosios kartų kalbos bruožų skirtumus iš tokių pasakymų: „<...> dar išsaugotos senesnės ypatybės, bet dažnesnės naujesnės“ ir pan. Šio darbo autorė daug kur remiasi Plakio darbu, jo pastabos kirčiavimo klausimu ar kirčio žymėjimai yra atspirties taškas tikrinant kirčiavimo sistemos stabilumą.

Graudinio vardu publikuotas straipsnis (Graudina 2004), parengtas iš rankraščių po autorės mirties, remiasi 1955 m. ir 1961 m. ekspedicijų medžiaga (pastarojoje buvo naudojamas magnetofonas). Straipsnio rengėjai pripažįsta, kad iš išlikusių fragmentų sudarytas straipsnis gana padrikas, abejotinos vietos nepatikrinamos, nes nebuvo prieinami įrašai. Publikacijoje daugiau dėmesio skiriama morfologinėms ypatybėms, tačiau paminėtos ir kelios fonetinės, dažniausiai lyginant jas su Kuržemės, atsiliepiama į Plakio ir Bezenbergerio pastebėjimus. Naudojama latvių dialektologijoje įprasta transkripcija, pavyzdžiai kirčiuojami.

Jau minėta Schmido sudaryta trijų dalių knyga (Schmid 1989, 1995, 1999) parengta ne kaip vientisa monografija, bet kaip dokumentuotos kalbos šaltinis su lingvistiniais komentarais. Pirmąją ir trečiąją dalis sudaro fonetikos eksperimento iliustracijos (osicilogramos ir sonogramos), fiksuojančios artikuliacines ypatybes, tačiau, be bendrų kalbos ypatybių pristatymo ir kelių vietovardžių etimologijos įvade, nė vienoje iš trijų šios knygos dalių išsamesnio kurio nors kalbos sluoksnio tyrimo nepateikta.

El Mogharbel disertacijos fonologijai skirtoje dalyje (El Mogharbel 1993) pateikiama kuršininkų kalbos fonemų klasifikacija (konsonantizmas, vokalizmas), šiek tiek dėmesio skiriama kirčiavimui, fonotaktikai, tačiau daugiausia – fonemų artikuliacijos

⁹² Įvadinėje dalyje autorius nurodo, kad mėnesį gyvendamas Nidoje, Miko Peleikio šeimoje, užrašinėjęs daugiausia senųjų nidiškių kalbą, kitų gyvenviečių pateikėjų atskirai netyręs, tik retsykiais sutikdavęs laive, kursuojančiame į Klaipėdą, ir kalbindamas juos pasitikrindavęs savo pastebėjimus (Plāķis 1927: 6).

apibūdinimui. Autorė naudoja Bernovskio surinkta garso medžiaga⁹³, kurią iššifravo ir naudojo kaip fonetikos ir gramatikos pavyzdžius. Tačiau šiame darbe esama baltistikos požiūriu abejotinų teiginių, pvz., kad lietuvių kalba nedarė įtakos kuršininkų kalbos fonetikai (1993: 37), nemotyvuojamas tokių baltų kalboms fonologiškai nereikšmingų priebalsių porų kaip *b : ĝ, j : ž* ir pan. opozicijos tikslingumas (1993: 46), nemotyvuojama opozicija skirtingu artikuliaciniu pagrindu, pvz., labialinių ir palatalinių priebalsių (1993: 47). Pastabos kirčiavimo klausimais po Plakio darbo taip pat nieko naujo neduoda. Literatūros sąrašas rodo, kad autorė beveik nesirėmė baltistų fonologų darbais. Sisteminių baltistikos žinių stoka trukdė jai įvertinti tokius atvejus, kaip skirtingos pakopos palatalizacijos variantus lituanizmuose (kurių ji kaip lituanizmo nenurodo), pvz., *mergil / merĝil* ‘mergaitė’ (1993: 50) ir kt. Šiame darbe vertinga yra tai, kad autorė atsižvelgia į skirtingų kartų ir kalbinės kompetencijos informantus ir iš to kylantį duomenų variantiškumą. Pateikdama pavyzdžius tarptautine (IPA) transkripcija, ji kartu nurodo ir informantą. Tai vertinga informacija tęsiant tyrinėjimus kuršininkų kalbos fonetikos klausimais.

Keletą straipsnių kuršininkų kalbos fonetikos ir morfonologijos klausimams skyrė šios knygos autorė (Kiseliūnaitė 2005a; 2018; Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015), juose bandoma atsakyti į kai kuriuos ankstesnių autorių keltus klausimus ar pastebėjimus, remiantis garso įrašų medžiaga ir naujesniais arba neseniai surastais rašytiniais šaltiniais.

Taigi, galima konstatuoti, kad po bent kiek sistemingesnio kelių puslapių fonetikos aprašo Plakio studijoje *Kursenieku valoda* kuršininkų kalbos fonetikos ir fonologijos tyrimai apsiriboja pačios kalbos dokumentavimu garso įrašais, dalies jų fonetine transkripcija ir fonetinio eksperimento metu gautų duomenų paskelbimu. Analizei skirtų darbų, be minėtų El Mogharbel ir šios monografijos autorės, stinga.

SKIEMUO

Kuršininkų kalba fonotaktikos požiūriu iš kitų latvių dialektų niekuo neišsiskiria, todėl atskirai aptarinėti skiemenų sandaros čia neverta. Pakanka paminėti, kad, kaip ir kitose baltų kalbose ir dialektuose, skiemenys dažniau yra uždarieji, rečiau – atvirieji,

⁹³ Bernovskis yra vienos iš Schmido sudarytos knygų (Schmid 1999) bendraautoris.

jų pradžias ir pabaigas sudaro tos pačios priebalsių kombinacijos, kurios įprastos baltų kalboms. Daugiaskiemeniai žodžiai yra morfemiškai skaidūs, vienaskiemeniai dažniausiai yra nekaitomos kalbos dalys, vienaskiemenės žodžio formos arba (kaip latvių bendrinėje kalboje) istoriškai sutrumpėję žodžiai dėl žodžio galo redukcijos⁹⁴. *Skie-**mens* sąvoka operuojama kalbant apie kirčiavimo ir kai kuriuos fonotaktikos klausimus, todėl čia daugiau dėmesio skiriama šiems skiemens požymiams: ilgumui ir atskirais atvejais atvirumui ar uždarumui, kai tai atrodo svarbu aiškinant atskirus fonologijos klausimus, kurie susiję su pačios kalbos kaip geolekto specifika ir raida.

Kadangi skiemens pagrindą sudaro vokalizmas, jo ilgumą lemia jį sudarančių balsių ilgumas. Nepriklausomai nuo istorinio-etimologinio pagrindo, skiemenų ilgumas nustatomas pagal konkretų pavartojimo variantą, pvz., balsio trumpėjimo atveju trumpasis skienuo atsirado iš ilgojo: praet. 1. pl. *rūķinajam* < *rūķinājām* ‘rūkėme (žuvį)’, N. pl. *rūķinatas zuves* < *rūķinātas zuves* ‘rūkytos žuvys’. Kuršininkų kalboje žodžio gale nekirčiuoti skiemenys sistemingai trumpėja (žr. VOKALIZMAS. ŽODŽIO GALO BALSIŲ REDUKCIJA). Dvigarsiniai skiemenys laikytini ilgaisiais, nors neretai abu juos sudarantys komponentai yra trumpi: *vārna*, plg. lat. b. k. *vārna* ‘varna’, praet. 3. *turiĩ*, plg. lat. b. k. *turēja* ‘turėjo’. Balsių trumpėjimą ir trumpųjų skiemenų sąlyginį gausėjimą lemia galūnių redukcija (praet. 2. pl. *turijat* < *turējāt* ‘turėjote’), kitų žodžio dalių trumpėjimas (fut. 1. pl. *varēsam* < *varēsam*⁹⁵ ‘galėsime’). Ne visi kalbėtojai vienodai nuosekliai ir vienodu lygiu redukuoja balsius, todėl to paties pateikėjo kalboje atsiranda alofonų su pusilgiais balsiais: praet. 3. *turiĩ* / *turēĩ* ‘turėti’ ir pan. Kadangi pusilgiai balsiai savo kilme yra sutrumpėję ilgieji, juos turintys skiemenys laikytini ilgaisiais, jie atlieka tą pačią morfologinę funkciją, kaip ilgasis jo alofonas: L. sg. *nida* < *nidā* ‘Nidoje’, praet. 3. *pāršamdi.ĩ* < *parsamdīja* ‘nusamdė, išnuomojo’, praet. 3. *žāvinā.ĩ* < *džāvināja* ‘džiovino’, *sasē.ĩ* < *sasēja* ‘surišo’. Tačiau jei ilgasis balsis trumpėja iki trumpojo, skienuo laikomas trumpu, išskyrus atvejus, kai dėl tolimesnio skiemens redukcijos susidaro dvigarsis: praet. 2. pl. *gulijat* < *gulējāt* ‘gulėjote; miegojote’, *runat* < *runāt* ‘kalbėti’, bet praet. 3. *šmekēĩ* < *šmekēja* ‘buvo gardus’. Skienuo yra trumpasis ir

⁹⁴ El Mogharbel plačiau pristato kuršininkų kalbos skiemenų struktūrą, tačiau baltistikos požiūriu nieko naujo nepasako (1993: 98–100).

⁹⁵ Būsimojo laiko galūnė yra morfologijos klausimas.

tais redukcijos atvejais, kai jame likęs tik murmamas balsis⁹⁶: A. pl. *vāciešs* ‘vokiečius’, praet. 3. *nācē* ‘atvyko’. Tačiau tais atvejais, kai galūnė redukuojama iki nulinio balsio, skiemens nebelieka ir redukuoto skiemens priebalsis lieka prieš tai buvusiam skiemenyje: N. pl. *vāļt’s* ‘valtys’, G. sg. *nu zem’s* ‘nuo žemės, šalies, krašto’. Taigi, kuršininkų kalboje dėl stiprios redukcijos, ypač galinių skiemenų, santykinai pagausėja trumpųjų skiemenų, atitinkamai susidaro sąlygos niveliuoti ar prarasti priegaidės: *pūr̥vūots* (HSch, MS) ir *pūr̥v^uots* (HD) ‘nešvarus, purvinas’. Ši tendencija ryški ir progresuojanti (tai rodo įrašų chronologinis lyginimas), tačiau ne visų kalbėtojų vienodu lygiu. Pvz., Lottė Purwin, daugeliu požiūriu ne pati reprezentatyviausia pateikėja, dar gana gerai išlaiko trumpųjų ir ilgųjų skiemenų opoziciją, nors jos kalboje, kaip ir kitų, galima pastebėti varijavimą: *rūķina.ĩ tu^os zuš^s / mār̥tin ni^ēd[’] ni[’]viēn^e zu^t / un ta^{tas} oñkul^s / t^uo zuti kãžⁿ rīt[’] ta^{vis} pastuk^e ēd[’]* ‘rūkė tuos ungurius, Martynas nevalgė nė vieno ungurio (= jokių ungurių), o tai tas dėdė tą ungurį kiekvieną rytą tai vis po gabaliuką valgė’.

Hertos Detzkeit kalbos pavyzdžiai įrašyti keletą kartų, todėl galima palyginti pirmojo ir paskutinio įrašo ilgųjų ir trumpųjų skiemenų santykį. Jis labiausiai priklauso nuo to, ar kalbėtojas išlaiko ilguosius balsius galūnėse, priesagose, kiek redukuoja trumpąsias galūnes.

1980 m.: *ak / tas juo^{me}ņk ka. es māk // ar^{kuo} viņš runa.s? Ka^{mes} saietam / ta viņš sak[’] / kuō tu dar zinⁱ / tuō vārd^u un tuo // ta viņš smeja.s // es ar ^{mana} mātī dzievuoj^u šijā namā / es ar man^{mātes} mes te daug run^{ja}.m kūrsiskⁱ / es / aber brāļi / siēvas nemāk kūrsiskⁱ //* ‘Ak, tas dar mažiau kaip aš moka. Su kuo jis kalbės? Kai mes sueinam, tai jis sako: ką tu dar žinai tą žodį ir tą? Tai jis juokiasi. Aš su mano (= savo) motina gyvenau šiame name, aš su mano motina čia daug kalbėjom kuršiškai, aš, bet broliai, (jū) žmonos nemoka kuršiškai’.

2015 m.: *viņš t^uos zuš^s pakabina.ĩ / us gar^e štaņģe / un tie turiĩ <jezt weiss ich nicht mehr> tie turej^a <trocknen>... ta ta a.da bī ta. ka parga^{ment} // und vakar[’] tad man^e mātē rūķina.ĩ t^uos zuš^s / nakte saguvuš[’] und pa l’aunag[’] rūķinat[’] //* ‘jis tuos ungurius pakabino ant ilgos karties ir tie turėjo <(vok.) dabar aš nebežinau> tie turėjo

⁹⁶ Murmamaisiais balsiais laikomi redukuotų balsių vietoje tariami neaiškos artikuliacijos itin trumpi balsiai. Kai kada jų artikuliacija kokybės požiūriu artima iškritusiam balsiui, tada jie atitinkamai žymimi transkripcijoje pakeltu rašmeniu, tačiau itin dažnai girdimas nežymus stabtelėjimas ir neaiškos kokybės balsis, panašus į rusų kalbos ə, tokiais atvejais žymima ə.

<(vok.) džiuoti>, tai ta oda buvo kaip pergamentas. O vakare tada mano motina rūkė tuos ungurius, naktį (buvo) sugavę ir po pietų (buvo) (iš)rūkyti’.

Įrašų transkripcija rodo, kad, praėjus 35 metams po pirmojo įrašo, pateikėjai perėjus į pasyviųjų kalbos vartotojų grupę (ne tik dėl garbaus amžiaus, bet ir dėl kontaktų gimtąja kalba stokos), žodžiai ne tik netenka galūnių, bet ir apskritai sunkiai derinami sakinyje, ilgųjų nekirčiuotų skiemenų beveik nebelikę, retas kuris žodis ištiriamas su bent kiek aiškesne priegaide. Pirmasis akustinis įspūdis toks, kad kalba vokietė, truputį pramokusi kuršininkų kalbą.

KIRČIAVIMAS

KIRČIO VIETA

Kuršininkų kalba, kaip latvių kalbos dialektas (geolektas), paveldėjo fiksuotą pirmojo skiemens kirčiavimą, taigi šio geolekto atsiradimo Kuršių nerijoje laikotarpiu XV–XVII a. kirčio perkėlimas į pirmąjį skiemenį neabejotinai buvo įsitvirtinęs Kuršo dialektuose. Štai keletas pavyzdžių, bendrų baltų žodžių, kurių kirčio vieta ir priegaidė kuršininkų kalboje rodo latvišką jų kilmę: *kukulis* ‘kukūlis, kepalas’, *ispīrkt* ‘išpiškinti’, *rēzēt* ‘regėti, matyti’, *pele* ‘pelė’ ir pan.

Nekirčiuoti žodžiai kuršininkų kalboje yra dažniausiai proklitikai (*ar_kuō?* ‘su kuo?’, *par_sev* ‘dėl savęs, sau’, *te_pat* ‘čia pat’, *tad_iēsam* ‘tai eisim’, *juo_mēnk* ‘mažiau’), rečiau enklitikai (*biļ’ zīus_dar* ‘buvo gyvas dar’, *tēs kāv’_vis* ‘tėvas plovė (kiaulės) vis’). Kai kada nekirčiuotas jungtukas įsiterpia tarp dviejų kirčiuotų žodžių ir sunku nustatyti, prie kurio iš jų labiau šliejasi: *tēs_i_māte* ‘tėvas ir motina’.

Jau Bezenbergeris ir Plakis pastebėjo, kad neretai pasitaiko girdėti kirčiuojant kituose skiemenyse (Bezenberger 1888: 42; Plakis 1927: 15)⁹⁷. Kirtis ne pirmajame skiemenyje, kaip ir kitose latvių tarmėse, būna žodžiuose, kurie sudaryti iš prielinksnių junginių: *pa’lēnis* ‘lėtai, pamažu’, *pa’visam* ‘visai, visiškai’. Įvardžiuose ir įvardinės kilmėsrieveiksmiuose nekirčiuojamas priešdėlis *ne-* (*ni-*): *ne’viēns* / *nī’viēns* ‘nė vienas, niekas’, *ne’kad* ‘niekada’; pasitaiko ir dvejopai: *nitālu* (Bezenberger

⁹⁷ Jei kirčiuojamas ne pirmasis skienuo, prieš jį rašomas ženklas ‘.

1888: 42) ‘netoli’ greta *nitālu* (WS) ‘t. p.’. Tačiau pasitaiko ir kitų kalbos dalių su nekirčiuojamu priešdėliu *ne-*: *neŕiesa* ‘netiesa’; dažniausiai tokių kirčiavimo atvejų pasitaiko priešdėliniuose veiksmažodžiuose: praes. 1. *ni‘atsecerūos* ‘neprisimenu’, praes. 3. *ne‘palīzīj’* ‘nepadėjo’, praes. 3. *ni‘āzmaḡsa.i* ‘neužmokėjo’.

Ypač dažnai kirtis ne pirmajame skiemenyje yra lituanizmuose: *ka‘liēd’* ‘Kalėdos’, *bai‘mīngs* ‘baimingas’, *paka‘jīngs*, plg. liet. dial. *pakajīngas* ‘ramus, taikus’, *bai‘dīk’ls* ‘baikštus’, *bara‘vīks* ‘baravykas’, *tik‘raī* ‘tikrai’, reguliariai lietuviškos kilmės skaitvardžiuose 11, 14–19 (*vi‘nālik’* ‘vienuolika’) ir kt. Kirčio vieta gali būti paveikta lietuvių kalbos ir tais atvejais, kai veiksmažodyje yra lietuviška dalelytė *be-*: praet. 3. *nibi‘bij’* ‘nebebuvo’, praet. 1. sg. *nibi‘zin’* ‘nebežinau’, praet. 3. *neb‘atved* ‘nebeatveža’ (MJprv 51). Be šių, tolimesnio skiemens kirčiavimo atvejų pastebėta žodžiuose su priesaga *-ūtis*: *var‘nūtis* ‘varniukas, jauna varna’, *pi.l’ūtis* ‘ančiukas’, pavardėje *sa‘kūtis*. Kai kada (bet ne visada) priesagos *-el-* vediniai kirčiuojami priesagoje: *naba‘gēlis*, plg. lie. *nabagēlis* ‘vargšas’, bet *vīrelis* ‘vyrukas’; taigi pagal kirčio vietą galima atpažinti, kurie šios priesagos vediniai yra lituanizmai⁹⁸. Dažnai ne pirmajame skiemenyje kirčiuojamos ir pavardės: *pe‘leīkis*, *ja‘kāitis*, *enḡe‘līns*, moterų pavardžių priesaga *-iene* kirčiuojama dvejopai: *saku’tiene*, *še‘kāniene* / *ška‘niene*⁹⁹. Ne pirmajame skiemenyje kirčiuojamas ir vietovardis *šat’nuṛte* / *švat’nu.rte* ‘Juodkrantė’ bei jo vediniai, pvz., N. pl. *švat’nu.rtiniek’* ‘juodkrantiškis’ (MPie 19)¹⁰⁰.

Vokiški ir per vokiečių kalbą atėję žodžiai kirčiuojami dažniausiai pagal vokiečių kalbos kirčio vietą: *muz’ik’* ‘muzika’, *puľviris* ‘milteliai’, *la’ķieręts* ‘lakuotas’, *ka’zeṛna* ‘kareivinės’, *špa’ciērat* ‘vaikščioti, vaikštinėti’, *ka’ļūze* ‘kalėjimas, areštinė’¹⁰¹ ir kt.

Taigi, kuršininkų kalboje, skirtingai nuo dabartinių latvių tarmių, dažniau galima girdėti „nelatviškai“ kirčiuojant. Kirčio vietos svyravimus nulemia ne tik didelė kontaktinių kalbų įtaka, bet ir paties geolekto vidinės raidos dėsniai: atrodo, kad daugiaskiemeniai žodžiai prisijungdami dalelytinės kilmės priešdėlius nelinkę keisti kirčio vietos.

⁹⁸ Be to, nekirčiuotoje pozicijoje latviškuose žodžiuose dažniausiai būna vartojamas alomorfai *-il(i)s* (*vēršils*).

⁹⁹ Heta Schekahn pasakojo, kad ją giminaičiai erzindavę, kai ji ištekėjo, vadinami *ška‘niene*, bet Pugellio įrašė, kur kalbama apie kitą moterį, ši pavardė kirčiuojama pagal vyro pavardės kirčio vietą: *še‘kānien’* / *jau vec^a siēv^a jau i* ‘Šekaniene jau sena moteris yra’ (MartPu 05).

¹⁰⁰ Apie jo kilmę žr. Kiseliūnaitė, Simutyte 2005: 45, 46.

¹⁰¹ Kai kurie germanizmai gali būti atėję ne tiesiai, bet per lietuvių tarmes, prie tokių, greičiausiai, galima skirti ir žodį *kaļūze*, plg. lie. dial. *kaliūze* ‘kalėjimas’ (LKŽe).

PRIEGAIDĖS

Apie kuršininkų kalbos priegaides jau pirmuosiuose tyrinėjimuose XIX a. pab. rašė Bezenbergeris, skyręs šiai temai atskirą skyrių, pavadintą priedu (Bezenberger 1888: 40–42). Jis konstatuoja, kad daugeliu atvejų, kiek leido skirti jo klausia, kuršininkų kalbos žodžiuose dviejų priegaidžių santykis atitinkamose pozicijose atitinka Bielensteino nustatytus dėsningumus latvių kalboje (Bezenberger 1888: 41), išimčių jis rado nedaug. Bezenbergeris žymi priegaides pagal Bielensteiną, atitinkamai: netęstinę priegaidę akūtu ´, tęstinę laužtinės ženkle [^]¹⁰². XX a. pr. studiją apie Pervalkos žvejų kalbą paskelbęs Beckeris nurodo skirtumą tarp krintantį ir tęstinį toną turinčių balsių, bet prisipažįsta šios temos analizuoti nepasirengęs (Becker 1904: 1)¹⁰³.

Plakis, aprašydamas kuršininkų priegaides, taip pat pripažino, kad jų artikuliacija nėra lengvai apibrėžiama. Jis skyrė du priegaidžių tipus – kylančiąją (*kāpjošā*) ir stumtinę (*grūstā*), atitinkamai žymėdamas ~ ir ^ (Plakis 1927: 13). Jis teigia, kad priegaidės gerai girdimos kirčiuotuose skiemenyse, ypač vienskiemeniuose ir dvyskiemeniuose žodžiuose. Tačiau vadinamoji stumtinė priegaidė, anot jo, nėra tokia aštri kaip Kuršo tamniekų tarmėse ir panašesnė į Žiemgalos stumtinę. Daugiaskiemeniuose žodžiuose nekirčiuotų skiemenų priegaidės, pasak jo, praranda savo ryškumą – stumtinės tonas nebekrenta taip staigiai, o kylančioji taip pat kyla palaipsniui. Plakis niekur neužsimena apie laužtinę priegaidę, tačiau, kaip matysime vėliau, XX a. antrosios pusės informantų kalboje neretai, ypač prieš pauzę arba frazės gale, ji girdima.

Plakio terminai čia bus keičiami dabartinėje latvių dialektologijoje įprastais vidurinės tarmės (lat. *vidus dialekts*) ir lyviškosios tarmės (lat. *līvīskais dialekts*) tamniekų patarmėje vartojamais terminais¹⁰⁴. Tačiau kadangi laužtinė nėra ryški (ne visada girdimas lūžis aukščiausiam tono pakilimo taške), šis terminas bus vartojamas tik

¹⁰² Kad toks žymėjimas neklaidintų, pateikiant pavyzdžius iš Bezenbergerio, skliaustuose bus duodami paaiškinimai, pvz., *jáuns* (= *jāuns*).

¹⁰³ Tiesa, studijoje pateiktuose pavyzdžiuose jis dažnai specialiu ženklu pažymi pirmąjį dvigarsio komponentą (*ja'lkte* 'Schlange', *si'rde* 'Herz', *dā'rwa* 'Theer', bet *gārkle* 'Kehle', *zālt* 'heben') (Becker 1904: 2–4), tačiau kadangi nepaaiškina šio ženklo reikšmės, bet vartoja jį ir kitais atvejais (žymi redukuotas galūnes *staweļ* 'stovējo', *slauz* 'melžia', *gais*'s 'oras' ir pan.) (1904: 5, 22), laikyti tai nuosekliu ir patikimu priegaidės žymėjimu negalime.

¹⁰⁴ Šiuolaikinėje latvių dialektologijoje terminai *grūstā* ir *kāpjošā intonācija* vartojami kalbant apie sėliškąsias patarmes, o krintančiosios ir laužtinės priegaidės sutapimas būdingas visai Kuržemei (Rudzīte 1964: 50, 51, 151, 157). LVDA taip pat teigiama, kad, vidurinės ir lyviškosios tarmės Kuršo patarmėse sutapus krintančiajai ir laužtinei priegaidei, dažniausiai tariama laužtinė (LVDA 2013: 32).

tada, kai kalbama apie atitinkamus alotonus, ypač kai toje pačioje pozicijoje vienu pateikėjų ištariama priegaidė panašesnė į krintančiąją, kitų – į laužtinę. Pusilgius balsius turintys skiemenys netenka savo priegaidžių požymių arba jie smarkiai susilpnėja, todėl jų priegaidės nebus žymimos. Kaip jau minėta, atliekant šį tyrimą nenaudojamos specialios kompiuterinio tyrimo programos, todėl, norint detaliau apibūdinti kuršininkų priegaidžių artikuliacines ypatybes, reikėtų specialių tyrimų¹⁰⁵.

Kuršininkų kalbos priegaidžių sistema yra dvinarė. Vienu opozicijos nariu reikia laikyti tęstinę priegaidę, kuri savo artikuliacija dažniausiai atitinka Kuržemės tarmių (ir kuršiškosios, ir lyviškosios) tęstinę (lat. *stieptā*, žymima ~). Ji gana ryškiai ištariama bemaž visų XX a. pab. aktyvių ir vidutiniškai aktyvių kalbėtojų ir skiriasi nuo netęstinės, kuri yra tęstinės opozicija ir ne tokius vienalyčius požymius turinti priegaidė, pastarąją atitinka latvių tarmių tarpusavy supanašėjusios krintančioji ir laužtinė (LVDA 1: 14, 32). Jas atitinkanti kuršininkų priegaidė, kaip ir Plakio darbe, čia žymima ^, be to, ji žymima virš pirmojo dvigarsio komponento. Šiai priegaidei pavadinti vartojamas *netęstinės priegaidės* terminas (lat. *nestieptā*), nusakantis jos opoziciją tęstinei, kuri išreiškiama beveik reguliariai ir visų kalbėtojų panašiai; tęstinės priegaidės išlaikymas iki mūsų dienų nekelia abejonių¹⁰⁶. Skyriuje bus remiamasi aktyvių ir vidutiniškai aktyvių kalbėtojų duomenimis, nes, kaip teisingai pastebi El Mogharbel, jaunesnieji pateikėjai priegaides skiria blogiau (1993: 79)¹⁰⁷.

TĘSTINĖ PRIEGAIDĖ

Kirčiuotuose skiemenyse

Dauguma XX a. antrosios pusės pateikėjų kirčiuotoje pozicijoje ją ryškiai ištaria:

1961 m. L. sg. *kruõgâ* ‘parduotuvėje, į parduotuvę’ ([MJprv_08](#)), *mēs* ‘mes’, I. sg. *ar ūdeni* ‘vandeniu’, G. sg. *pic_jūras* ‘prie (link) jūros’ ([MJprv_21](#)), praet. 3. *gāja* ‘ėjo’ ([MJprl_12](#)) ir kt.

¹⁰⁵ Schmido darbuose (Schmid 1999) yra publikuojami kai kurie instrumentiniai tyrimai (trumpų frazių sonogramos ir oscilogramos), tačiau ten priegaidės neanalizuojamos.

¹⁰⁶ *Netęstinės* (lat. *nestieptā*) terminą vartojo Marta Rudzytė, rašydama jį kabutėse, norėdama pabrėžti, kad tęstinės opozicija yra nevienodos artikuliacijos priegaidė, kurioje yra sutampančios krintančiosios ir laužtinės priegaidės požymių, tačiau vienuose plotuose ji labiau krintančioji, kituose labiau laužtinė (Rudzite 1964: 50). Matyt, iš jos šį terminą priėmė LVDA sudarytojai (LVDA 2013: 14).

¹⁰⁷ Kaip ir kitais atvejais, čia didžiausią įtaką turi ne tiek kalbėtojo amžius, kiek jo kalbinė patirtis.

1980 m. *man' tēs* 'mano tėvas' ([MartPu 02](#)), *aber šuōl's biį vāc'* 'bet mokyklos buvo vokiečių (= vokiškos)' ([AP 01](#)), *mūs^e laīka. tā. nę* 'mūsų laikais taip ne' (AP), *vec^a siēv^a jau _i* 'sena moteris jau yra' ([MartPu 05](#)) ir kt.

1986 m. praet. 3. *rūķina.i* 'rūkė žuvis' ([LP 01](#); [FR 03](#)), *vīrs* 'vyras' ([RoZm 01](#)), A. sg. *visād^{us} vēj^{us}* 'visokius vėjus (= niekus, netiesą)', pron. *mēs* 'mes', num. *viēn'* 'vienas (= pirma valanda)', A. sg. *kāp^o* 'kopą' ([HsSch 04](#)), N. pl. *rāpučⁱ* 'bulvės' ([HSch 8](#)) ir kt.

1995–1996 m. N. pl. *tie l'aūži* 'tie žmonės' ([HD 07](#))¹⁰⁸, *tas vaīks* 'tas berniukas' ([HD 05](#)), *brālis* 'brolis' ([HD 17](#)), *duōt* 'duoti' ([HSch 20](#)), *vīrs* 'vyras' ([EK 42](#)), adv. *aūkst'* 'šalta' ([EK 16](#)), G. sg. *p'e_viēna būr'* 'pas vieną būrą (= ūkininką)' ([HSch 66](#)) ir kt.

2006 m. L. sg. *kre'sa_sāna*. 'kairiame šone, kairėje pusėje' ([MS 149](#)), *var caūru rēžēt* 'galima kiaurai matyti' (MS), *baīme* 'baimė' ([MS 53](#)) ir kt.

2011 m. A. sg. *cūk^o* 'kiaulė' ([WS 01](#)), A. pl. *rāpuč^{us}* 'bulvės' ([WS 05](#)), A. sg. *lād^o* 'dėžė' ([HS 02](#)), praet. 3. *stūm^e* 'stūmė' ([HS 03](#)), adv. *aūkst'* 'šalta' ([WS 11](#)) ir kt.

Mišriuosiuose dvigarsiuose, ypač V + r, pirmasis komponentas dažniausiai tariamas trumpas, tačiau Erika Kalwies, kuri žodį *vařna* tekste pavartojo daug kartų, kiek pailgina pirmąjį dėmenį, bet jos tariama priegaidė ne visada turi ryškių tęstinės požymių: G. pl. *kas grib vařnu* 'kas nori varnų' ([EK 50](#)).

Nekirčiuotuose skiemenyse

Rečiau ir ne visų kalbėtojų kalboje tęstinė girdima nekirčiuotuose skiemenyse:

- dažniau girdima priešdėlinių žodžių šaknyse: fut. sg. 1. *parākuoš'* 'papasakosiu' ([HSch 15](#)), part. praet. a. N. sg. m. *paēd's* 'pavalgęs' ([HSch 17](#)), *ace-duōmatīes* 'pagalvoti, prisiminti' ([EK 10](#)), praet. 3. *piēstūm^a klāt* 'pristūmė' ([MJprv 26](#)), *apsālę.t* 'apsūdyti' ([MartJak 02](#)), *pārdūra* ([MartJak 03](#)) ir kt.;
- vardažodžių priesagų priegaidės ne tokios ryškios, jos girdimos kalbant ne greitai tempu: N. pl. *slīkuōn^o* 'skenduoliai' ([MS 153](#)), tačiau didžioji dalis daiktavardžių priesagų yra redukuojamos (Plāķis 1927: 19, 20), todėl priegaidės jose neištiriamos;

¹⁰⁸ Kiti pateikėjai čia taria netęstinę, be to, įrašė, rodos, ji pati pasitaiso.

- kartais tęstinė priegaidė ištariama veiksmažodžio priesagų būtojo laiko formose: *zîedâĩ*¹⁰⁹ ‘dainavo’ ([MartPu_01](#)), *taĩšĩĩ*^a ‘darė’ ([MartJak_01](#)), bet tokių atvejų pasitaiko retai¹¹⁰;
- sudurtiniuose žodžiuose N. pl. *pusbrâĩ*ⁱ ‘pusbroliai’ (HsSch), *vienrẽz* ‘vieną kartą’ (MS) ir kt.

NETĘSTINĖ PRIEGAIDĖ

Gerokai sudėtingiau yra apibrėžti netęstinės priegaidės artikuliaciją. Taip yra todėl, kad čia gālimos kelių Kuršo tarmių artikuliacijos ypatybės: kai kada girdima panašinė į krintančiąją, pvz., A. sg. *par_gùov* ‘už karvę’ ([RoZm_03](#)), *āda* (?) ‘oda’ ([LP_02](#)), kartais gerai girdima laužtinė, pvz., *grāud^u māiz^e* ‘ruginė duona’ ([MJprv_07](#)). Aiškesnio pasiskirstymo nei pagal gyvenamąją vietą, nei pagal pateikėjų kalbos išsaugojimo lygį nepastebėta. Abiem atvejais dvigarsiuose tariant šią priegaidę girdima tvirta tarimo pradžia, kai kurių pateikėjų kalboje kiek ilginamas pirmasis komponentas, dėl šios priežasties ir dėl sutapimo su krintančiąja ji žymima pirmajame dvigarsių komponente. El Mogharbel skiria trejopus netęstinės ištartimo būdus: kaip laužtinę¹¹¹, kaip laringalizuotą balsio modifikaciją¹¹² ir balso stygų vibraciją balsio tarimo metu¹¹³ (El Mogharbel 1993: 80). Galimas dalykas, kad netęstinės priegaidės artikuliacijos variantai priklauso nuo skiemens sandaros ir tolimesnio skiemens artikuliacijos. Bet kuris iš čia minėtų artikuliacijos būdų gali pasireikšti tariant tuos pačius žodžius tam pačiam pateikėjui. Tačiau visi jie, nepaisant to, kuris dominuoja, dažniausiai yra opozicija tęstinės artikuliacijai.

Kirčiuotuose skiemenyse

1961 m. *grāudu māize* ‘grūdų (= ruginė) duona’ ([MJprv_15](#)), *četi^r me.t^r āugst[’]* ‘keturių metrų aukščio’ ([ME_05](#)), adv. *grūti* ‘sunku’ ([Mpie_25](#)), G. (Ak?) sg. *nigrib ni mağ*

¹⁰⁹ Dėl šaknies *z* žr. KONSONATIZMAS.

¹¹⁰ Paprastai veiksmažodžių priesagos yra stipriai redukuojamos (žr. ŽODŽIO GALO BALSŲ REDUKCIJA), tačiau Marikės Jakait ir jos vyro Martino Jakait iš Pervalkos kalboje priesagų balsių ilgumas išlaikomas geriau negu daugelio nidiškių.

¹¹¹ „Der Vokal wird etwa in der Mitte durch einen Glottisverschluss unterbrochen.“

¹¹² „Der Vokal wird durch eine Verengung der Stimmbänder klanglich modifiziert (laryngalisiert).“

¹¹³ „Im Verlauf des Vokals setzt die Vibration der Stimmbänder an.“

sâl'd' ‘nenori nẽmaž saldaus’ (MJprv 46), G. pl. *daũg l'âuž'u biĩ* ‘daug žmonių buvo’ (MJprv 42), praes. 3. *strâig^a* ‘straigo (= išiminėja iš tinklo žuvis)’ (MJprv 25) ir kt.

1980 m. N. pl. *mâl'k^s* ‘malkos’ (MSch 10), pron. N. pl. *tâdi* ‘tokie’, praet. 3. *brêc^e* ‘verkė’ (MSch), praes. 3. *mâk* ‘moka, sugeba’ (MartPu), G. sg. *brêž^e* ‘briedžio’ (MartPu), adv. *kâdre'z* ‘kartais’ (LS 05) ir kt.

1986 m. A. sg. *par lûogu* ‘per langą’ (DP 06), N. sg. *kâz^a* ‘vestuvės’ (FR 02), praes. 3. *sêž* ‘sėdėti’ (HSch 19), adv. *j^uo_tâl* ‘toliau’ (HSch 21), praet. 1. pl. *skrêjam* ‘bėgome (= plaukėme valtimi)’ (FR 14), *kas_nârs tur_bût* ‘kažkas turi būti (= kažkas ne taip)’ (DP 11), adv. *pa_prîekš^u* ‘priekyje, į priekį’ (HsSch 18), *zîedat* ‘dainuoti’ (FR 04) ir kt.

1995–1996 m. *diž^a sâimā biĩ* ‘didelė šeima buvo’ (EK 43), N. pl. *tîkil'* ‘tinklai’ (HSch 68), G. sg. *nu rîťs¹¹⁴* ‘iš ryto’ (HD 11), adv. *cîet* ‘kietai, tvirtai’ (HSch 67), N. pl. *krûťs* ‘krūtys’ (HSch 13) ir kt.

2006 m. praes. 2. *ta_tu bęg* ‘tai tu bėgi (= plauki valtimi)’¹¹⁵ (MS 143), *pl'ûktîes* ‘muštis, peštis’ (MS 55), N. pl. *l'âuž'* ‘žmonės’ (MS 37), A. sg. *t^uo_sîen'* ‘tą šieną’ (MS 68) praes. 1. sg. *es sêž'* ‘aš sėdžiu’ (MS 62) ir kt.

2011 m. N. sg. *rûok'* ‘ranka’ (WS 02), A. pl. *tîk'l's* ‘tinklus’ (WS 12), N. pl. adj. + nom. *skâbi kâpûost'i* ‘rūgštūs kopūstai’ (HS WS MS 07) ir kt.

Nekirčiuotuose skiemenyse

- priešdėlinių žodžių šaknyse: *iêrûkt* ‘įrūgti’ (MJprv 01), part. praet. a. N. sg. m. *uõžâuz'is* ‘užaugęs’ (EK 03), praes. 1. sg. *es palîž^u* ‘padedu’ (HSch 12), praet. 3. *sagrîez'* ‘supjaustė’ (MJprv), part. p. praet. N. sg. m. *ispûsts* ‘išpūstas’ (HSch 18), praes. 2. *atrûon'* ‘atranda’ (MS 42), praes. 3. *nikâun* ‘neskerdžia (apie kiaulę)’ (WS 04), praet. 3. *nuõslîk'* ‘nuskendo’ (LS 01), partic. p. praet. m. N. sg. *tape iêrâuts* ‘buvo įtrauktas (= pašauktas į kariuomenę)’ (HSch 65) ir kt.;
- priesaginių žodžių priesagose: praes. 3. *zîevûo* (MSch), A. sg. *par_zvejîbā* ‘dėl žvejybos (= žvejybai)’ (HSch 39), A. sg. *uz_ganîk'l'* ‘į ganyklą’ (HSch 45),

¹¹⁴ Informantė suklydo pavartodama linksnio formą (= *nuo rîta*).

¹¹⁵ Kuršininkų kalboje, kaip ir Klaipėdos krašto lietuvių, apie plaukimą buriniu laivu ar valtimi sakoma *bęgt*, liet. *bėgti* (LKŽe).

akmiņûots ‘akmenuotas’ (MS 41), *puķûots* ‘gėlėtas’ (HSch 34), adv. *citād’* ‘kitaip’ (MJprv 23) ir kt.;

- galūnėse (lokatyvo linksnyje, įvardžiuotinėse ir sangražinėse formose): L. sg. *preiļ’ûos* ‘Preiloje’ (MSch 02), L. sg. *nidâ* ‘Nidoje’ (MSch 04), *pasīprasītēs* ‘pasiprašyti’ (MSch 08), pron. + adj. I. sg. *ar_t^uo_maģûo* ‘su ta mažąja’ (MS 108) ir kt.

Nemažai aktyvių kalbėtojų netęstinę priegaidę dažnai taria kaip laužtinę. Nuosekliau laužtinę priegaidę taria kuršininkai, kurie vaikystėje namuose kalbėjo lietuviškai, ir tie, kurie išvyko iš Kuršių nerijos po 1958–ųjų, t. y. po karo jie kurį laiką aktyviai vartojo lietuvių kalbą. Pvz., pervalkiškė Marta Schmidt pavardę *Jakáičiai* kirčiuoja taip pat kaip vakarų žemaičiai: *jakâič’* (MSch 03); beveik reguliariai, ypač prieš pauzę ar su loginiu kirčiu laužtinę taria pervalkiškė Marikė Jakait: *mâiz^e* ‘duona’ (MJprv 07), adv. *ka_âukst’* ‘kaip aukštai’ (MJprv 03), G. pl. *lik_pat l’ûog^u* ‘iki pat langų’ (MJprv 35) ir kt.

Žodžių junginiuose dažnai pagal loginį kirtį silpnesnėje pozicijoje yra nekirčiuoti skiemenys, tada jų priegaidė artikuliuojama silpniau, pvz., sunku nustatyti galūnės *-aiš* priegaidę junginyje *jâunaiš brâlis* ‘jaunesnysis brolis’ (MSch 05). Dažnai netenka kirčio ir žodžiai, kurie suprantami kaip junginio dalys, t. y. jie savo daryba artėja prie sudurtinių: *ka tu vien’_reĩz atrûon’* ‘kai tu vieną kartą atrandi’ (MS), *kvîeš_milt’* ‘kviečių miltai’ (MJprv 63) (plg. vok. *Weizenmehl*).

Kaip XX a. pab. – XXI a. pr. kuršininkai skiria priegaides, buvo bandyta tirti nedideliu eksperimentu. Pateikėjams Hetai Schekahn (HSch1, HSch2) ir Martinui Sakučiui (MS) skirtingu laiku (1996 m. ir 2006 m.) ir skirtingose vietose buvo pateiktos žodžių poros, kuriose panašios fonetinės sudėties skiemenys yra panašiose pozicijose¹¹⁶. Informantui buvo pasakomas vokiškas žodis, kurį jis turėjo išversti atitinkama forma. Porų nariai buvo išmaišyti, kad nebūtų ištariama nenatūraliai, „suprantamai“¹¹⁷. Čia įtrauktà ir kito rinkėjo Richardo Pietscho medžiaga, 1986 m. surinkta iš tos pačios

¹¹⁶ Deja, idealių minimalių porų sudaryti nepavyko, tokių atvejų kaip *aũksts* ‘šaltas’ : *âugsts* ‘aukštas’ pasitaiko retai, nes kuršininkai nepažįsta įprastų latvių kalbos porų vieno kurio nors nario kaip leksemos, pvz., poros inf. *riêt* ‘loti’ ir praes. 3. *riêt* ‘leidžiasi (apie saulę)’ antrojo nario jie nevartoja. Čia bandyta sudaryti poras, kurios turėtų panašios artikuliacijos fonetinę sudėtį prieš vokalinį elementą ir po jo.

¹¹⁷ Taip daroma tam, kad laukiami žodžiai būtų ištariami prieš pauzę ir kad nebūtų „pasufleruojama“ reikalinga leksema.

informantės Hetos Schekahn (HSch2)¹¹⁸, ir 1961 m. latvių rinkėjų įrašytos pervalkiš-kės Marikės Jakait (MJprv) pavyzdžiai iš teksto, kai tiriami žodžiai buvo tariami frazės gale arba prieš pauzę.

2 lentelė. Priegaidžių skyrimo pavyzdžiai remiantis XX a. antrosios pusės pateikėjų garso įrašų medžiaga

	MS	HSch1	HSch2	MJprv.
N. pl. <i>kāzas</i> 'vestuvės': G. sg. 'sesers' <i>māsas</i>	<i>kāz^as</i> (MS 46) <i>mās^as</i> (MS 47)	<i>kāz^as</i> (HSch 35) <i>mās^a</i> (HSch 36)		
N. sg. <i>luogs</i> 'langas': N. sg. <i>luops</i> 'gyvulys'	<i>lūoks</i> (MS 49) <i>luōps</i> (MS 48)		N. pl. <i>l'ūog^o</i> (HSch 32) <i>luōps</i> (HSch 31)	G. pl. <i>l'ūog^u</i> (MJprv 35)
N. sg. <i>miests</i> 'miestas (= Klaipėda)': N. sg. <i>sviests</i> Inf. <i>griezt</i>	<i>miēst'</i> (MS 50) ¹¹⁹ <i>sviēst'</i> (MS 51)			<i>grīest</i> 'pjauti' (MJprv 62)
N. sg. <i>baime</i> 'baimė': N. sg. <i>laime</i> 'laimė'	<i>bāim^e</i> (MS 53) <i>laīm^e</i> (MS 52)			
<i>raut</i> 'traukti' <i>saut</i> 'šauti'		<i>rāut^o</i> (HSch 38) <i>saūt</i> (HSch 37)		

Kai kurie pateikėjai (aktyvūs arba vidutiniškai aktyvūs kalbėtojai) priegaides skiria aiškiai ir reguliariai. Ryški priegaidžių opozicija yra pervalkiškės Marikės Jakait kalboje, plg.: *āukst'* 'aukštai' ([MJprv 03](#)) ir *aūkst* 'šalta' ([MJprv 04](#)), *piēstūm^a* *klāt* 'pristūmė' ([MJprv 26](#)). Erikos Kalwies įrašo ištraukoje, kur paeiliui pasakomi žodžiai su skirtingomis priegaidėmis, priegaidžių skyrimas taip pat nekelia abejonių: *tie vēcīe ļāuži gāj varnu rāut / t'e turiļ laik'* 'tie senieji žmonės ėjo varnų traukti (= gaudyti su spąstais), jie turėjo laiko' ([EK 13](#)). Prie gerai skiriančių priegaides galima skirti

¹¹⁸ Pietschas rinko medžiagą žodynui, tad jo tikslas buvo fiksuoti ne priegaides, o leksiką.

¹¹⁹ Žodžiai buvo ištarti be galūnės -s, greičiausiai, dėl vertimo įtakos, nes vokiečių kalboje *die Stadt* ir *die Butter* yra moteriškosios giminės.

pervalkiškę Martą Schmidt. Kalbos sraute junginyje, kuriame greta yra žodžiai su skirtingomis priegaidėmis, jų opozicija nekelia abejonių: *tēs ar sav^a dēl^u* ‘tėvas su sūnum’ ([MSch 06](#)). Gerai skiria priegaides ir nidiškė Heta Schekahn, nidiškiai broliai Sakučiai (Sakuth) – jų kalboje beveik visada galima išgirsti skiriamas ir nekirčiuotųjų skiemenų priegaides, dažnai girdima laužtinė ne tik savuose, bet ir adaptuotuose žodžiuose, pvz., *fēr^v* ‘spalva’ ([MS 132](#)). Taigi, panašu, kad kalbėtojai, kurie mažiau vartojo vokiečių kalbą, ir tie, kurie ilgiau gyveno Lietuvoje ir turėjo su kuo kalbėtis emigracijoje, priegaidžių artikuliacines ypatybes išlaikė geriausiai¹²⁰.

Plakis rašo, kad dažnai priegaidės intonavimas priklauso nuo sakinio intonacijos (Plāķis 1927: 13, 14). Ši jo pastaba tinka ir XX a. pab. kalbėtojams. Priegaidės artikuliacija įvairuoja tokiais atvejais, pvz.: *pakuram krāsⁿ* ‘pakuriame krosnį’ ([MJPrv 10](#)), *ta. ir ta. krāsⁿ* ‘ta yra ta krosnis’, bet G. sg. *pa₁krāsⁿ* ‘po krosnies (= po krosnim)’ ([MJPrv 11](#)). Pirmuoju atveju pateikėja vardijo veiksmus, intonacija kilo, antruoju žodis ėjo prieš pauzę, po kurios eina šalutinis sakinytis, o trečiuoju – sakinio pabaigoje. Panašiai svyruoja šaknies priegaidė ir kitos pateikėjos pavyzdžiuose: *es mīl^u viņ^u* ‘aš myliu jį’, bet *viņš mani mīl* ‘jis mane myli’ (HSch). Plakis nurodo, kad veiksmažodžio *durt* būtojo laiko forma kirčiuojama tęstine, tačiau Marikės Jakait įrašė sakinio pabaigoje, kur sutelktas frazės kirtis, tariama netęstinė *ta kaza dū^ore* ‘ta ožka dūrė, badėsi’ ([MJprv 16](#)). Netęstinę vietoje tęstinės sakinio pabaigoje Mikis Pugelis taria žodyje *nuōsāt* ‘nušauti’, panašiai Marta Schmidt prieš pauzę žodyje *miēsts* ‘miestas, Klaipėda’ (*pic₁mîest* ‘į miestą’) ir kt.

METATONIJA

Priegaidžių kaita tos pačios morfemos ribose būdinga veiksmažodžių priesagų vediniams iteratyvine arba kauzatyvine reikšme: *plūkt* ‘pešti’, *plūktîes* ‘muštis’ ([MS 55](#)) : *pl₁ūkat* ‘pešioti’ ([HSch 28](#)), *āugt* ‘augti’ : *āūzenat* ‘auginti’, *rūkt* ‘rūkti’ : *rūķinat* ‘rūkyti (ką)’ ir pan.

Gana reguliariai metatonija reiškiasi daiktavardžių deminutyvinės reikšmės priesagų vediniuose: *vēr^{sis}*¹²¹ ‘veršis’ : *vērsilis* ‘veršiukas’. Ši ypatybė būdinga lyviškajai tamniekų patarnei (Rudzīte 1964: 159). Metatonija gana dažna ir kitokuose priesagų

¹²⁰ Marikė Jakait liko gyventi Lietuvoje, Marta Schmidt gyveno Lietuvoje iki 1958 m., Heta Schekahn emigravo į Vokietiją su nidiškiu vyru, namie kalbėjo tik kuršininkų kalba, o broliai Sakučiai 1947 m. išvyko į Švediją ir nuo to laiko vokiškai kalbėjo epizodiškai.

¹²¹ Žr. MIŠRIEJI DVIGARSAI.

vediniuose: *skābs* ‘rūgštus’ : *skābaīņē* ‘rūgštynė’, *ziema* ‘žiema’ : *ziēmīlis* ‘šiaurės vėjas, žiemys’, *skrīet* ‘bėgti’ : *skrējums* ‘bėgimas’, *sprāgti* ‘sprogti’ : *sprāžēnājums* ‘sprogdinimas’ (Plāķis 1927: 82) ir kt. Polinkis į metatoniją matyti ir veiksmažodžių formose, kur būtojo laiko forma gali turėti tęstinę greta netęstinės kitose formose: *bēgt*, bet praet. 1. pl. *bēgam* ‘plaukėme (burinė valtimi)’ ([HsSch 19](#)).

Informantė Heta Schekahn ypač linkusi ryškiai tarti laužtinę priegaidę ne tik priesaginiuose, bet ir priešdėliniuose žodžiuose, turinčiuose nekirčiuotoje pozicijoje *uo*: plg. *puķūots* ir *piēdūot*, nors atskirai paimtame žodyje *duōt* taria tęstinę ([HSch 20](#)), ([HSch 33](#)), ([HSch 34](#)).

Iš kitų darybinių porų pasitaiko atvejų su veiksmažodžiu ir būdvardžiu (prieveiksmiu) inf. *sīlti* ‘šilti’ : adv. *sīlti* ‘šiltai’ (Plāķis 1927: 80). Šią ypatybę pastebėjo Plāķis (Plāķis 1927: 14), tačiau įrašuose, neatliekant specialaus tyrimo, tokių porų, ypač daiktavardžių, vieno pateikėjo kalboje išgirsti pasitaikė retai. Metatonijos klausimui reikėtų dar papildomų tyrimų.

VOKALIZMAS

Tiek naujausi (1961–2014) garso įrašai, tiek ankstesni kalbos aprašai bei rašytinių šaltinių analizė rodo, jog kuršininkų kalbos balsių ir dvigarsių inventorių iš esmės nesiskiria nuo kitų baltų kalbų. Tačiau ir ilgumų sistema, ir kai kurios artikuliacinės ypatybės turi specifinių ypatybių, kurias nulėmė ne tik vidinė dialekto raida, bet ir ilgalaikiai kontaktai su kitomis kalbomis. Kuršininkų kalbos balsių inventorių: *a*, *ā*, *e*, *ē*, *ę*, *ē*, *i*, *ī*, *o*¹²², *u*, *ū*. Vokalizmo sistemai priklauso ir dvigarsiai, žr. toliau.

BALSIŲ ILGUMAS

XX a. antrosios pusės kuršininkų kalboje yra trejopo ilgumo balsiai: ilgieji, trumpieji ir pusilgiai. Tačiau tokia iš pažiūros trinarė sistema nėra paveldėta ar kaip nors savarankiškai susikurta. Tai iš esmės dvinarės sistemos moduliacija, kur pusilgiai balsiai susidaro dėl ilgųjų balsių trumpėjimo dažniausiai nekirčiuotuose skiemenyse. Beveik

¹²² Balsis *o* pasitaiko retai, dažniausiai vokiškos kilmės, iš vokiečių kalbos atėjusiuose žodžiuose ar asmenvardžiuose: *motors* ‘motoras’, *Johann* ir pan. Jis skirtinas ilgiesiems balsiams.

visada pusilgiai balsiai atlieka ilgųjų morfonologinę funkciją ir dažnai kalbos sraute net to paties kalbėtojo toje pačioje pozicijoje ilgieji ar pusilgiai ištariami priklausomai nuo kalbėjimo tempo ir sakinio loginio intonavimo. Taigi, pusilgiai balsiai yra ilgųjų balsių alofonai.

Transkripcijoje vienbalsiuose skiemenyse ilgumo ženklą atstoja priegaidės ženklas, nekirčiuoti arba nenustatytos priegaidės ilgieji balsiai žymimi latviškais ilgumo ženklais *ā, ē, ģ, ī, ū*, prireikus su papildomais diakritikais *ā̇, ī̇* ir kt. Pusilgiai balsiai žymimi tašku po balsio (*pali.žēt* ‘padėti’)¹²³. Trumpieji balsiai papildomais ženklais nežymimi, išskyrus tam tikrus atvejus mišriuosiuose dvigarsiuose (žr. MIŠRIEJI DVI-GARSAI).

TRUMPIEJI BALSIAI

Kuršininkų kalboje yra trumpųjų balsių fonemos *a, e, ę, i, u*, kirčiuotų jų tarimas nuo vidurinės latvių tarmės ypatingai nesiskiria, todėl čia tik pateiksime keletą pavyzdžių: N. pl. *zuvēs* ‘žuvys’, prep. *likit* ‘ligi, iki’, N. pl. *mēti* ‘metai’, partic. a. praet. m. N. sg. *palič’s* ‘palikęs, tapęs’, pron. *cits* ‘kitas’, pron. *mana* ‘mano’, partic. a. praet. m. N. sg. *dzimis* ‘gimęs’, adv. *še* ‘čia’, N. pl. *bur’s* ‘burės’ ir kt.

Atskirai aptartina fonemų *e* ir *ę* artikuliacija. Skiemenys su trumpaisiais balsiais *e* ir *ę* patiria progresyvinę asimiliaciją: balsio kokybė priklauso nuo tolimesnio skiemens. Prieš skiemenis, kuriuos sudaro priešakinės eilės balsiai arba kurie turi arba yra turėję *j* (*i*), tariamas siaurasis (vidutinio pakilimo) *e*, kitais atvejais – platusis (žemutinio pakilimo) *ę*. Kuršininkų kalboje taip pat daugeliu atvejų šios taisyklės laikomasi: *pele* ‘pelė’, *zvejš* ‘žvejas’, *vecis* ‘senis’, bet *vęcs* ‘senas’, *vęcums* ‘senumas’, adj. def. *vęcaiš* ‘senasis’, praes. 1. sg. *žeru* ‘geriu’ ir pan. Šis reiškinytis būdingas daugeliui latvių tarmių ir yra bendrinės kalbos norma. Tačiau kuršininkų kalboje, kaip ir didelėje Kuršo tarmių dalyje, yra keletas išimčių.

Vienaskiemenėse bendratyse (priešdėliai nieko nekeičia) tariamas platusis *ę*: *vęst* ‘vesti, vežti’, *męst* ‘mesti’, *dękt* ‘degti’, *dzęrt* ‘gerti’, *spęrt* ‘spirti’; ši ypatybė būdinga visam lyviškosios tarmės plotui ir vidurinės tarmės kuršiškosioms patarmėms (LVDA 50, žr. 23 žml.). Greičiausiai dėl sistemos spaudimo kuršininkų kalboje fonema *ę*

¹²³ Skirtingai negu LVDA, čia pasirinktas taškas, o ne dvitaškis dėl to, kad kai kuriose transkripcijų versijose dvitaškis reiškia ilgąjį balsį.

reguliariai tariama ir šių veiksmažodžių esamojo laiko 2-ojo asmens formose: praes. 2. sg. *tu vėdi* ‘vedi’, *ėsi* ‘esi’, *āzdėdzi* ‘uždegi’ ir kt.

Kai kurios siaurojo *e* tarimo ypatybės Kuršių nerijos kuršininkų kalbą sieja su lyviškosiomis Kuršo tarmėmis, pvz., priešakinis dalelytės *ne* ir ypač priešdėlio *ne-* artikuliacijavimas, pereinantis į *ni-* (LVDA 2013: 66, žr. 39 žml.): *es tu^o nizina.ĩ* ‘aš to nežinojau’, *nitālu* ‘netoli’, *niviēna nāuda nibiĩ* ‘jokie pinigai nebuvo’ (EK 29), *nizirdi.ĩ un niruna.ĩ* ‘negirdėjo ir nekalbėjo’ (EK 12). Ši ypatybė užfiksuota ir XIX a. Wenkerio kortelėje: G. sg. *isch kraßnis* (= iš *krāsnes*, N. sg. *krāsne*) ‘iš krosnies’ (plačiau žr. Kiselūnaitė 2018a: 83, 84). Daug tokių pavyzdžių (greta formų su *ne-*) užrašyta Plakio paskelbtuose tekstuose ir Bezzenbergerio studijoje, kur autorius pastebėjo, kad dažniausiai *e* siaurinamas po sonantų ir suartėja su *i* (Plakis 1927: 7, 9, 10; Bezzenberger 1888: 33, 34). Kai *ne-* eina kartu su lietuviška dalelyte *be-*, dažniausiai abiejų priešdėlių balsiai tariaimi vienodai arba skirtumas labai mažas: praet. 3. *nibi'pa.rgāĩ* ‘nebeparėjo’ (EK 06). Latvių kalbos prielinksnis *pēc* tariamas su trumpuoju balsiu, kuris nidiškių kalboje taip pat siaurinamas iki *i*: G. sg. *pic_mīest'* ‘į miestą (Klaipėdą)’ (MJprv 65).

Kuršininkų kalboje pasireiškia ir priešinga tendencija: kai kuriose pozicijose balsis *e* dažnai girdimas vietoje *i*, pvz., sangrąžos dalelytė turi net tris alofonus (*si-*, *se-* ir *sa-*): praet. 3. sg. *sasēsīt'* ‘susimušė’ (MS 58), praet. 3. *nuōsidev^e* ‘atsitiko, įvyko’ (MS 87) ir pan. (plačiau žr. KITOS VOKALIZMO YPATYBĖS).

Plakis *ē* kamieno daiktavardžių galūnėse girdėjo platųjį *ę*: *ugne* ‘ugnis’, *vāltę* ‘valtis’ (Plakis 1927: 87, 89), tačiau XX a. antrosios pusės įrašų medžiaga verčia tuo abejoti. Nors galūninis balsis stipriai redukuojamas, tačiau atrodo, kad jis yra labiau priešakinis, plg.: *priēd^e* ‘pušis’ (MS 64), *vālt^e* ‘valtis’ (MS 65), *krūt^e* ‘krūtis’ (HSch 22), *ta^etas zuv^es saserāv^e vien^o klūmpe kūopā* ‘tai tos žuvys susitraukė į vieną kamuolį, gumulą’ (HSch 2).

Balsių derinimas, kai šaknies fonema *e* virsta *ę* prieš priesagos *-ēt* platųjį *ę* (*ręžēt* ‘matyti, regėti’), būdingas daliai lyviškųjų Kuršo tarmių (Rudzite 1964: 161). Taigi, pagal fonemos *e* atliepimą *ę* viensikiemenių bendratyse ir priesagos *-ēt* veiksmažodžiuose ne visai sutampančių lyviškųjų dviejų plotų ypatybės (kaip nurodyta Rudzietės) kuršininkų geolekte sueina į vieną. Plakis veiksmažodžių priesagos redukuotąjį balsį laikė trumpuoju, jis taip transkribavo ir žymėjo antraštines veiksmažodžių formas žodynėlyje: *rėdzėti* ‘matyti’, *pėldėti* ‘plaukti’, *perėti* ‘perėti’ (Plakis 1927: 17, 73). Tačiau, klausant XX a. antrosios pusės gyvės kalbos ir įrašų, šioje priesagoje dažnai, o

kai kurių pateikėjų kalboje reguliariai girdimas pusilgis balsis, kurį reikia laikyti ilgojo balsio alofonu (žr. PUSILGIAI BALSIAI).

ILGIEJI BALSIAI

Ilgieji balsiai būna kirčiuotoje ir nekirčiuotoje pozicijoje. Nekirčiuotieji dažnai trumpinami iki pusilgio, pasitaiko ir iki trumpojo, ypač galūnėse (žr. toliau). Ilgųjų balsių inventorius neskiria nuo Kuržemės tarmių: *ā, ē, ė, ī, o, ū*¹²⁴. Visi, išskyrus *o*, yra prigimtiniai latvių kalbos balsiai, jų artikuliacijos ypatybės priklauso nuo priegaidės, ypatingų skirtumų nuo kitų, ypač Kuržemės, tarmių nepastebėta. Tačiau vis dėlto yra kai kurių fonetinių ir morfonologinių ypatybių, kurias reikia aptarti atskirai.

ā

Kirčiuotoje pozicijoje paprastai tariamas kaip žemutinio pakilimo užpakalinės eilės ilgasis balsis:

māte ‘motina’, *āzdarēt* ‘uždaryti’, *lāpēt* ‘lopyti’, *tāl* ‘toli’, A. sg. *krās'n* ‘krosnī’ (MJprv 10), *brālis* ‘brolis’ (HD 17), I. sg. *rāpuč* ‘bulve’ (MJprv 20), A. sg. *pātagu* ‘botagā’ (MJprl 01) ir kt.

Kai kurių kalbėtojų nidiškių, ypač brolių Sakučių, kirčiuotas *ā* tariamas su *o* atspalviu, t. y. labiau labializuotas <*ā̃*>: *lāde* ‘dėžė’ (HS 02), N. pl. *skābi kāpuost* ‘rūgštūs, rauginti kopūstai’ (HS WS MS 07), *jāt* ‘joti, važiuoti’ (MS 54), praet. 3. sg. *es jā̃* ‘aš važiuoju’, praet. 3. *nāc*^{a125} ‘vykti, ateiti’ (WS 07), A. pl. *rāpuč's* ‘bulves’ (WS 05), tačiau ne visada, pvz., toks atspalvis beveik nežymus žodyje N. pl. *kāz's* ‘vestuvės’ (MS 46). Balsio *a* labializacija (ypač po lūpinių priebalsių) pasižymi ir šiaurinė vakarų žemaičių dalis apie Kretingalę, Karklę (Bukantis 2001; 2007: 197).

Su panašiu atspalviu kirčiuotą *ā* taria ir nidiškis Hansas Schekahnas: praet. 3. *gā̃* ‘ėjo, judėjo’ (HsSch 03), A. sg. *kā̃p* ‘kopą’ (HsSch 04) ir Charlottė Schmidt: partic. p. praet. m. N. pl. *bija.m iēžegnāt* ‘buvome įžegnoti, konfirmuoti’ (ChSchm 02). Retkarčiais su kiek tamsesniu atspalviu *ā* artikuliuoja ir Marikė Jakait iš Pervalkos, pvz., praet. 3. *rākūoī* (MJprv 22), tačiau jos kalboje ši savybė ne tokia akivaizdi, kaip brolių Sakučių. Visiškai šios savybės neturi Marta Schmidt iš Preilos: *jāunaiš brālis*

¹²⁴ Čia *uo* ir *ie* laikomi dvibalsiais. Dėl jų priskyrimo šiai kategorijai esama diskusijų, tačiau kadangi pripažįstama, kad jų artikuliacinės ypatybės vokalizmo sistemoje išsiskiria ir jie nagrinėtini atskirai, čia laikomasi latvių kalbotyroje įprastos klasifikacijos (Jaroslavičienė ir kt. 2019: 22, 23).

¹²⁵ Dėl priegaidės prieš pauzę žr. KIRČIAVIMAS. METATONIJA.

‘jaunesnysis brolis’ (MSch 05). Kad kai kurie kalbėtojai artikuliuoja supriešakėjusį *ā*, galima įsitikinti, palyginus, kaip jie taria žodį *māsa* ‘sesuo’: G. sg. *mās^as* (MS 47), *mās’* (MJprv 24), dem. N. sg. *mās^el’* ‘sesuo’ (MJprl 05). Nors galutinėms išvadoms daryti medžiagos mažoka, tačiau atrodo, kad dažniau labializuotą *ā* taria nidiškiai, bet ir jų kalboje *ā* artikuliacija įvairuoja; kodėl vieno kalbėtojo kalboje skirtingai artikuliuojama panašioje pozicijoje, kol kas nepavyko nustatyti. Šį reiškinį pajūrio vakarų žemaičių šnektoje Jonas Bukantis linkęs sieti su šiaurės žemaičių ypatybe ir laikyti vienos kilmės, t. y. senųjų baltų kalbų paveldu (Bukantis 2007: 20).

Nekirčiuotoje pozicijoje ir loginio kirčio neturinčiuose žodžiuose dažnai ilgumas išlaikomas, bet ne visada, tekste kartais neryški priegaidė: A. sg. *kadu_zutēni* ‘kokį ungurį’ (EK 32), tačiau greitesniu tempu kalbant nekirčiuotas *ā* dažnai trumpinamas: partic. a. praet. m. N. sg. *uōsika.r’is* ‘užsikoręs, užsikabinęs’ (MJprl 04) ir kt. Kai kurie pateikėjai, pvz., Marikė Jakait iš Pervalkos, ilgąjį *ā* gerai išlaiko ir nekirčiuotoje pozicijoje: adv. *citād’* ‘kitaip’ (MJprv 23), L. sg. *kruōgā* ‘smuklėje; parduotuvėje’ (MJprv 08); veiksmažodžių priesagose ji dažniau nei nidiškiai išlaiko bent dalinį ilgumą, pvz., praet. 3. *pazieda.ĩ* ‘padainavo’ (MJprv 64) ir kt. Greitesniu tempu kalbantys pateikėjai ilgumą nekirčiuotoje pozicijoje geriau išlaiko sakinio gale arba prieš pauzę: praet. 3. *iēbāz’* ‘ikišo’ (EK 04).

ē ir *ē*

Kaip jau minėta, latvių kalboje veikia balsių derinimo dėsnis, pagal kurį balsiai *ē* ir *ē* (kaip ir *e*, *ē*) realizuojami kaip skirtingos fonemos priklausomai nuo tolimesnio skiemens. Regresyvinė asimiliacija latvių kalboje veikia ir to paties žodžio formose (praes. 1. *ēdu* ‘valgau’, bet praet. 1. *ēdu* ‘valgiau’), ir darybiškai susijusiuose žodžiuose. Tas pats galioja ir skiemenims, po kurių eina skiemuo, istoriškai turėjęs *ĩ*: praet. 1. sg. *jēmu* ‘ėmiau’ (istorinio *ē* kamieno pėdsakas). Regresyvinė asimiliacija būdinga didelei latvių tarmių daliai ir laikoma bendrinės kalbos taisykle. Tačiau nemažoje dalyje tarmių tam tikrais atvejais regresyvinė asimiliacija neveikia, pvz., vienskiemenės bendratys, turinčios šaknyje *ē*, nemažoje dalyje tarmių tariamos su plačiuoju (žemutinio pakilimo) *ē*: *ēst*, *bēgt* (LVDA 2013: 50, žr. 24 žml.), Kuržemė į šį plotą įeina beveik visa. Dviskiemenių *rēdzēt*, *sēdēt* tipo veiksmažodžių šaknyse žemutinio pakilimo *ē* ir *ē* tariami latvių vidurinės tarmės kuršiškiosiose patarmėse ir dalyje lyviškųjų Kuršo tarmių (LVDA 2013: 52, žr. 26 žml.). Turint omenyje, kad Kuršių nerijos kuršininkų kalba nėra vientiso latvių kalbinio ploto dalis, verta kelti klausimą, ar tie atvejai, kai

regresyvinė asimiliacija neveikia, yra inovacijos (paties geolekto vidinės raidos rezultatas), ar reliktai.

Kad regresyvinė balsių asimiliacija kuršininkų kalbai būdinga ir kad ji atnešta jau iš Kuršo, matome iš būdingiausių pavyzdžių:

- prieš užpakalinės eilės balsį turintį ar turėjusį tolimesnį skiemenį visada tariamas *ē*: *tē(u)s* ‘tėvas’, *dēls* ‘sūnus’, praes. 3. *bēg* ‘plaukia laivu’, praes. 1. sg. *ēd^u* ‘valgau’, *cilēks* ‘žmogus’, G. sg. *vēt^rr’s* ‘vėtros, audros’ ([HsSch 20](#)) ir kt.;
- prieš *e*, *i* tipo vokalizmą turėjusį skiemenį, prieš *j* ar jį turėjusį skiemenį tariamas *ē*¹²⁶: *slēdēs* ‘rogės’ (Plāķis 1927: 81), praes. 3. *brēc* ‘verkia’, fut. 1. sg. *ēdiš* ‘valgysiu’, praet. 1. sg. *žēr* ‘gėriau’ ([MS 61](#)), *vēs* ‘vėjas’ ir kt.;
- atitinkamai prieš žemutinio pakilimo *e* arba *ē* tariamas *ē*: *tēvēns* ‘tėvelis’ ([MS 60](#)), *vēdērs* ‘pilvas’, bet *mēnistēns* ‘mėnesiena’ ([FR 15](#));
- veiksmazodžio asmenavimo paradigmoje šaknies balsio artikuliacija išlyginama (Plāķis 1927: 16, 31), todėl praes. 2. sg. šaknies *ē* toks pat kaip 1. sg. *es* *bēgu*, *tu bēgi* ir pan.;
- kaip ir daugelyje Kuršo patarmių, vienskiemenėse bendratyse, kur bendrinėje kalboje yra *ē*, čia tariama *ē*: *sēt* ‘sėsti’, bet *sēdina.t* ‘sodinti’;
- žemutinio pakilimo *ē* yra ir veiksmazodžių bendraties priesagoje, kuri dažniausiai redukuojama iki pusilgio, o neretai ir iki trumpojo balsio (žr. BALSIŲ REDUKCIJA); būtent su trumpuoju priesagos balsiu Plāķis nurodo antraštinės formos ir savo žodynėlyje;
- veiksmazodžių tipo su *-ēt* bendraties priesagos žemutinio pakilimo balsis regresyvinės asimiliacijos būdu veikia šaknies skiemens balsį. Šio ir anksčiau išdėstytų dėsnių iliustracija yra Martino Sakučio pademonstruotas žodžio *sēdēt* formų tarimas: inf. *sēdēt*, praes. 1. sg. *es sēž*, praet. 1. pl. *me.s sēdija.m* ‘sėdėti’ ([MS 62](#)).

Be viso šito, verta paminėti ir tai, kad tokia asimiliacija pasireiškia ir kai kuriuose lietuvių vakarų žemaičių plotuose, kur ji, greičiausiai, atnešta Kuršo kolonistų, sudariusių bent kiek skaitlingesnes bendruomenes. Apie Karklę, Kretingalę buvo tariama *ēglė* ‘eglė’, dėl to net įsigalėjo nenorminė kaimo vardo forma *Ėgliškiai* vietoje *Ėgliškiai*.

Iš kitų *ē* tarimo ypatumų paminėtina diftongizacija (*ie*), tačiau beveik visi jos pasireiškimo atvejai yra lituanizmai arba lietuviškų ekvivalentų poveikis: *gēda* ‘gėda’,

¹²⁶ Išskyrus bendraties priesagas *-ēt*, *-īt*, žr. toliau.

dīeku ‘dėkui’, *tīe(n)* ‘ten’, *kadiēl* ‘kodėl’, *viēlu* ‘vėlai’, plg. lat. *vēlu* ‘t. p.’ ir kt. Taigi *ē* diftongizavimas nėra reguliarus, o atėjęs su pačiomis leksemomis iš kito kranto, greičiausiai Tovės, Insės, Lūjos apylinkių (Gerullis, Stang 1933: 5, 6)¹²⁷.

ī ir *ū*

Dažniausiai jie tariaami taip pat, kaip ir didžiojoje latvių vidurinės ir lyviškosios tarmių kuršiškųjų patarmių dalyje: *iērūkt* ‘īrūgti’ ([MJprv 01](#)), praes. 1. *palīz^u* ‘padedu’ ([HSch 12](#)), praet. 3. *rūķina.ī* ‘rūkė (žuvis)’ ([LP 01](#)), praet. 3. *stūm^e* ‘stūmė’ ([HS 03](#)) ir kt. Jų artikuliacija daugiausia priklauso nuo priegaidžių skyrimo. Vis dėlto atkreiptinas dėmesys į kai kuriuos artikuliacijos niuansus brolių Sakučių ir pervalkiškės Marikės Jakait kalboje. Pastaroji kiek reguliariau, Martinas Sakutis sporadiškai *ū* ir *ī* prieš *r* ištaria su diftongo atspalviu. Latvių kuršiškosiose patarmėse diftongizacija konstatuojama tik mišriuosiuose dvigarsiuose: *ziērgs* (= *ziŕgs*) ‘žirgas, arklys’, *duort* (= *durt*) ‘durti’ (Endzelīns 1925a: 6, 7; Rudzīte 1964: 80, 152; Bušmane 1989: 46), užfiksuota ji ir Jano Langijo žodyne (Laumane 2004: 9), tačiau minėtųjų Kuršių nerijos pateikėjų kalboje toks tarimas pasitaikė ir dvigarsiuose, ir tęstine priegaide kirčiuotuose skiemenyse su *ī* ir *ū*¹²⁸, plg.: *pa.rdū^ort* ‘perdurti’ ([MS 08](#)), *kaz^a dū^or^e* ‘ožka dūrė, badėsi’ ([MJprv 16](#)), *tī^er^e* ‘tyrė, košė’ ([MJprv 17](#)), N. pl. *vī^ri* ‘vyrai’ ([MS 66](#)), G. sg. *pi**ū**ra* ‘būras, ūkininkas’ (MS), praet. 3. *vālti ī^r* ‘valtį yrė’ ([MS 77](#)), *vec**ū**rs* ([RoZm 01](#)) ir kt. Kitų pateikėjų kalboje ši ypatybė neužfiksuota: *pi**ū**iena bū^a* ‘pas vieną ūkininką’ ([HSch 66](#)). Pastebėtina, kad visi šie ilgųjų balsių dvibalsinimo atvejai pasireiškia prieš *r*¹²⁹.

*o*¹³⁰

Kuršininkų kalboje balsis *o* tariamasis tik svetimos kilmės žodžiuose, daugiausia vėlesnių laikų germanizmuose: *mōtors* ‘motoras’, *ōder* ‘arba’ ir pan. Perimdami lietuviškus žodžius, lietuvių kalbos *o* dažniausiai adaptuoja keisdami sau artimesniu *ā*:

¹²⁷ Dėl pamariškių apie Kintus ar Priekulę įtakos sunku pasakyti, nes ten mūsų laikais dvibalsinimas užfiksuotas kaip reta ypatybė ir gali būti vėlyvas (Bukantis 2007: 196).

¹²⁸ Sakučiai, priešingai – netęstine artikuliuojamuose dvigarsiuose šiuos balsius trumpina (žr. MIŠRIEJI DVIGARSAI).

¹²⁹ Autorė straipsnyje apie nidiškių kortelę Wenkerio atlaso medžiagoje (Kiseliūnaitė 2018a: 80) nurodo, kad žodis *wiers* ‘vyras’ užrašytas pagal vokiečių kalbos rašybos taisykles ir kad tai vienintelis atvejis visame dokumente, tačiau, kaip matome dabar, tokia rašyba vis dėlto galėjo atspindėti ilgojo balsio dvibalsinimą.

¹³⁰ Greičiausiai šis balsis nėra įtrauktinas į fonologinę kuršininkų kalbos sistemą, čia jis aprašomas labiau dėl to, kad kaip fonema egzistuoja, ir informacija apie jos vartojimo atvejus būtų bent minimaliai užfiksuota.

malāne ‘malonė’, *rākūot* ‘pasakoti’, plg. liet. tarm *rokúoti* ‘pasakoti; skaičiuoti’, *mackāls* ‘maskolius, rusas’ ir pan. Dalis šių žodžių yra lietuvių kalboje adaptuoti slavizmai, kurie vakarų žemaičių tarmėse įtempto *o* galbūt ir neturėjo¹³¹. Dažniausiai pasitaikantis *o* būna ilgasis, bet kai kuriuose naujesniuose žodžiuose ir vokiškuose vietovardžiuose tariamas ir trumpasis: *foka* ‘tokia burė’, *Blokberg* ‘kalnas Juodkrantėje’ ir kt.

PUSILGIAI BALSIAI

Ankstesni autoriai tokios grupės klasifikacijoje neskyrė¹³². Nors, kaip jau minėta, ši grupė nesudaro atskiros kategorijos fonologinėje sistemoje, ji fonetiniu požiūriu egzistuoja beveik visų dabartinių pateikėjų kalboje, tačiau nėra koks nors išskirtinai naujas dalykas. Apie pusilgius balsius užsiminė Bezenbergeris, kalbėdamas apie priešingą tendenciją (greičiausiai, reliktą) – trumpųjų balsių ilginimą Šarkuvos kalboje (žr. toliau).

Pusilgiai balsiai dažniausiai girdimi redukuotuose ilguosiuose skiemenyse. Plakis prie trumpojo balsio artėjantį tarimą prilygina trumpojo balsio tarimui: žodyne visas veiksmožodžio formas, kuriose negirdėjo pakankamo (latvių bendrinės kalbos požiūriu) ilgumo, atstato su trumpaisiais priesagos balsiais¹³³. Fonetikos apraše jis tik nurodo, kad nekirčiuotuose skiemenyse balsiai trumpinami, bet nekalba apie „pusiau trumpus“ ar „pusiau ilgus“ (Plakis 1927: 17).

El Mogharbel nurodo, kad šalutiniu kirčiu kirčiuojamuose sakiniuose ilgųjų balsių realizavimas ilgumo požiūriu įvairuoja, tačiau taip pat atskiro žymėjimo atsisako (El Mogharbel 1993: 84).

Pagal morfonologines charakteristikas pusilgiai balsiai būna:

1) nekirčiuotose žodžių šaknyse (aktyviųjų informantų sporadiškai, vidutiniškai aktyvių reguliariai): partic. a. praet. m. N. sg. *uōsika.rʹs* ‘užsikoręs’ ([MJprl_04](#)), praet. 1. pl. *pa.rce.lʹa.m* ‘perkėlėme’ ([EK_05](#)) ir pan.;

¹³¹ Dar XX a. pr. Karklės apylinkių (į šiaurę nuo Klaipėdos) ir Kuršių marių pakrantės lietuviai tebetarė *ā* dabartinio *o* vietoje (Bukantis 2001; Kiseliūnaitė, Schiller 2020: 396, 397).

¹³² Vertinant iš fonologijos pozicijų, ji ir neturi būti išskirta, nes iš esmės tai yra ilgųjų balsių alofonai. Tačiau kaip fonemos jos reiškiasi gana sistemingai ir čia aprašomos atskirai dėl to, kad jų raidai būtų skirtas atskiras dėmesys.

¹³³ Toks atstatymas nėra morfologiškai motyvuotas – jis daro užuominą į neegzistuojantį morfologinį tipą, be to, iki trumpojo balsio daugelis informantų neredukuoja, todėl trumpuosius balsius derėtų žymėti tik transkripcijoje konkrečiuose pavyzdžiuose.

2) nekirčiuotose įvairių kalbos dalių priesagose, kai nerealizuojamas šalutinis kirtis: praet. 3. *stāvi.ĩ* ‘stovėjo’ (DP 03), *suve.ns* ‘paršelis’ (WS 03), praet. 3. *rūķina.ĩ* ‘rūkė (žuvis)’ (FR 03) ir kt.;

3) nekirčiuotose galūnėse: praet. 1. pl. *gulija.m* ‘gulėjome’ (FR 01), *iekša.* ‘viduje’ (DP 05), praes. 3. refl. *isiję.ma.s* ‘išsiėmė’ (EK 25) ir kt. (žr. ŽODŽIO GALO BALSŲ REDUKCIJA);

4) prielinksniuose ir priešdėliuose: *pe.c* ‘paskui, po’, praet. 3. *pa.rvil’k’ vañn* ‘partempė, parvilko varnų’ (EK 07) (žr. dar MIŠRIEJI DVIGARSAI).

Neretai kalbos sraute pasitaiko pusilgių balsių grandinė, kurioje be instrumentinio tyrimo iš klausos sunku nustatyti priegaides: praet. 1. pl. *pa.rce.l’a.m* ‘perkelti’ (EK 05).

Pasitaiko pusilgius balsius girdėti ir kirčiuotose pozicijose, ypač žodžių junginiuose, kuriuose loginį kirtį gauna kitas žodis: praet. 3. *le.c’iekšâ* ‘šokti vidun, išokti’ (DP 04). Iškritus kamiengalio *ĩ*, išyra susidaręs dvibalsis ir pailgėja balsis: *zve.š* ‘žvejas’. Panaši situacija susidaro ir redukuotų priesagų *-ājs*, *-ējs* vediniuose po *r*, *v*: *plāvi.š* ‘pjovėjas’, *dzēri.š*¹³⁴ ‘gėrėjas’.

Bezenbergeris Šarkuvoje yra užfiksavęs trumpųjų balsių ilginimą, kuris būdingas lyviškajai Kuršo (tamniekų) patarmei (Bezenberger 1888: 32)¹³⁵: pron. G. sg. *iz mānis* ‘pas mane’, G. pl. *ākmeņu* ‘akmuo’, praet. 3. *bīja* ‘būti’. Šiaurinėje nerijos dalyje tokių atvejų nebuvo užfiksuota.

DVIBALSAI

Kuršininkų kalba turi šiuos reguliariusius dvibalsius: *ai*, *au*, *ei*, *ie*, *ui*, *uo*. Prie dvibalsių artikuliacijos artėja ir galūnių trumpėjimo atvejai, kai neskiemeniniai *ĩ* ir *u* (fonemų *j* ir *v* alofonai) atsiduria žodžio gale, vyksta priebalsių vokalizacija (LVG 2013: 86). Tokiais atvejais gali susidaryti ir nereguliarių dvibalsių, tokių kaip *ĩĩ* (praet. 3. *sariĩ* ‘surijo’), dvibalsių su ilguoju pirmuoju komponentu: praet. 3. *gāĩ* ‘ėjo’, praet. 3. *izrâũ* ‘išrovė,

¹³⁴ Plakis čia žymi ilgąjį balsį (Plakis 1927: 17).

¹³⁵ Transkripcijos ženklai kaip šaltinyje. Šis žymėjimas reiškia, kad prigimtinis trumpasis balsis Bezenbergerio sporadiškai girdėtas pailgintas.

ištraukė¹³⁶. Pasitaiko ir trijų komponentų junginių: *su'diēu* 'su Dievu, sudie'. Čia diftongu laikoma pagal tai, ar galūnės redukcija yra pasiekusi nulinį balsį. Bet kuriuo atveju tai ne prigimtiniai, o dėl morfonologijos pokyčių atsiradę dvibalsiai, susidarantys konkrečioje pozicijoje kaip alomorfa ir alofonai. Taip pat vertintini ir mišrieji dvigarsiai (žr. toliau).

Dvibalsių *ai*, *au*, *ei* artikuliacija priklauso nuo priegaidžių. Netęstine priegaidė kirčiuojamų skiemenų artikuliacija labiau panaši į krintančiosios priegaidės (*mâiz^e* 'duona' (MS 67)), o kai kurie kalbėtojai, ypač pervalkiškę Marikė Jakait, dažnokai taria laužtinę: *grâudu mâiz^e* 'grūdų (= rugių) duona' (MJprv 15). Tęstine priegaidė tariamų dvibalsių tono aukštis moduliuoja beveik tolygiai, į skiemens pabaigą pakyla beveik į pradinį aukštį (G. sg. *laika* 'laiko' (EK 13), adv. *aũksi* 'šalta' (EK 16), *laime* 'laimė' (MS 28))¹³⁷. Tačiau kai kurių pateikėjų kalboje trukmės požiūriu labiau dominuoja pirmoji dalis (*laiv^a* 'laivas' (MS 5); *ju.s ta. daũg jaũtaj^at* 'jūs taip daug klausiate' (MS 26)), tokiais atvejais, ko gero, tikslingiau būtų priegaidę žymėti panašiai kaip lietuvių žemaičių. Tačiau čia laikomasi tradicinio žymėjimo antrajame komponente, kaip tai daroma Plakio ir kitų autorių, aprašančių Kuržemės tarmes (Rudzite 1964: 49), be to, norint tiksliau nustatyti priegaidžių realizaciją, reikėtų atlikti instrumentinį tyrimą (daugiau žr. KIRČIAVIMAS).

Dvibalsyje *ei*, ypač kirčiuojamame tęstine priegaidė, balsis *e* siaurėja ir ilgėja beveik iki lietuviško *ė*¹³⁸, o antrasis komponentas girdimas labai silpnai: *daũg rēz'* 'daug kartų, daug syk' (MS 57), *grēt'* 'greitai' (HSch 24), *mēstum* 'daugiausiai, dažniausiai' (plg. vok. *meistens*) ir kt.

Dvibalsis *ui* yra retas, pasitaiko jaustukuose (*ui*), kai kuriuose daiktavardžiuose ir būdvardžiuose: *pušis* 'bernas, samdinyš', *puiks* 'puikus', *zuĩkis* 'zuikis', visi atvejai su tęstine priegaidė, kitokių nepasitaikė.

Kintamos artikuliacijos fonemos *ie* ir *uo* čia skiriamos dvibalsiams, nors vienos nuomonės dėl jų vietos bendrinės kalbos klasifikacijoje nėra¹³⁹, juo labiau diskutuo-

¹³⁶ Tokių pozicinių diftongų klasifikacijos klausimą kelia ir El Mogharbel (El Mogharbel 1993: 71, 72), ji tokius atvejus skiria dvibalsiams, rašyba parodydama jų morfoliginę funkciją.

¹³⁷ Toks išpūdis susidaro iš klausos, tačiau šį teiginį vertėtų patikslinti instrumentiniu tyrimu.

¹³⁸ Toks tarimas atsiliepė ir kai kurių autorių rašybai, pvz., Pietschas tokiais atvejais rašo *ė: grēts* 'greitas', *uzrēz* 'staiga' (DKW 1991: 261; KW 1987: 80).

¹³⁹ Lietuvių kalbotyroje vartojamas terminas *poliflongai*, bet yra ir kitokių interpretacijų. Plačiau žr.: Bakšienė 2016: 19–22; LVG 2013: 50; Jaroslavičienė ir kt. 2019: 23, 149.

tina jų interpretacija remiantis tarimine medžiaga. Šiuos dvibalsius turinčių skiemenų priegaidės gerai skiriamos tų pateikėjų, kurie skiria jas ir kitais atvejais, pvz., tipiška netęstinė priegaidė *dīena* ‘diena’ (EK 17), *svīest* ‘sviestas’ (MS 51), A. sg. *sīen* ‘šieną’ (MS 68), bet *miēst* ‘miestas, Klaipėda’ (MS 50).

Bezenbergeris Šarkuvoje užfiksavo dvibalsio *au* atliepimą kaip *ou* (Bezenberger 1888: 32): *óukst* ‘aukštas’, *óukti* ‘augti’, *lóunādfis* ‘pietų vėjas’ ir kt. Į šią jo pastabą atkreipė dėmesį ir Endzelynas, laikydamas tai lyviškosios tarmės tamniekų ypatybę (Endzelins 1931: 577). XX a. šiaurinės nerijos dalies pateikėjų kalboje ši ypatybė neužfiksuota.

Nekirčiuotoje pozicijoje šie dvibalsiai kai kada monoftongizuojami, dažniau tokių atvejų pasitaiko priesagose: *zvej^uot* ‘žvejoti’, praet. 1. pl. *zvej^uoja.m* (EK 08) ir nekirčiuotose galūnėse: *visk^uo nuōpirkt gatavā* ‘viską nupirkti gatavą’ (MS 118). Dvibalsių *ie* ir *uo* monoftongizacijai galėjo įtakos turėti ir vokiečių kalba, tačiau ji nepaveikė kirčiuotų skiemenų.

Dvibalsiai gana aiškiai tariaami sangražinių veiksmažodžių bendratyse ir galūnėse, kartu gerai išsaugoma ir priegaidė: *plūktīes* ‘muštis’ (MS 55), praes. 1. *l’ūžūos* ‘meldžiuosi’, praet. 1. *l’ūžūos* ‘meldžiausi’ (MS 147). Su niveliuota priegaide tariamasi, tačiau dažniausiai nemonoftongizuojamas dvibalsis *ie* įvardžiuotinėje formoje adj. def. N. pl. *zaļie* ‘žalieji’ ir pan.

Dažniausi dvibalsių monoftongizacijos atvejai yra nekirčiuoti klitikai, sakinio loginį kirtį perima juos prijungęs žodis ir dėl to silpsta klitikų artikuliacinės ypatybės. Ypač dažnai monoftongizuojami prielinksniai *pi* < *pie*, *nu* < *nuo* (*žīev^uojam pi būr^a* ‘gyvenome pas valstietį’, *tas dēļ’s nu manā māsās* ‘sūnus (nuo) mano sesers’ (MS 107)); įvardžių formos *tie*, *tuo*, ypač kai šie funkcionuoja kaip artroidai (*zvej^uoj^e ar t^uo maģūo* ‘žvejojo su mažuoju (laivu)’ (MS 108), *t’e biļ’ laš’* ‘tie buvo lašišos’ (MS 109)); jungtukas ir dalelytė *vai* > *va* (*pink’ālik’ va šēs’ālik’* ‘penkiolika ar šešiolika’ (EK 30)) ir kt. Senesnė prielinksnių struktūra išlaikoma priešdėliuose: latvių *uz-* veiksmažodžiuose turi dvibalsinę formą: fut. 2. sg. *uōzdaba*. ‘saugok’ (MS), partic. a. praet. m. N. sg. *uōzāuž’s* ‘užaugęs’ (EK 03), praet. 3. *uōzlik’* ‘uždėjo’ (EK 31); prielinksnis *nuo* priešdėlyje taip pat išsaugoja dvibalsį: *nuōpirkt gatavā* ‘nupirkti gatavą’ (MS 118). Prielinksnis *aiz* čia monoftonguojamas iki *az*, o priešdėlyje, kaip ir pietinėse Kurzemės tarmėse, jo forma yra su ilguoju balsiu *āz*: praet. 3. *āzmaksāī’* ‘užmokėjo’ (EK 28), *az gāl’da* ‘už stalo’ (Graudiņa 2004: 172; Rudzīte 1964: 144).

MIŠRIEJI DVGARSIAI

PIRMINĖS KILMĖS MIŠRIEJI DVGARSIAI

Pirmajai grupei skiriami junginiai, sudaryti iš balsių *a, e, ɛ, i, u* ir sonantų *l, ɭ, r, m, n, ŋ*, kurie sudaro etimologiškai motyvuotą skiemenį: *bērnⁱ* ‘vaikai’, *siļi^e* ‘silkē’, *mēñc^as* ‘menkēs’, *miŗt* ‘mirti’, *māñ* ‘man’, *kuļ^{ne}* ‘kulnas’, *kūr* ‘kur’, *bīļdir^s* ‘paveikslas’, *Piļ^{ku}pē* ‘Pilkupa’ ir t. t.

Kirčiuotuose skiemenyse skiriamos dvejopos mišriųjų dvigarsių priegaidės: netęstinė ir tęstinė. Tačiau dažnai, ypač nidiškių, netęstinė priegaidė mišriuosiuose dvigarsiuose yra neryški, abu komponentai iš klausos atrodo vienodo ilgumo ir vienodai pasidaliję spūdį, todėl tokiais atvejais ši netęstinės priegaidės atmaina žymima trumpumo ženklais virš abiejų komponentų, pvz.: *ūr̥, āñ* ir pan. Plakis šiuo ženklu žymėjo tik latvių krintančiosios priegaidės¹⁴⁰ *a, e + r* tipo dvigarsius (1927: 15)¹⁴¹, tačiau dabartiniai informantų duomenys leidžia spėti, kad netęstinės priegaidės abu komponentai trumpinami ir tada, kai antrąjį komponentą sudaro *l, ɭ, m, n, ŋ*.

Mišrieji dvigarsiai V + *l, ɭ, m, n, ŋ*

Mišrieji dvigarsiai su trumpaisiais balsiais ir sonantais *l, ɭ, m, n, ŋ* kuršininkų kalboje kirčiuotoje pozicijoje būna dvejopi: su netęstine (juos Plakis žymėjo laužtinės priegaidės ženklu ^) ir tęstine (žymėjo cirkumfleksu ~).

Paprastai kirčiuotuose skiemenyse ryškiau ištariama tęstinė mišriųjų dvigarsių priegaidė, ją turinčių skiemenų tarimas rečiau varijuoja. Dvigarsių su netęstine priegaide skiriamieji požymiai labiau apiblukę ir vietoje *āl, ēl, el, il, ūl* dažnai girdimi *āl̥, ēl̥, el̥, il̥, ūl̥*. Tačiau čia reikėtų išskirti Marikę Jakait iš Pervalkos (MJprv) ir Marikę Jakait iš Preilos (MJprl), kurių netęstinė priegaidė mišriuosiuose dvigarsiuose labiau primena krintančiąją, o kartais ir lietuvišką laužtinę: *mī.ɭ^{tus}* (MJprv) ir pan.

Mišrieji dvigarsiai su netęstine priegaide:

A. sg. *us^{vīrvē}* ‘ant virvės’ (LP 07), *zīmt* ‘gimti’ (MS 20), inf. *tīlpti* ‘tilpti’, praes. 3. *tēlpu* (Plāķis 1927: 86), *dūļķē* ‘dulkē’ (Plāķis 1927: 54), bet *dūļķē* (MS 150), *vēlti*

¹⁴⁰ Čia neaišku, ką jis laiko krintančiąja priegaide, nes jis kuršininkų kalboje tokios neišskiria, nurodydamas, kad opoziciją tęstinei sudaro stumtinė (lat. *grūstā*), greičiausiai turi omenyje pastarąją kaip krintančiosios atmainą, sutapęs ją su laužtine (Plāķis 1927: 13).

¹⁴¹ Ne visai aišku, ar jis turėjo omenyje tik balsius *a* ir *e*, ar ir *u* ir *i*, nes fonetikos skyriuje mini tik pirmąją porą, tačiau žodyne ir tekstuose taip pat žymi ir *dzīrdēti* ‘girdėti’, ir *kūrseņieks* ‘kuršininkas’.

‘velti, painioti’ (Plāķis 1927: 89), A. sg. *vālte* ‘valti’ (EK 01), *kūngs* ‘ponas; kunigas’ (Plāķis 1927: 64), *cēl’t* ‘kelti’ (MS), G. sg. *uz_āngal’* ‘ant kabliuko’ (MS 123), G. pl. *bērn’* ‘vaikų’ (MS 138), A. sg. *āmžē* ‘amžių’ (EK 44) ir kt.

Mišrieji dvigarsiai su tęstine priegaide:

balts ‘baltas’ (Plāķis 1927: 50), A. sg. *bal’t^e kleīd^e turiĩ* ‘baltą suknelę turėjo’ (EK 45), N. sgl. *krañt’* ‘status krantas; staigus nuolydis marių dugne’ (MS 116), *kuñpas* ‘kumpas, kreivas’ (Plāķis 1927: 64), *kuñks* ‘kunigas; ponas’ (plg. lat. b. k. *kungs* ‘ponas’) (MS 134), *bañg^a* ‘banga’ (MS 120), *liñģe* ‘lingė, Circus pygargus’ (Plāķis 1927: 45), *stiñta* ‘stinta, Osmerus eperlanus’ (Plāķis 1927: 45), A. pl. *diža.s stiñtas zveju^oja.m* ‘didžiąsias stintas žvejojome’ (HsSch 01), *miłti* (Plāķis 1927: 68), N. pl. *mił’ti* (MJprv 63), bet *mił’ti* ‘miltai’ (MS 25), N. pl. *tie_sliñķi* (MS 122) ‘tinginiai’ ir kt. Nors, kaip minėta, tęstinės priegaidės ypatybės geriau išlaikytos, tačiau ir ją artikuliuojant pasitaiko neatitikimų, kai priegaidės komponentai beveik išlyginami ir tono, ir trukmės požiūriu (žr. toliau).

Mišrieji dvigarsiai V + r

Šio tipo dvigarsiai aprašomi atskirai dėl to, kad dalyje latvių tarmių kylančiosios priegaidės skiemenyse prieš *r* ilginamas pirmasis komponentas *a* ir *e*, latvių bendrinėje kalboje taip tariaimi tęstinę priegaidę turintys skiemenys: *bērzs* ‘beržas’, *vārna* ‘varna’ ir pan. Pasak Plakio, šio tipo tęstinės priegaidės dvigarsių tarimas neilginant pirmojo komponento kuršininkų kalboje yra išlaikęs senesnę intonaciją¹⁴². Krintančiąja (netęstine) priegaide kirčiuojamų skiemenų abu komponentai tariaimi vienodai trumpai ir be ryškesnio spūdžio kuriame iš jų: *ēr*, *ēl*, *ār*, *āl* ir pan., tarkim, *dārps* ‘darbas’, *dzērt* ‘gerti’. Endzelynas nurodo, kad pietvakariniam Kuržemės kampui būdinga priešinga ypatybė – ilginti laužtine (t. y. opozicija tęstinei) priegaide kirčiuotų skiemenų dvigarsių su *r* pirmąjį komponentą (*dārbs*, *dzērt*) (Endzelins 1925a: 5). Tendencija ilginti pirmąjį komponentą atsispindi ir senojoje Kuržemės raštijoje – Langijo ir Bražės žodynuose (Laumane 2004: 8; Bušmane 2004: 42). Tai turėtų reikšti, kad ryškiai pastebimą fonetinę ypatybę – netęstinės priegaidės *ēr*, *ār* tarimą – kuršininkai paveldėjo ne iš pietų Kuržemės. XX a. vid. balsio ilginimas šiose pozicijose fiksuojamas ir lyviškosiose Kuršo tarmėse (Rudzīte 1964: 152)¹⁴³.

¹⁴² „Kurseniekos vēl intonē *vařna*, *vařpa*, *vařstīļes*, *bēřzas*, *veřšilis*“ (Plāķis 1927: 15).

¹⁴³ Trumpieji balsiai šiose pozicijose reguliariau tariaimi lyviškosiose Vidžemės tarmėse (Rudzīte 1964: 152).

Trumpojo balsio artikuliacija netęstine priegaide kirčiuotuose skiemenyse nesusijusi ir su lietuvių žemaičių tarmių įtaka, atvirkščiai – čia leksiniuose atitikmenyse pirmasis komponentas ilginamas (*dâ.rps* ‘darbas’). Bezenbergeris nurodo, kad formas su pailgėjusiu balsiu prieš *r* girdėjęs tik Šarkuvos, Rasytės gyventojų kalboje (Bezenberger 1888: 26). Taigi, jeigu remsimės prielaida, kad pietinėje nerijos dalyje gausiau pasireiškė lyviškųjų Kuršo tarmių požymiai, reikėtų spėti, kad tuo metu, kai kėlėsi pirmieji gyventojai iš Kuršo, tendencija ilginti pirmąjį komponentą jau galėjo būti prasidėjusi, bet, greičiausiai, dar nebuvo apėmusi viso Kuršo¹⁴⁴.

Nors Plakis išskyrė būtent balsius *a* ir *e* prieš *r*, tačiau, kaip rodo įrašų medžiaga, labai dažnai ir dvigarsiai su *i* ir *u*, turintys netęstinę priegaidę, tariami panašiai, t. y. abu komponentai tariami maždaug tolygiai ir vienodai trumpai. Taigi, Plakis girdėjo dar tariant stumtinę priegaidę dvigarsiuose, turinčiuose *l*, *l̥*, *m* (*kâl̥ns*), bet netęstinės priegaidės atveju mišriuosius dvigarsius su *r* žymėjo *ēr̥*, *ār̥*, *ūr̥*, *ir̥*. Tokia tendencija išliko ir XX a. antrojoje pusėje. Tačiau ne visų pateikėtų dvigarsiai su *r* taip dėsningai artikuliuojami, pvz., preiliškės Marikės Jakait kalboje stumtinę priegaidę panašesnė į krintančiąją: A. sg. *vîrv̥* ‘virvė’ (MJprl 11), praet. 3. *sîrg̥* ‘sirgo’ (MJprl 13). Be to, neretai pasitaiko girdėti panašiai „be priegaidės“ tariant ir dvigarsius su *l*, *n*, *m*: *kûŋks* ‘ponas; kunigas’, A. sg. *ām̃ž̃e* ‘amžių’, *vāl̃te* ‘valtis’ ir kt. Tęstinės priegaidės atveju pirmieji komponentai neilginami, tačiau ryški tęstinė ne visada ištariama pakankamai ryškiai, balso spūdis ne visada sutelkiamas antrajame komponente, pasitaiko skirtumų ir to paties pateikėjo kalboje.

Netęstinės priegaidės dvigarsių su *r* atliepimas:

G. sg. *daũg dâ.rba* ‘daug darbo’ (EK 11), *vârd̃* ‘vardas; žodis’ (EK 46), *bāŗzd̃* / *bāŗzd̃* ‘barzda’ (HD 09; MS 151), I. sg. *ar̃kârst̃ uđeni* ‘su karštu vandeniu’ (EK 47), *žęŗt̃* ‘gerti’, fut. 1. sg. *es žęŗš̃* ‘aš gersiu’ (MS 31), *pūŗvini* ‘vtv. Purvynė’ (Plāķis 1927: 42)¹⁴⁵, *pūŗṽ* ‘purvas, nešvarumas’ (MS 21), *pūŗvuots* ‘purvinas, nešvarus’ (Plāķis 1927: 42), *vîrsuj̃* ‘viršujė’ (Plāķis 1927: 90), bet *vîrsuj̃* (MJprl 02), *zîr̃ks* ‘arklys’ (MS 23), A. pl. *zîrg̃s* ‘arklius’ (EK 27), bet A. sg. *zîrg̃* ‘arklį’ (MJprl 03), A. pl. dem. *kūŗpęns* ‘batelius’ (EK 48), *dûrt̃* ‘durti’ (MS 17), bet plg. *duŗti* (Plāķis 1927: 54).

¹⁴⁴ Jeigu nelaikysime šių Bezenbergerio pastabėtų atvejų atsitiktiniais ar susijusiais su lietuvių kalbos įtaka.

¹⁴⁵ Broliai Sakučiai vartoja vienaskaitos formą *Purvine*, Lok. *Purvinā* ‘Purvynėje’.

Tęstinės priegaidės dvigarsių su *r* atliepimas:

A. pl. *vārnas raūt* ‘varnas gaudyti’ (MS), bet G. pl. *parvil’k’ va.řnə* ‘partempė varnų’ (EK 49), A. pl. *va.řnas raūt* ‘varnas gaudyti’ (EK 51), *vařgs* ‘vargas’ (Plāķis 1927: 89), *pęřn* ‘pernai’ (Plāķis 1927: 73), *keřd’s* ‘kerdžius, piemuo’ (MJprv 41; MS 133), *duřti* ‘durti’ (Plāķis 1927: 54), bet fut. 1. sg. *es dūř’s’* ‘aš dursiu’ (MS 17; MS 18), *tiřpti* ‘tirpti’ (Plāķis 1927: 86), praes. 3. *tiřpst*, praet. 3. *tas tiřp’* ‘tirpo’ (MS 152), *kuřn’s* ‘kurnų tinklas’ (MS 04) ir kt.

Plakis nurodo, kad priešdėlis *pār-* ‘per-’ tariamas ilgas: *pāraugti*, *pārcēlti*, *pāržēgnati*, tačiau čia pat pateikia ir trumpėjimo atvejų: *pārcēsti* ‘perkēsti’, *pārlipti* (lat. b. k ‘pārkāpt’), *pārmēsti* ‘permesti’ (Plāķis 1927: 71, 72). Jo užrašytas Parnidžio kopos vardas *parnidēs k.* tikriausiai žymi trumpąjį *a* (1927: 42), bet plg. Latvijoje vtv. *Pārdaugava*, *Pārolaine* ir pan. Dabartinių pateikėjų kalboje lat. b. k. priešdėlio *pār-* ‘veiksmo kryptis per kokį daiktą, kiaurai, tam tikrą laiką ir pan.’ ir *par-* ‘grįžtamojo judėjimo kryptis’ atitikmenys taip pat ne visada aiškiai skiriami¹⁴⁶. Įrašuose priešdėlyje *pār-* ‘per-’ nenuosekliai girdimas nežymus pailgėjimas, bet priegaidė sunkiai identifikuojama: *pa.rbraukt* ‘perbraukti’, *pa.rce.l’a.m sîen* ‘perkėlėm šieną (per marias)’, plg. *par-* ‘par-’: *tęs nibi’pa.rgāĩ* ‘tėvas nebeparėjo’ (EK 06), praet. 1. pl. *pa.rce.l’a.m* ‘perkėlėme’ (EK 05), *pa.rvil’k’ vařn’ ras’ duĩcim / tri.cim stuk’* (EK 07) ‘parvilko varnų gal 20, 30 štukų (= vienetų)’.

Taigi, nors priegaidžių opozicijos išlyginta nepavadinantume, bet paskutinės kartos kalboje mišriųjų dvigarsių priegaidės niveliavimo atvejų pasitaikė gana dažnai, ypač nidiškių kalboje.

ANTRINĖS KILMĖS MIŠRIEJI DVIGARSIAI

Mišrieji dvigarsiai su trumpaisiais balsiais

Antrinės kilmės mišrieji dvigarsiai susidaro ne etimologiškai, bet redukuojant žodžio galinius skiemenis, sudarant naują dvigarsį, kurio buvimas ar nebuvimas priklauso nuo žodžio formos, t. y. nuo to, ar kitoje formoje eina skiemuo, turintis balsį ar bent kokių balsio pėdsakų. Mišrieji dvigarsiai su trumpaisiais balsiais susidaro morfemose,

¹⁴⁶ Plakis šių skirtingų reikšmių neakcentavo, priešdėlį *pār-* laikydamas polisemišku (plg. lat. *pār-nākt* ‘grįžti namo’). Priešdėlio *par-* su trumpuoju balsiu išplitimą kuršininkų kalboje tikriausiai reikėtų sieti su lietuvių kalbos įtaka, plg. Plakio žodynėlyje *pārklupti* ‘uzbrukt’ (?), *pārdziti* ‘parginti’.

trumpą skiemenį turinčiose prieš galūnę, redukuotą iki nulinio balsio¹⁴⁷: *viņš iet pa tuo cēl'* 'jis eina tuo keliu', *es tuo akmin cēl'* 'aš tą akmenį keliu', *kas tuo zin'* 'kas tą žino', *iz_jūr's* 'jūroje', plg. *pacel' tuo bur'* 'pakelk tą burę' ir pan. Tokiais atvejais priegaidės požymius sunku išskirti, skiemens balsio tarimas nesiskiria nuo formos, kurioje galūnės balsis dar yra girdimas ir skienu neturi dvigarsio: G. sg. *iz_nam'* 'name' ir G. pl. *nam^u* 'namų'.

Mišrieji dvigarsiai su ilgaisiais balsiais

Tokie mišrieji dvigarsiai sudaro vienskiemenių ir kitų nekaitomų žodžių pagrindą: *dēl'* 'dėl', *kā'dēl'* 'kodėl', *tā'dēl'* 'todėl', *vēl'* 'vėl', tačiau kuršininkų kalboje balsis juose beveik visais atvejais trumpėja iki trumpojo, rečiau iki pusilgio: *vēl' / ve.l* 'vėl', *dār* (*biļ' dār vecaiš vīzul's* 'buvo dar senasis Vyzulis' (EK 52)), bet *dār* (Plāķis 1927: 53). Ilgumo išlaikymas antrinės kilmės dvigarsiuose priklauso nuo kalbėjimo tempo ir sakinio intonacijos. Pvz., prieš pauzę žodyje *kā'dēl'* ilgąjį ar pusilgį balsį dvigarsyje galima išgirsti dažnai, tačiau sakinio viduryje (jungtuko pozicijoje) dažniausiai jis yra trumpinamas: *es nizin' / ka.'dēl' es nivar' āzmikt* 'aš nežinau, kodėl aš negaliu užmigti' (HSch), bet *es nezin^u ka.'dēl' viņi' <...> saciļ'* 'aš nežinau, kodėl jie sakė' (EK).

Antriniais mišrieji dvigarsiai su ilguoju balsiu susidaro, kai žodis šaknyje turi ilgąjį balsį, o linksnio galūnė redukuojama iki nulinio balsio: *es vakar dzēr'* 'aš vakar gėriau', *viņ' tuo_vālt' stūm'* 'jie tą valtį stūmė', *visi dūm' iēt iekša*. 'visi dūmai eina vidun', *brūn' fa'ru'* 'ruda spalva' (MS). Jie paprastai išlaiko skiemens priegaidę, kurią turėjo prieš trumpėjimą: *dzēru*, *dūmi* ir t. t.

Nukritus galūnei, tam tikrose pozicijose pasitaiko mišriųjų dvigarsių, susidarantių iš dvibalsio ir sonanto: *slīkuōns* 'skenduolis', *pa.rgāj^u nu_šūōl's* 'parėjau iš mokyklos', A. sg. *sīen'* 'šieną', *biļ' jau viēl'* 'buvo jau vėlu' ir pan. Tai taip pat dažniausiai galūnių redukcijos rezultatas, bet pasitaiko ir kitur, pvz., lituanizmuose: *ten* 'ten'.

MIŠRIEJI DVIGARSAI NEKIRČIUOTUOSE SKIEMENYSE¹⁴⁸

Mišrieji dvigarsiai nekirčiuotuose skiemenyse paskutinės kartos pateikėjų kalboje turi išblukusias priegaides, kurių skiriamuosius požymius iš klausos sunku nustatyti. Plakis

¹⁴⁷ Antriniais dvigarsiais taip pat laikomi istoriškai susiformavę seniai sutrumpėjusiose kaitomų žodžių atskirų linksnų ir asmenų formose: *dziļš*, *guļ*, *cēļ*, *tur* ir pan., tačiau jų tarimas niekuo nesiskiria nuo latvių bendrinės kalbos, todėl čia atskirai nenagrinėjamas.

¹⁴⁸ Čia laikomasi latvių kalbotyroje įprastos nuostatos laikyti šalutinį kirtį turinčius skiemenis nekirčiuotais.

taip pat nurodo, kad daugiaskiemeniuose žodžiuose nekirčiuotų skiemenų, ypač priegaidės išblukusios (Plāķis 1927: 13), tačiau nežinia, ar jis dar jas girdėjo, ar tik dėl sistemos jas žymėjo, jo žodyne matome tokių pavyzdžių su mišriaisiais dvigarsiais: *āzmīrsti* ‘užmiršti’, *blezdelīnga* ‘kregždė’, *dēguōns* ‘nosis’, *izvīlkti* ‘ištraukti’, bet *izvirsti* ‘išvirsti, išbyrėti’ ir kt. XX a. pab. pateikėjų kalboje ryškiau girdimas priešdėlėtų žodžių nekirčiuotų skiemenų mišriųjų dvigarsių tarimas šaknyse: praet. 1. pl. *isvīl’ka.m* ‘ištraukti’ ([MJprl 10](#)), *pabejkt* ‘pabaigti’ ([MS 121](#)), *piēcēl’t* ‘pakelti’ ([HSch 07](#)), part. p. praet. m. N. pl. *tap isvârsti* ‘buvo išberti’ (El Mogharbel 1993: 211). Tačiau daugiaskiemeniuose žodžiuose, tarp ilgųjų skiemenų, šaknies priegaidės mišriuosiuose dvigarsiuose išblunka: praet. 1. Pl. *nuōvil’ka.m* ‘nutempti’ ([EK 53](#)) ir pan.

Antrinės kilmės mišrieji dvigarsiai tam tikrose linksnių ir asmenų formose kai kuriose latvių tarmėse linkę trumpėti. Kuržemės pietuose (apie Rucavą): D. ir I. pl. *rūokām, eglēm* ‘rankoms, eglėms’ > *ruokams, eglems* (Rudzīte 1964: 117); tokias formas vartoja ir kuršininkai greta formų be -s¹⁴⁹. Jose iš klausos sunku nustatyti priegaidę. Priegaidžių negirdėti ir kitose nekirčiuotose galūnėse, kuriose balsis redukuojamas iki pusilgio arba trumpojo: ā kamieno veiksmažodžių praes 1. pl. *saka.m* ‘sakyti’ ([MJprv 18](#)), *ismīcam* ‘išminkyti’ ([MJprv 19](#)), visų veiksmažodžių praet. 1. pl. *isivil’ka.m* ‘išsivilkome, išsirengėme’ ([MR 17](#)), bet *pīrkam* ‘pirkome’ ([HSch 08](#)), *apvīrtam* ‘darėme’ ([HSch 16](#)) ir pan. (plačiau žr. ŽODŽIO GALO BALSŲ REDUKCIJA).

BALSIO ĮTERPIMAS PO MIŠRIŲJŲ DVIGARSIŲ (ANAPTIKSĖ)

Kadangi kuršininkų kalboje fiksuojamas dvejetainis balsių įterpimas (VRəC ir TəR)¹⁵⁰, čia kalbėsime tik apie pirmąjį, nes jis labiausiai nulemtas mišriųjų dvigarsių artikuliacijos ypatybių, o antrasis plačiau pristatomas poskyryje BALSŲ ĮTERPIMAS.

Anaptikse laikomas balsio įterpimas po mišriųjų dvigarsių, ypač po *r*. Lietuvių tarmėse šis reiškinys gerai pažįstamas šiaurės panevėžiškių plote (plačiau žr.: Kačiuškienė, Girdenis 1982; Girdenis, Židonytė 1994). Šiose šnektose neryškišs artikuliacijos balsis įterpiamas ir kamieninio kirčiavimo, ir atitrauktinio kirčio atvejais įvairiose

¹⁴⁹ Galūnės su išsaugotu priebalsiu *s* yra alomorfai (žr. LVG 2013: 418), El Mogharbel juos fiksuoja, tačiau morfologinės interpretacijos nepateikia (El Mogharbel 1993: 122).

¹⁵⁰ Jis plačiau aprašytas straipsnyje (Kiseliūnaitė 2005), bet kadangi praėjo nemažai laiko ir medžiagą galima papildyti pastarųjų dešimtmečių duomenimis, verta patikrinti, ar paskutinių informantų kalboje šiuo klausimu esama pokyčių.

kalbos dalyse, bet išimtinai tik po *r*: A. sg. *vàrēt̃s* (b. k. *vartūs*), praes. 3. *kārt̃s* (b. k. *keřta*). Genovaitė Kačiuškienė ir Aleksas Girdenis panevėžiškių anaptiksę laiko fakultatyviu reiškiniu, skiria du skirtingus įterptinio balsio atspalvius priklausomai nuo tolimesnio priebalsio minkštumo, šį reiškinį laiko beveik be išimties tvirtagalių skiemenų ypatybe. Jie teigia, kad tokia anaptiksė nėra tiesioginis žiemgalių kalbos paveldas, bet paveldėta intonacinė ypatybė (priegaidės intonavimo kitimas, pirmojo komponento trumpėjimas ir balso spūdžio perkėlimas į priebalsį) kartu su žodžio galo redukcijos tendencija.

Kitas plotas, kuriame fiksuojamas šis reiškinys, yra žiemgališkosios latvių tarmės bei vadinamasis „žiemgalių kampas“ Kurše, t. y. juosta tarp Gramzdos ir jūros, tačiau ne piečiau Dunikos (Ābele 1929: 91). Nycoje XX a. vid. anaptiksė laikoma nykstančia ypatybe (Bušmane 1989: 50, 51). Kuršo kontekste ši ypatybė laikoma žiemgalių kolonistų paveldu (Endzelīns 1925b: 9). Endzelīns pabrėžia, kad ją nulėmė balsio trumpumas prieš tautosilabinį *r*. Šia ypatybe minėtojo ploto šnėktos išsiskiria Kuržemėje, kurioje vyravo priešinga tendencija – minėtoje pozicijoje balsį ilginti: plg. *varēna* / *var'na* (Kalēti), bet lat. b. k. *vārna* (Plākis 1929: 68). „Žiemgališkąją“ anaptiksę Kuržemėje latvių kalbininkai jau XX a. pirmojoje pusėje laikė nykstančiu reiškiniu (Ābele 1929: 97, 98), iki mūsų dienų ji dar išliko kai kur žiemgališkosiose tarmėse (Baņģiere 1999). Asnatė Baņģierė pastebi, kad žiemgališkosiose šnektose įterpiamas balsis tuo ryškesnis, kuo silpnesni priegaidės požymiai (Baņģiere 2001: 223). Anaptiksės pėdsakų bandoma aptikti ir Šventosios latvių tarmėje (Straupeniece 2012: 42; Ozola 2004: 102). Be to, Kuržemės „žiemgališkojo kampo“ anaptiksė nėra tiesiogiai siejama su galūnių redukcija, nes ji pasitaiko ir prieš neredukuotą skiemenį: praet. 1. sg. *par^ētaisīju* ‘perdariau’, L. sg. *dar^ēzā* ‘darže, sode’, N. sg. *kur^ape* ‘batas, kurpė’ ir pan.

Kuršių nerijos anaptiksę bene pirmasis pastebėjo Bezenbergeris ir skyrė šiam reiškiniui nemažai dėmesio (Bezenberger 1888: 28–31). Jis pateikė daug pavyzdžių, ypač iš nidiškės Lotos Falk kalbos (*dfil^ēsch* ‘gilus’, *al^ēga* ‘alga’, *dar^ēbs* ‘darbas’, *dur^ēti* ‘durti’ ir kt.), ir pastebėjo, kad įterpiamas balsis gali būti įvairios kokybės, pradedant nuo aiškiai girdimo *e* iki vos stabtelėjimo po sonanto (Bezenberger 1888: 28). Tuo metu ši ypatybė nidiškių kalboje buvo dar gyvybinga, nes minėtasis autorius užrašė pavyzdžių ir iš vaikų, tačiau tikriausiai neatsitiktinai užrašyta variantų ir be anaptiksės: *fal^ēktis* greta *fālktis* ‘žaltys’, *sir^ēde* / *sīrde* ‘širdis’, N. pl. *pur^ēwi* / *pūrwi* ‘nešvarumai, purvas’, *jām^ēt* ‘imti’ (Bezenberger 1888: 29). Gali būti, kad ir Juodkrantės vietovardžio *Liku kallins*

Bge užrašymas 1841 m. žemėlapiuose rodo tokį tarimą (Kiseliūnaitė, Simutytė 2005: 57). Endzelynas Bezenbergerio duomenis apie balsių įterpimą po mišriųjų dvigarsių įvertino kaip žiemgališkojo elemento refleksą (Endzelins 1927: 437)¹⁵¹. Plakis, rašydamas apie tą pačią ypatybę XX a. pirmojoje pusėje, nurodo, kad balsių įterpimo po tautosilabinių beveik negirdėjęs, jo nuomone, tarp *gālva* / *gal^eva* ir *gall^a*¹⁵² ‘galva’ tipo variantų antrasis panašėja į vos žymų stabtelėjimą tariant sonantą ir artėjimą prie kylančiosios priegaidės. Čia tokius atvejus žymėsime kaip išnykusį balsį (*gāl’va*).

Remiantis 1955 m. metų duomenimis, Graudinio straipsnyje anaptiksė nidiškių kalboje dar konstatuojama kaip nereguliarus reiškinys, pateikiama pavyzdžių, pabrėžiama, kad įterpiamo balsio kokybė nėra ryški (Graudina 2004: 173).

Rašydama apie šį reiškinį 2005 m., šio darbo autorė nurodė, kad tuo metu jos surinktoje medžiagoje VRaC atvejų nepasitaikė, ir ji šį reiškinį laiko išnykusiu. Vis dėlto dabar, perklausius kur kas daugiau medžiagos, surinktės tarp 1980 ir 2014 m., paaiškėjo, kad nidiškių kalboje anaptiksė aktyvių pateikėjų kalboje išsilaikė iki mūsų dienų.

1961 m. Latvių kalbos instituto medžiagoje randame: A. sg. *zīr’g^u* ‘arklį’ ([MJprl 03](#)), praet. 3. *sīr’ag’* ‘sirgo’ ([MJprl 13](#)), N. pl. *mīl’t’* ‘miltai’ ([ME 01](#)), *smīl’kte* ‘smiltis, smėlis’ ([MJprv 39](#)), praes. 3. *pa.r^oduōd* ‘parduoda’ ([MJprv 66](#)) ir kt.

1980 m. Grasio darytuose įrašuose: *bār’zd* ‘barzda’ ([HD 09](#)), bet *pīrksts*, *pīrkstī* ‘pirštas, pirštai’ ([HD 10](#)), *sīrde* ‘širdis’ ir kt.

1986 m. Pietscho surinktoje medžiagoje užfiksuota: *pār’duot* ‘parduoti’ ([HSch 69](#)), *di.r^ošs* ‘diržas’ ([HSch 10](#)), praes. 1. sg. *vēr’dam* ‘verdam’ ([HSch 06](#)), N. pl. *spāl’u’s* ‘plunksnos’ ([HSch 05](#)), N. pl. *bēr’z’* ‘beržai’ ([HSch 44](#)) ir kt.

1993–1996 m. autorės įrašytų pateikėjų medžiagoje anaptiksės atvejų pasitaikė nidiškių kalboje: I. sg. *ar zīr’g’* ‘su arkliu’ ([DP 12](#)), bet praet. 3. *pa.rvil’k’ vañ’* ‘par-tempė varnų’ ([EK 07](#)) ir kt.

2006 m. autorės įrašytoje nidiškių pateikėjų medžiagoje anaptiksė gana dažna: *fēr^ua* ‘spalva’ ([MS 132](#)), *mīl’t’* ‘miltai’ ([MS 25](#)), N. pl. *pūr’vā* ‘purvas, nešvarumai’ ([MS 21](#)), plg. *purāvi* (Plāķis 1927: 75), A. sg. *iz tur^ag* ‘turguje’, N. pl. *pīr’kstī* ‘pirštai’, *stur’ms* ‘audra’ ([MS 15](#)) ir kt.

¹⁵¹ Ši ypatybė Endzelynui pasirodė svarbi, įrodant teiginį, kad Kuršių nerijos kuršininkai nėra tiesioginiai kuršių kalbos paveldėtojai, bet tarp jų būta nemažai „žiemgališkojo kampo“ tarmių atstovų.

¹⁵² Žr. KONSONANTIZMAS. PRIEBALSIŲ ĮTERPIMAS IR IŠKRITIMAS.

Taigi, paskutinių pateikėjų medžiaga rodo, kad anaptiksė dar buvo pastebima ypatybė, ypač nidiškių kalboje. Ryškiai ir nuosekliai minėtose pozicijose balsį įterpia nidiškė Heta Schekahn – jos kalboje šis efektas pastebimas nuo trumpo stabtelėjimo (*vĩřt* ‘virtį’ ([HSch 41](#))) iki aiškiai girdimo įterpimo (A. sg. *zĩřagʹ* ‘arklį’ ([HSch 42](#))). Be to, šios pateikėjos įrašuose įterpimas nuosekliau koreliuoja su priegaide: A. sg. *uz_tuo kaĩnʹnʹ uõžlipt*¹⁵³ ‘ant to kalno užlipti’. Tačiau ne visiems nidiškiams būdinga ši ypatybė – ji beveik nepastebima Erikos Kalwies kalboje: *duĩ zĩřgās turiĩ* ‘du arklius turėjo’ ([EK 27](#)). Pervalkos pateikėjų kalboje ji taip pat užfiksuota, tačiau rečiau – toje pačioje pozicijoje dažniau vartojami variantai be anaptiksės: Marikė Jakait viename epizode keletą kartų įvairiais linksniais pavartojo žodį *zĩřgs* ‘arklys’, bet su anaptikse pasitaikė vos du atvejai. Preiliškės Marikės Jakait įrašo epizode, kur 8 kartus vartojamas žodis *zĩřgs*, nežymi anaptiksė pasitaikė vos kartą prieš pauzę ([MJprl 07](#); [MJprl 09](#); [MJprl 03](#)). Lyginant lietuvišką, Kuržemės ir Kuršių nerijos tarmių, kurios turi ar turėjo šią ypatybę, medžiagą, galima pastebėti, kad kuršininkų kalboje anaptiksė būdinga visų tipų mišriesiems dvigarsiams, kurie turi trumpąjį ar sutrumpėjusį balsį, t. y., skirtingai negu šiaurės panevėžiškių šnektoje, nuo paties sonanto nepriklauso. Be to, ji pasireiškia ir netęstinės, ir tęstinės priegaidės žodžiuose: praet. 3. *tĩřpʹ* (MS), plg. praet. 3. *tĩřpa* ‘tirpo’ (Plāķis 1927: 86), *zĩřks* ‘arklys’, A. sg. *gāĩlʹũ* ‘galvą’. Anaptiksė gali būti ne tik šaknyje, bet ir morfemų sandūroje: *mĩřt* ‘mirti’, *pāĩřduot* ‘parduoti’. Jos išlikimą galėjo palaikyti galūnių redukcija, bet tikriausiai ne tai buvo pagrindinis veiksnys, nes ji pasireiškia ir tolimesniuose nuo galo skiemenyse. Visi atvejai su anaptikse rodo, kad lemiamą reikšmę tikriausiai turėjo mišriųjų dvigarsių pirmojo komponento trumpėjimas ir spūdžio pasislinkimas į priebalsį. Šis procesas galėjo prasidėti žiemgališkosiose tarmėse ir vadinamajame Kuršo „žiemgališkajame kampe“, iš kur, kaip spėjo Endzelynas, atėjo didesnė dalis gyventojų į šiaurinę nerijos dalį. Ypač dėsningai pirmasis komponentas trumpėjo dvigarsiuose su *r*, o paskui ir kituose. Šiuo požiūriu abu kuršininkų priegaidžių opozicijos nariai suartėjo (netęstinė priegaidė neteko savo skiriamųjų stumtinės priegaidės požymių, o tęstinė nuo seno buvo išlaikiusi trumpąjį pirmąjį komponentą). Balso spūdžio sutelkimas priebalsyje, ypač prieš

¹⁵³ Žodžio *kāĩns* ‘kalnas’ vienaskaita įprastai kirčiuojama netęstine priegaide, tačiau jos artikuliumas labai įvairuoja – nuo kai kurių ištariamų laužtinės priegaidės iki metatonijos daugiskaitoje (žr. KIRČIAVIMAS). Šiuo atveju pateikėja vienaskaitos formą kirčiuoja panašiau kaip daugiskaitos, greičiausiai, todėl, kad viename sakinyje pavartojo šį žodį trimis formomis, kurių vidurinė buvo daugiskaita.

redukuotą galūnę, pastūmėjo artikuliacinį balsingumo poreikį, dėl kurio ir įterpiamas balsis. Variantai be anaptiksės daugiausia pasirodo linksnių formose, kurios dar neprarado galūnės, arba jei įvairuoja priegaidės artikuliacija.

BALSIŲ REDUKCIJA

Balsių redukcija, ypač galinių skiemenų, yra ryški kuršininkų geolekto ypatybė, pastebima visų tyrėjų (Bezenberger 1888: 24, 25; Plāķis 1927: 17; El Mogharbel 1993: 83, 84) ir kitų tarmių bei patarmių atstovų¹⁵⁴. Plakis tik užsiminė, bet El Mogharbel atkreipė dėmesį į skiemens morfologinę funkciją ir į tai, ar skienuo turi pagrindinį ar šalutinį kirtį. Ji nustatė, kad šalutinį kirtį turinčios morfemos redukcijos lygis priklauso nuo to, ar tai šakninė morfema, ar afiksas (El Mogharbel 1993: 84). Iš principo galima su ja sutikti – aktyviųjų pateikėjų įrašai rodo, kad šaknies ilgumas ir priegaidės realizavimas šalutinį kirtį turinčiame skiemenyje žymių permainų nepatiria: praes. 1. sg. *palīz* ‘padedu’ ([HSch 12](#)), praet. 3. *piētūma klāt* ‘pristūmė’ ([MJprv 26](#)), praet. 3. *nibipa.rgāi* ‘nebeparėjo’ ([EK 06](#)) ir kt. Šaknies morfemos sutrumpėja tik atsidūrusios absoliučiam žodžio gale¹⁵⁵: praet. 3. *nuōga*. ‘nuėjo’, praet. 3. *atja*. ‘atjojo; atvažiavo’. Galūnių redukcija yra viena iš svarbiausių kliūčių dokumentuojant kuršininkų kalbą, todėl į įvairius rašytinius šaltinius patenka daug nepatikimai atstatytų antraštinų formų ar iš pažiūros nesuderintų sakinio dalių¹⁵⁶, taigi atidesnis įrašų studijavimas turėtų padėti pamatyti sisteminę vaizdą.

BALSIŲ REDUKCIJA VARDAŽODŽIŲ PRIESAGOSE

Nešakninėse šalutinį kirtį turinčiose morfemose vyksta ilgųjų balsių redukcija iki trumpojo balsio, kurią El Mogharbel vadina daline (El Mogharbel 1993: 84): N. pl. *mackāl* ‘rusai’ (plg. lie. *maskōlius* ‘t. p.’), *baznīc* ‘bažnyčia’, *suvēns* ‘paršelis’ (plg. lat.

¹⁵⁴ Kuršių nerijos kuršininkų kalbos atstovės Erikos Kalwies įrašas buvo pateiktas Šventosios latvių bendruomenės atstovui Mikui Balčiui, nenurodant pateikėjos duomenų. Buvo paprašyta pasakyti, ar įrašė reprezentuojama Šventosios latvių (kurie taip pat vadinami kuršininkais) patarmė. Informantas iš karto pasakė, kad tikrai ne, nes jie, šventojiškiai, taip galūnių „nenukapoja“.

¹⁵⁵ Dėl pusilgių balsių priegaidžių žr. KIRČIAVIMAS.

¹⁵⁶ Ypač tokių daug Pietscho paskelbtuose žodynuose ir etnografinių pasakojimų rinkinyje (Pietsch 1982), apie tai rašoma šių knygų recenzijose (Urbutis 1979, 1994; Bušs, Dambe 1985).

b. k. *sivēns* ‘t. p.’), A. pl. *duōt man’ pēdijuos kreḡl’s* ‘duoti mano (= savo) paskutinius marškinius’ (MS 85), *ḡaušēns* ‘kiaušinis’ (MPie 12). Tačiau priesagose galima išgirsti ir pusilgių ar net ilgaisiais laikytinų balsių: *suve.ns* ‘paršiukas’ (WS 03), *cilēks* ‘žmogus’ (MS 106), A. pl. *es viṇ^us nivarij^ī cīest tu^os macka.l’s* ‘aš negalėjau (pa)kėsti tuos mas-kolius (= rusus)’ (MS 84). Juodkrantiško Mikelio Pietscho kalboje ir kai kurios de-minutyvinės daiktavardžių priesagos išlaiko ilgumą: V. sg. *brālīt* ‘broli’ ir kt. Dažniau priesagų ilgumo pėdsakų galima išgirsti veiksmažodžio formose (žr. toliau).

BALSIŲ REDUKCIJA VEIKSMAŽODŽIŲ PRIEŠAGOSE

Kaip jau minėta, Plakis apibendrina veiksmažodžių priesagų balsių redukciją (išskyrus *-uot*), laikydamas, kad visi ilgieji priesagų balsiai virto trumpaisiais, tačiau, ko gero, nebuvo visiškai teisingas, nes įrašai rodo, kad kai kurie pateikėjai, ypač lėtesnės kalbės-senos, dar leidžia čia girdėti pusilgius, o kartais ir ilgus balsius. Apie dalinę redukciją vyresniųjų pateikėjų kalboje užsimena ir El Mogharbel, nors ji atskirai veiksmažodžių priesagų neišskiria (El Mogharbel 1993: 86). Vis dėlto atrodo, kad nekirčiuotos veiksmažodžių priesagos trumpinamos daug dažniau negu kai kurios galūnės (žr. toliau). Surinkta medžiaga leidžia manyti, kad ilgumas geriau išlikęs bendraties ir iš jos pada-rytose formose: *runa.t* ‘kalbėti’ (EK 12), *apsālē.t* ‘pasūdyti, apsūdyti’ (MartJak 02), partic. p. praet. m. N. pl. *bija.m iēžegnāt* ‘buvome įžegnoti, konfirmuoti’ (ChSchm 02), *sūdēt, nuōsūdē.t* ‘bausti, nubausti’ (MS 59), *dare.t* ‘daryti’ (MS 81), *stāvē.t* ‘stovėti’ (MS 75), bet *apseduōmēt* ‘apsigalvoti, apgalvoti’ (Hsch 25), *apseuōstēt* ‘pauostyti, ap-siuostyti’ (HSch 26), partic. p. praet. m. N. sg. *pataišēt* ‘pataisyti, paruošti’ (MS 79). Medžiaga rodo, kad priesagos balsio ilgumo išlaikymas nuo skiemenų skaičiaus nepri-klauso.

Kiek rečiau ilgumas išlaikomas būtojo laiko formose, bet matoma tendencija la-biau išlaikyti veiksmažodžiuose su priesaga *-āt*: praet. 3. *niruna.ī* ‘nekalbėjo’ (EK 12), *uōzdaba.ī* ‘prižiūrėjo, saugojo’ (MS 78), *rūḡina.ī* ‘rūkė’ (FR 03; LP 01), *taīsi.ī* (MS 80), *taīšīj^a* ‘gamino, darė’ (MartJak 01), *mūrēj^a* ‘mūrijo’ (WS 10) ir kt.

Esamojo laiko formose dažniau pastebima priesagos balsio redukcija iki trumpo-jo ar net murmamojo balsio: praes. 2 pl. *ju.s ta.daūḡ jaūtaj^at* ‘jūs taip daug klausinėja-te’ (MS 26), praes. 1. pl. *me.s griēš^ījam visi* ‘mes nusidedame visi’ (MS), tačiau praes. 3. žodžio gale dažniausiai lieka ilgosios arba sutrumpėja iki pusilgio: praes. 3. *brūkā* ‘reikia’ (MS 82), *runa.* ‘kalba’ (MartPu 03).

Labiausiai priesagos balsis nyksta, kai veiksmažodžio forma turi ilgą galūnę, tada kirtis padalijamas tarp kirčiuoto pirmojo skiemens ir galūnės; jei galūnėje išlaikomas bent dalinis ilgumas, trumpėja nekirčiuota priesaga: *pas^eprasⁱtⁱtes* ‘pasiprašyti, pasiklausti’ (MSch 08), praet. 1. pl. *saci^ja.m* ‘sakyti’ (MJprv 15), praet. 1. pl. *brū^ki^ja.m* ‘mums reikėjo’ (MS 83), *pē^ld^etⁱtes* ‘maudytis’ (HD 01) ir pan. Tokioje pozicijoje trumpėja net šiaip nelinkusi trumpėti priesaga *-uot*: *vi^ŋg^etⁱtes* ‘vingiuoti, buriuoti vingiais’ (MS 74), *di^ža.s stiⁿtas zve^ju^oj^a.m* ‘didžiasis stintas žvejojome’ (HsSch 01). Neretai būdama tarp kirčiuoto priešdėlio ir dalinį kirtį bei ilgumą išlaikiusios galūnės, šaknis taip pat netenka dalies ilgumo: praet. 1. pl. *uō^zbē.ra.m* ‘užbėrėm’ (MJprv 02).

Ne visada gerai girdima ir priešdėlio *par-* priegaidė, ypač jei priešdėlis nėra pirmas skienuo: *nibipa.rgāⁱ* ‘nebeparėjo’ (EK 06).

ŽODŽIO GALO BALSŲ REDUKCIJA

Labiausiai trumpėja žodžio galas. Ši savybė pastebėta jau Bezenbergerio (Bezenberger 1888: 24, 25), ji fiksuojama ir kituose rašytiniuose šaltiniuose. Lyginant dabartinių pateikėjų medžiagą su tuo, kaip galūnių redukciją užfiksavo pirmųjų rašytinių tekstų autoriai, matyti, kad galūnių ir kitų galinių skiemenų redukcija stipriai progresavo, ypač nidiškių kalboje. Seniausiame rašytiniame kuršininkų kalbos šaltinyje – XVIII a. Pallaso žodyne – beveik visais atvejais fiksuojami trumpieji galūnių balsiai ir atpažįstamos linksniavimo paradigmos: *Ligga* ‘liga, skausmas’, *Sirde* ‘širdis’, *Stipprus* ‘stiprus’, *Durres* ‘durys’, *Myli^a* (= *mī^la*) ‘meilė’ ir kt. (Ivanickaja 2017b: 22). Wenkerio atlaso Nidos kortelėje (1879 m.), kur pateikiami ne pavieniai žodžiai, o sakiniai, galima matyti, kad buvo gerai girdimos trumposios galūnės ir suprantamos linksnių formos: *Winga bralis gribb dui puikus jaunus nammus is mu^βu dar^ža¹⁵⁷ budawati* ‘jo brolis nori du puikius naujus namus mūsų darže (= sode) statyti’ (plačiau žr. Kiseliūnaitė 2018a: 82, 83). Nidos kortelės medžiaga buvo užrašyta vos keleriais metais prieš pasirodant Bezenbergerio studijai, kurioje jis nemažai vietos skiria redukcijai ir ją gausiai iliustruoja pavyzdžiais. Jo pavyzdžiai su redukuotomis veiksmažodžių trumpųjų galūnių formomis pateikiami fonetikos skyriuje (Bezenberger 1888: 24, 25), o morfologijos skyriuje nurodomos formos su neredukuotomis galūnėmis (Bezenberger 1888: 83,

¹⁵⁷ *iz* + G. yra įprasta konstrukcija, nidiškių kalboje dažnai keičianti lokatyvą; diakritikas virš *z* tikriausiai yra klaida (žr. Kiseliūnaitė 2018a: 109).

84)¹⁵⁸: *dōmāju, gribu, zinu, pā`rku, wā`rdu* ir kt. Beveik visais atvejais praes. 2. sg. jis nurodo su galūne *-i* (ir tada, kai latvių bendrinėje kalboje šios formos yra be galūnės, pvz.: *āugi* ‘augi’, *nāki* ‘vyksti’, *lūdschi* ‘meldi’), tačiau čia kaip gretutines jis jau įterpia ir sutrumpėjusias formas, pvz., praes. 2. *sāutsch* ‘šauki’ (Bezenberger 1888: 84). Ivanickaja pagrįstai kelia klausimą, ar Bezenbergeris galūnes tekstuose sąmoningai rekonstravo, ar taip girdėjo (Ivanickaja 2018: 109). Matyt, jo koncepcija buvo tokia: morfologijos skyrius remiasi rekonstruota gramatine sistema, tačiau pavyzdžiai pateikiami atsižvelgiant į realizavimo variantiškumą.

Nidiškio Pietscho darbuose redukuotas murmamasis balsis užrašomas raide *e* (ir tai gerokai trikdo skaitytoją), pvz., *pusvête bēge tie zvejes jau laike mājas* ‘šeštadienį bėgo (= plaukė valtimis) tie žvejai jau laiku namo’ (Pietsch 1982: 176). El Mogharbel nemažai dėmesio skyrė gramatinių morfemų skiemenų balsių redukcijai (El Mogharbel 1993: 85–89)¹⁵⁹. Ji nustato trijų pakopų redukciją ir atitinkamai žymi transkripcija: redukuoti kokybės nepraradę balsiai, redukuoti neaiškos kokybės balsiai ir morfemos, kuriose balsiai visai nerealizuojami (pastarųjų nežymi). Be kitų fonologinių, redukcijos pasekmių, tokių kaip išaugęs priebalsių samplaikų žodžio gale skaičius, homoformų susidarymas, ji pabrėžia ir morfologinės sistemos išklabinimą. Tai labai svarbi kuršininkų kalbos ypatybė, kurios raida rodo esminį vieno iš baltų dialekto nykimo etapą, laipsnišką kalbos sistemos degradavimą, nes, silpnėjant fleksinės kalbos požymiams, sparčiai pereinama į kitą dvikalbystės fazę, kurioje socialiai silpnesnė kalba paklūsta stipresnei (vokiečių) ir netenka savarankiškumo.

TRUMPŲJŲ ŽODŽIO GALO SKIEMENŲ REDUKCIJA

Linksnių ir asmenų galūnėse trumpieji balsiai kuršininkų kalboje redukuojami iki įvairios kokybės ir kiekybės murmamojo garso, o dažnu atveju ir iki nulio. El Mogharbel pastebi, kad jaunesnišios kartos¹⁶⁰ atstovai yra linkę labiau redukuoti galūnes ir niveliuoti paradigmas (El Mogharbel 1993: 87). Ji bando ieškoti dėsningumo žodžio struktūroje (esą dviskiemeniai žodžiai labiau linkę prarasti galūnių balsius), tačiau įtikinamų argumentų nepateikia. Mokslininkė pastebi, kad prieš pauzę arba loginį kirtį

¹⁵⁸ Diakritikų reikšmė kaip šaltinyje (plačiau žr. Ivanickaja 2018: 106–108).

¹⁵⁹ „Vokalreduktion in grammatischen Morphemsilben.“

¹⁶⁰ Turima omenyje jos darbe naudotos medžiagos rinkimo metu sąlyginai jaunesnioji karta.

įgiję žodžiai dažniau nerealizuoja galūnės balsio (El Mogharbel 1993: 88). Su pastarąja mintimi linkusi sutikti ir šių eilučių autorė. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį į dar porą dalykų: išlikusio itin trumpo arba murmamojo balsio kokybė gali priklausyti ne tiek nuo skiemenų skaičiaus, kiek nuo kamieno priebalsio, po kurio jis ėjo; galūnių redukcijos pakopos gali būti priklausomos ne tiek nuo kalbėtojo amžiaus, kiek nuo jo kalbėjimo aktyvumo; gali būti, kad įtakos turi ir regioninis pasiskirstymas, nors tam patvirtinti turime per mažai informantų iš įvairių Kuršių nerijos vietų.

Iš visų XX a. pab. – XXI a. pr. informantų toliausiai trumpųjų balsių redukcija pažengusi nidiškių kalboje: net aktyviausi kalbėtojai, visais atžvilgiais gerai išlaikę kitas fonetines ypatybes (priegaides, opoziciją tarp ilgųjų ir trumpųjų balsių ir kt.), stipriai redukuoja ir vienaskaitos, ir daugiskaitos vardažodžių galūnių trumpuosius balsius, jų kalboje linksnių formas atskirti padeda prielinksniai, formantas *-s* ir kontekstas: *n^oo_praž^s* ‘nuo / iš pradžios’ (HSch 23), N. pl. *guov^s* ‘karvės’, G. sg. *nu rūok^as* ‘iš rankos’, I. pl. *ar mīl^s* ‘su miltai’, I. pl. *rudin^s* / *kad rada.s lēd^s* ‘rudenimis, kai atsirasdavo ledas’ (MS 03)¹⁶¹ ir kt. Truėposios veiksmaėodėių asmenų galūnės taip pat dažnu atveju nukrenta, susidaro homoniminės formos, dažnai be sakinio konteksto tikslią formą sunku nustatyti: praet. 1. sg. *es žim[’]* ‘aš gimiau’ (MS 69), A. pl. *duj zuu^s* ‘dvi žuvis’ (MS 73), partic. p. praet. m. N. pl. *t^e tap^a ar verpt[’]* ‘jie (siūlai) taip pat buvo verpiami’ (HD).

Nenuosekliai, bet dar pastebimai trumpieji galūnių balsiai girdimi nidiškio Hanso Schekahno (g. 1912 m.) kalboje: A. pl. *diža.s stiñtas zveju^oja.m* ‘didėiasias stintas žvejojome’ (HSch 01), N. pl. *tas_zuves saserāv[’]* (A. sg.) *vien[’] klūmpe kūopā* ‘tos žuvys susitraukė į vieną kamuolį, gumulą’ (HSch 02), G. sg. *ta masta* N. sg. *špic^e daūg nebebiū[’] rēžet* ‘tas stiebo smaigalys (= to stiebo smaigalio) daug nebebuvo matyti’ (HSch 07), I. sg. *ar_t^a pil^t t[’]*¹⁶² ‘su ta piltė (semtuvas vandeniui iš valtės išsemti)’ (HSch 08), A. sg. *ta_tuo ūdeņⁱ vis_turejⁱ liet_laūk* ‘tai tą vandenį vis turėjo pilti lauk’ (HSch 09) ir kt.

Įrašo darymo metu nidiškę Eriką Kalwies buvo galima priskirti prie sąlygiškai jaunesniosios kartos pateikėjų (g. 1934 m., įrašyta 1996 m.). Nedidelis iššifruotas jos

¹⁶¹ Kuršininkų kalboje, kaip ir pietinėse Kurėmės tarmėse, dar XX a. antrojoje pusėje buvo vartojamos senosios I. pl. m. formos su *-is*: *ar bėrnīs* ‘su vaikais’ ir pan. (Graudiņa 2004: 172).

¹⁶² Plakis atstato kaip *ā-* kamieną *pīlta* (Plāķis 1927: 74), plg. liet. tarm. *pīlta* (LKŽe), Kwaukos ir Pietscho žodyne yra *pīlts* (m) (KW 1987: 61), tačiau įrašė aiškiai girdimas redukuotas priešakinės eilės balsis, artikuliuojamas kaip kiek praplatėjęs *i*.

pasakojimo epizodas liudija stiprią galūnių redukciją: trumposios daiktavardžių linksnių galūnės redukuojamos taip, kad skirtingų linksniavimo paradigmų žodžių to paties linksnio formos skamba beveik vienodai, o veiksmažodyje iš dalies ilga galūnė išsaugota tik praet. 1. pl. *ture.ja.m* (G. pl.) *vistu*¹⁶³ ‘turėjome vištų’:

viņš saka / kuo ju.s dares't / ju.s tik neies't laūk? // jā / es_sak' / brālē / tu vari visk° palikt / mes visk° paliksam še / tu var tu°_nam° gūt / tu / guov° ture.ja.m / un vistu / un_cūk° / tu var visk° gūt / sak° (EK 19)¹⁶⁴.

Įrašė girdėti, kad skirtingų linksniavimo tipų žodžių *nams*, *guove* ir *cūka* A. sg. formos skamba beveik vienodai. Labai trumpinamos ir veiksmažodžių galūnės.

Nidiškė Herta Detzkeit (g. 1924 m.), kurią įrašė jos žemietis Pietschas, dar stipriau redukuoja galinius skiemenis, jos tekste beveik nėra aiškesnės kokybės trumpųjų žodžio galo balsių (RP – Richard Pietsch, HD – Herta Detzkeit):

RP: *kuo jūs nu vasaras darijat ar bėrn's / kad nu pa šuole pārgājat? Ka.des dārbes jūsu māte uōzdev°?*

HD: *Tie vaik'i / tie gāi' _pram peld'ties // taškel's pamet° iz kaīp' / und tad° viņ' pēldeties / plik' is _mares // aļ es biļ mērgil's / es turi' rīk's mazgat / mes turejam vācieš' daūg // nu rītās viņi gu' fri.štīk' / pe.c laūna.g' // und krīge laikā ta. mes parsamdijam ar kuk'n / te biļ trīs kuk'ns ir mūsu kuk'n° / un te biļ labaī daūg rīk' / un tie grāpi biļ vis' piēdeguš' / unt _es turi' mazgat' / mač' mergeļs biļ*¹⁶⁵ (HD 13).

Pervalkiškė Marikė Jakait (g. 1904 m., įrašyta 1961 m.) nuolat šeimoje vartojo kuršininkų kalbą. Ji taip pat redukuoja galūnes, tačiau ne taip stipriai – linksnių galūnės dažniau redukuojamos iki labai trumpo galūnės balsio, be to, dažnai artikuliuojami aiškos kokybės balsiai (MJ – Marikė Jakait, V – rinkėjas vyras, M – rinkėja moteris):

V: *Kur jūs miltus dabūjat, ar tur pat?*

¹⁶³ Kuršininkų kalboje, kaip ir lietuvių, dažnai vartojamos dalies ar neapibrėžto kiekio kilmininko formos.

¹⁶⁴ Jis sako: „Ką jūs darysit, juk jūs neisit lauk?“ „Taip, – aš sakau, – broli, tu gali viską palikti, mes viską paliksim čia, tu gali namą gauti (= pasiimti), tu... karvę turėjom, ir vištų, ir kiaulę, tu gali viską gauti, – sakau.“

¹⁶⁵ RP: „Ką jūs vasarą darėt su vaikais, kai po mokyklos pareidavot? Kokius darbus jūsų motina užduodavo?“ HD: „Tie berniukai, tie iškart ėjo maudytis. Tašeles pametė į kampą ir tada maudytis pliki mariose. Bet aš buvau mergaitė, aš turėjau indus plauti, mes turėjom vokiečių daug. Rytais jie gaudavo pusryčius, po to pietus. O karo laiku mes dar išnuomojom su virtuve, ten buvo trys virtuvės ir mūsų virtuvė, ir ten buvo daug indų, tie puodai buvo pridegę, aš turėjau plauti, maža mergaitė buvau.“

MJ: *miľ¹tus atved^a kruõgâ / pa.r¹duõt // un_{nu} jau meñk³ miľ¹t¹ / nu nieka_{daũg} neb¹atvẽd // nu beķera atvẽd mâtiz^es / vo miľ¹t^e jau tã neb¹vẽd //*

M: *Pašiem nav jācep?*

MJ: *paši cẽpam mâtizⁱ // par zĩem^e paši cẽpam mâtizⁱ // nu kur tu pa¹skraidis¹ pa_{šit^es} // ciek tu nuos¹perk? kas tas kukulẽns i.r ta.ts mačs? tas juk nieks naũ pi_{ta.d^es} sãim^es // re¹k iet zvej^uot / sagrĩeķ / nãastenk // o pati iscẽpu diķ^us kukulũs / tu vari grĩest // uo_{tas} maķas nieks naũ // iet vĩri / duĩ vĩri pi_{zvejĩb^s} / tur jau duĩ kukulẽn^s iẽlikt ta.d^s maķ^s iekš // jũs sak^at ar kukulĩ, ja? nu ja. / tac maķs kukulẽns / nu kas tie kukulẽnⁱ ir?*

M: *Kã jũs cẽpat maizi? Rupju maizi?*

MJ: *ak mẽs? mes cẽpam / iebrejijam ar kãrst^u ūdeņⁱ / ielikam miľ¹t¹ un tadu aber¹ / tad iẽbrejijam / un tad iẽliekam kakta. un iẽliekam rãugu iekšã / uõzliekam miľ¹t¹ / un_{tad} duodam par_{nakti} ierũkt // un tad n^uo rĩt^s ka iẽrũdz / tad ismĩcam / ka pradẽm ismĩca.m / tad pradẽm pakuram krãšⁿ / ka izdeguš¹ / ta_{mes} pasaunam pa_{krãsn^es} apakša. t^uo_{mâtiz¹} // ju.s ar cẽpat tiẽn iķ / ju.s ar ta.pat darat?*

V: *Bet no kã ta maize rũgst?*

MJ: *a mes iẽliekam rãug¹ // nu_{miľte} rãug^u // (MJprv 27)¹⁶⁶.*

Panašiai nežymiai redukuoja trumpuosius balsius ir jos vyras pervalkiškis Martinas Jakaitis, jis dažniau išlaiko balsius veiksmazodžių galūnėse: praet. 3. *pãrdũra* ‘perdurti’ (MartJak 03), *taisĩ^e nu_{drãt}* ‘darė iš vielos’ (MartJak 01) ir kt.

Greitu tempu kalbančios preiliškės Marikės Jakait kalboje kiek sunkiau išgirsti redukuojamų trumpųjų balsių kokybę, tačiau prieš pauzę trumposios galūnės, net ir redukuojamos, dažniausiai nepraranda savo balsio kokybės: *par_{zĩrg^u}* ‘už arklių’ (MJprl 09), *uõznẽr^a vĩrvⁱ* ‘užnėrė virvė’ (MJprl 11) ir kt.

166 V.: „Kur jũs miltũ gaunate, irgi ten pat?“ MJ: „Miltus atveķa ģ parduotuvẽ, parduoda. Dabar jau maķai miltũ, nieko daug nebeatveķa. Iķ kepyklos atveķa duonos, o miltũ jau taip daug nebeatveķa.“ M: „Patiems nereikia kepti?“ MJ: „Patys kepame duonã. Per žiemã patys keþam duonã. Na, kur tu palakstysi po šitas? Kiek tu nusiperki? Kas tas kepaliukas yra toks maķas? Tas juk nieko nẽra tokiai šeimynai. Reikia eiti ķvejoti, supjausto – neuķtenka. O pati iķkeþu didelius keþalus, tu gali pjaustyti, o tie maķi juk nieko nẽra. Eina vyrai, du vyrai ģ ķvejybã, turi jau du keþalus ģdėti tokius maķus. Jũs sakote irgi kukulĩ, ar ne? Na taip, toks maķas kepaliukas, na, kas tie kepaliukai yra?“ M: „Kaip jũs keþate duonã? Juodã duonã?“ MJ: „Ak mes? Mes kepame... užplikome karštu vandeniu. Įdedam miltũ ir (turim) tokiã duongeldẽ, tada užplikom ir padeþdam ģ kampã. Įdedam raugo ir uždedame miltũ. Tada duodame per naktĩ ģrũgti. Tada iš ryto, kai ģrũgsta, tada išminkom, tada tuoþau išminkom, tada greitai pakuriam krosnĩ, kai išþega, tada paþaunam po krosnim apačioje tã duonã. Jũs irgi keþate ten, jũs irgi taip pat darote?“ V: „Bet nuo ko ta duona rũgsta?“ MJ: O mes ģdedam raugo, miltũ raugo.“

Vyriausio pateikėjo juodkrantiško Mikelio Pietscho (g. 1883 m., įrašytas 1961 m.) kalboje trumposios galūnės taip pat redukuojamos, tačiau jo redukuoti trumpieji balsiai ne atvirajame žodžio gale dažniau yra aiškesnės kokybės. Trumpasis žodžio galo balsis nėra tik murmamas stabtelėjimas, bet artikuliuojamas kaip labai trumpas balsis arba redukuoto balsio kokybę rodo priebalsio palatalizacija, pvz.: A. sg. *pace.l'a.m cępur*^e ‘pakėlėm kepurę’ (MPie 05), G. pl. *nu mėža cirst* ‘iš miško kirsti’ (MPie 32), A. pl. *par_virves* ‘už virves (mokėti)’ (MPie 33). Tačiau ir jo įrašė (ne itin aukštos kokybės) žodžio galo atvirieji balsiai dažnai keičiami murmamuju *e*, kuris morfologiškai nėra pagrįstas: G. sg. *me.s neturę.tum diev*^e ‘mes neturėtume Dievo’ (MPie 08), *daūg tu. perpel*^e ‘daug tų perpelių (Alosa fallax)’. Tokiame kontekste morfologiškai motyvuoti atvejai, pvz., V. sg. *diev*^e / *palīz* (MPie 14) ‘Dieve, padėk’, gali būti atsitiktiniai. Nors vardažodžių galūnės atrodo artikuliuojamos pagal tuos pačius principus, kaip ir nidiškių, šio pateikėjo kalboje sistemingiau atrodo veiksmožodžio paradigmos (žr. toliau).

Trumpųjų žodžio galo balsių redukcija fonotaktikos požiūriu

Nors žodžio galo redukcija yra senas ir greičiausiai jau Kurše prasidėjęs reiškinys¹⁶⁷, jis pagreitį įgijo palaipsniui, veikiant fonotaktikos dėsniams (keitėsi žodžio galo skiemens struktūra), sukėlė morfonologinius pokyčius, kol pasiekė morfoliginę sistemą. Todėl verta pastebėti keletą dėsningumų fonotaktikos požiūriu, pasiekusių mūsų dienas.

Visiems čia pristatytiems aktyviems kalbėtojams – ir nidiškiams, ir pervalkiškei, ir juodkrantiškiui – būdinga nulinio balsio artikuliacija prieš pauzę, kai paskutinis skiemuo baigiasi priebalsiais *k*, *p* ir *t*: A. sg. *rūok*¹ ‘ranką’ (MJprl 14), N. pl. *švat¹nûrt¹niek*¹ ‘juodkrantiškiai’ (MPie 19), partic. p. praet. m. N. pl. *bija.m iēžegnât*¹ ‘buvome įžegnoti (= konfirmuoti)’ (ChSchm 02), adj. f. N. sg. *četri me.tri âukst*¹ ‘keturių metrų aukšta (= aukščio)’ (ME 05), N. sg. *krañt i_pakrañt*¹ ‘krantas ir slenkstis (marių dugne)’ (MS 29), num. + G. pl. *ketr¹âlik¹ mēt*¹ ‘keturiolika metų’ (HD 16), N. pl. *zveji me.s / švatnu.rtiniek*¹ / *nidiniek*¹ / *preiĭliniek*¹ / *pe.rval¹kiniek*¹ ‘žvejai mes, juodkrantiškiai, nidiškiai, preiliškiai, pervalkiškiai’ (MPie 27). Homoformos susidaro veiksmožodžių paradigmos: praes. 3. *zirž*¹ / *ka sak*¹ ‘girdžiu, kad sako’ (MJprv 60), praes.

¹⁶⁷ Tokį spėjimą atsargiai pateikė Girdenis, tyręs šiaurės žemaičių tarmes galimo kuršių kalbos substrato požiūriu (Girdenis 1981: 22).

3. *sak'* 'sako' ir imp. sg. 2. *sak'* 'sakyk': *sak'* / *tu niėkam nisak'* 'sako, tu niekam nesa-
kyk' (DP 13) ir pan. Morfologinę formą pažinti padeda sakinio kontekstas ir dažnai
kartu vartojami įvardžiai, kurie faktiškai yra perėmę galūnės funkciją. Tačiau kalbos
sraute tókios žodžių pabaigos ne visada patogios, jos sukelia asimiliaciją, todėl jungi-
niuose dažnai lieka murmamas balsis: *tas truk^a laik'* 'tas (už)truko laiko' (MS 71),
plg. čia pat, tame pačiame tekste, prieš pauzę trumpinama iki nulio: *tas truk'* 'tas tru-
ko' (MS 72), *māja.s palik'* 'namuose paliko', bet *palika stāvėt'* 'liko stovėti' ir pan.

Po skardžių priebalsių, nukritus atvirojo skiemens galūnei, nevyksta asimiliaci-
ja, bet dažniausiai išlaikomas sveikas arba murmamas balsis: A. sg. *par buřd^a mėst'* 'per
bortą mesti' (MPie 16), *suķe tuo vad'* 'suko tą vadą (tinklą)' (MR 11), G. sg. *ni'viena
graba niturejam* 'nė vieno (= jokio) karsto neturėjom' (EK 20), A. sg. *pātāg^o duōt'* 'bo-
tagą duoti' (MJprl 06), N. sg. *viēna uōtra baņga* 'viena antra banga' (HsSch 5), bet
prieš pauzę balsis taip pat gali būti redukuojamas iki nulio, pvz.: praes. 1. sg. *es bañd'*
'aš bandau' (MS 30), *grāud'* / *grāudu māiz^e* 'rugių, rugių duona' (MJprv 07) ir pan.

Ypač nuosekliai balsis redukuojamas iki nulio, kai kamienas baigiasi *j* arba *v*: *mu.su
māte turių duį be.rn^s / es turių viēn^o brāl'* 'mūsų motina turėjo du vaikus, aš turėjau
vieną brolių' (EK 54), *valt^s taīsų* 'valtis darė' (DP 07), *viņi guų dar ēst / tie ļāuži /
rīts guv^o dar pusrīts viņi guų / un vakariņ^s viņi guų* 'jie gavo dar valgyti, tie žmonės,
rytais gavo dar pusryčius jie gavo ir vakarienę jie gavo' (EK 55). Bet galūnes linkusi
išlaikyti pervalkiškė Marikė Jakait ir šioje pozicijoje neredukuoja iki nulio: I. sg. *ar
vēj'* 'su vėju, pagal vėją' (MJprv 33). Kai kurių pateikėjų kalboje po *j* eina *e* (plg. liet.
žem. praet. 3. *turīeje* 'turėti', G. sg. *vīeje* 'vėjo' ir kt.): praet. 3. *turiē* / *turių* 'turėjo', *gāje*
'ėjo' (HSch), *smīrdij^e* 'smirdėjo, dvokė' (HSch 27), A. sg. *turija.m mūr mājē* 'turėjom
mūsų namus' (ChSchm 03), G. sg. *pagal' vējē* 'pagal vėją'¹⁶⁸ (MS 90), praet. 3. *bije*
'buvo' (HS 04), praet. 3. *gāje* 'ėjo' (ChSchm 01) ir pan. Ar tendencija tarti *a* po *j*
kaip *e* gali būti lietuvių žemaitiškų tarmių įtaka, sunku pasakyti¹⁶⁹. Apie tokius atvejus
rašė ir Bezzenbergeris, kuris tai laikė priebalsių palatalizacijos rezultatu (Bezzenberger
1888: 25). Veiksmažodžiai *jāt* 'joti; važiuoti' ir *iet* 'eiti' būtojo laiko 3 a. nebeturi net *j*.
Žodžio galo *j* netenka irrieveiksmis *mājās* 'namuose, namo': *tad viņ' gā mā'* 'tada jie

¹⁶⁸ Su *pagal* vartojamas genityvas: *pagal strāumes, pagal gāisa* ir kt.

¹⁶⁹ Lietuvių žvejų tarmėje apie Lūją ir Tovę *ia* kamieno formos buvo artikuliuojamos su suprieša-
kėjusiu *a > e*: G. sg. *brō'le* 'brolis', praet. 3. *stenīeje* 'stenėjo' (Gerullis, Stang 1933: 15).

ėjo namo’, *viņš nuōjā’ pic_mīest’* ‘jis nuvažiavo į miestą’, *palika.m mā’* ‘likome namie’ (MR 10). Greičiausiai galūnių redukcija tokiu būdu paveikė ir priesaginių veiksmažodžių formas *-ju > ĭ > o*, pvz.: praes. 1. *es duoma*. ‘aš galvoju’, *es brūka*. ‘man reikia’ (MS 88) ir pan.

Nemažos reikšmės redukcijai turi artikuliacijos patogumas – kalbos sraute nuosekliau redukuojama, kai susidaro patogios artikuluoti garsų kombinacijos. Daugumos pateikėjų kalboje trumpieji balsiai išnyksta po sonantų, kai žodžio galo skiemenyje gali susidaryti dvigarsis: G. sg. *pi_jūr’s* ‘prie jūros’, A. sg. *pace.l’a.m cępur’* ‘pakėlėm kepurę’ (MPie 05), A. sg. *sañdę.t vezum’* ‘samdyti vežimą’ (MPie 31), A. pl. *pa_vĩr’s* ‘vyrams’ (MS 01), *un še ir ta_jūr’* ‘ir čia yra (ta) jūra’ (MS 98) ir pan. Tokiais atvejais gali susidaryti homoformų ir veiksmažodžio paradigmoje, pvz.: praes. 1. *es tur’* ‘aš turiu’, praes. 2. *kuo tu tur’?* ‘ką tu turi?’ (DP 02) (lat. b. k. *es turu, tu turi*); praes. 1. *es ni.zin’ / kã sak’* ‘aš nežinau, kaip sako’, praes. 3. *veĩls zin’_kur* ‘velnias žino kur’ (MS 19; EK 56). Tačiau šiuo požiūriu išsiskiria pervalkiškė Marikė Jakait, kuri, palyginus su nidiškiais, dažniau išlaiko galūnės balsį: plg. G. sg. *pic_jūras* ‘prie (link) jūros’ (MJprv 21) ir praes. 2. *tu varĩ grĩest* ‘tu gali pajuti’, *tu turi zek’s* ‘tu turi kojines’ (MJprv 30); plg. nidiškė Erika Kalwies: praes. 2. *tu_var’ visk’o palikt* ‘tu gali viską palikti’ (EK 21), bet praes. 2. *kuo tu var’ darę?* ‘ką tu gali daryti?’ (EK 22) ir kt.

Gali būti, kad galūnės redukcijos lygį lemia ir informantų amžius – nors abu vyriausi pateikėjai (pervalkiškė Marikė Jakait ir juodkrantiškis Mikelis Pietschas) taip pat stipriai redukuoja galūnes, kai kuriose pozicijose jie vis dėlto dažniau išlaiko nors ir labai trumpus galūnių balsius ir neišlygina paradigmos: A. sg. *uz_jūr’ iēt zvejūt* ‘į jūrą eiti žvejoti’ (MPie 20), N. sg. ir praet. 3. *kaz’a dũr’* ‘ožka dūrė, badėsi’ (MJprv 16) ir kt.

Murmamieji balsiai išlieka, jei susidaro nepatogi tarti priebalsių samplaika *rns, rvs* ir pan.: I. pl. *mes zvej’ja.m ar kuñ’n’s* ‘mes žvejojome su kurnais (tempiamas tinklas)’ (MR 06), A. pl. *par_vĩr’u’s* ‘už virves’ (MPie 33) ir pan. Vengiant asimiliacijos balsiai neiškrenta ir po pučiamųjų, ir po afrikatų, jei po to eina pučiamuoju ar afrikata prasidedantis skienuo ar žodis: G. sg. *nu mež’a cirst* ‘iš miško kirsti’ (MPie 32) ir pan.

Žodžio galo balsių redukcija ir morfologinės sistemos irimas

Galūnių redukcijos sukelta morfologinės sistemos niveliacija progresavo. Tai matyti, palyginus seniausių šaltinių medžiagą su dabartinių pateikėjų duomenimis. Nors atskirai iš konteksto paimto žodžio forma dažnai sunkiai nustatoma dėl homonimiškų

galūnių, svarbu pastebėti, ar patys kalbėtojai sugeba atpažinti ir valdyti gramatinės formas ir kokiomis priemonėmis tai daro. Sinkretinių formų gausumas sukelia linksnių galūnių konstrukcinio ikoniškumo nykimą, kurį kompensuoti reikia kitomis priemonėmis. Linksniavimo paradigų sinkretizmas yra svarbiausias, tačiau ne vienintelis linksnių sistemos irimo požymis.

Nidiškės Hertos Dezkeit įrašai rodo, kad dažnu atveju iš klausos beveik neįmanoma išgirsti jokio galūnės balsio. Jos pačios rašytuose tekstuose daugeliu atvejų raide *e* žymimi redukuoti balsiai (ypač vardažodžių formose), kurių fonologinę vertę nustatyti padeda tik kontekstas: *niwēns zuttēs nikuodis is friše ferwate ūdes* ‘nė vienas ungurys nekąs į šviežiai dažytą ūdą (virvė su kabliuku)’, *mūsa veza nama ir widui wēns diž nams, pi dui βane ir dures* ‘mūsų senajame name yra viduje (vienas) didelis namas, prie dviejų šonų yra durys’ ir pan. Kiek dažniau ji skiria veiksmažodžių galūnes: praet. 1. *gaju* ‘ėjau’, *turiju* ‘turėjau’, *azmirβu* ‘užmiršau’, tačiau 3 a. formose beveik visur žymimas *e*, kuris gali reikšti ir *ē*, ir *ā* kamieno formą: *naze* ‘atėjo, atvyko’, *pajēme* ‘paėmė’, *ēwilke* ‘įvilko, įtempė’, *atrade* ‘atrado’ ir t. t. (plačiau žr. Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015).

Trumpųjų balsių redukcija labiausiai paveikė linksnių formas, kurios baigiasi *-u* – labai retas nidiškis vartoja aiškiai artikuliuojamas formas A. ir I. sg. *vīru*, *ruoku* ‘vyrą (-u), ranką (-a)’ ir pan. Dažniausiai jose galima išgirsti neaiškos kokybės murmamąjį balsį arba (ypač prieš pauzę) neišgirsti jokio balsio: *es_nuōpl’āv’ tʰo_sîenʰ* ([MS 117](#)), *vienā puiš’* ‘vieną berną’ ([EK 15](#)), *par_l’ûogʰ laūk* ‘per langą lauk’ ([DP 06](#)), bet *ga.ĩ’ l’aūnagstuñdʰ gulēt* ‘ėjo pokaicio (valandą) miegoti’ ([HD 14](#)), *sukē tuo vadʰ* ‘suko tą vadą (menkių, lašišų tinklą)’ ([MR 11](#)) ir kt. A. sg. forma su *-u* dažniau pasitaikė pervalkiškės Marikės Jakait ir preiliškės Marikės Jakait kalboje: *par_zîrgʰ* ‘už arklių’ ([MJprl 09](#)), *a mes iēliekam râugʰ / nu_mîlte râugʰ* ‘įdedam raugą, miltų raugą’ ([Mprv 67](#)), *pa ledʰ* ‘ledu’ ([MJprv 68](#)) ir pan. Tų pačių pateikėjų kalboje dažniau girdima galūnė ir veiksmažodžio 1 a. formoje: *es dzeru sâlʰdʰ* ‘aš geriu saldžią (kavą)’ ([MJprv 61](#)), praet. 1. sg. *piēga.ju* ‘priėjau’ ([MJprl 15](#)) ir kt. Pastebėtina, kad kitos preiliškės Martos Schmidt iššifruotame tekste, kurį pateikė El Mogharbel, A. sg. formos taip pat dažnai užrašomos su redukuotu *-u*: *pardevam pienʰ* ‘pardavėm pieną’, *par_nâudʰ* ‘už pinigų’, *us tuo vietʰ* ‘į tą vietą’, bet *parvedam sien* ‘parvežėm šieną’ (El Mogharbel 1993: 209–214); panašiai liudija ir tos pačios pateikėjos garso įrašai: *tēs ar savʰ dēlʰ* ‘tėvas su savo sūnum’ ([MSch 06](#)) ir kt. Jos kalboje balsis *u* girdimas ir daugiskaitos akuzatyvo galūnėse: *zîrgus bru:kai* ‘arklių

reikėjo¹⁷⁰ (El Mogharbel 1993: 10)¹⁷¹. Atvirajame žodžio gale galūnė *-u* dažniausiai turi daugiskaitos genityvas: *nu Preiļu* ‘iš Preilos’, *nu māju parakuoš^u* ‘apie namus papasakosiu’ ([HSch 15](#))¹⁷², *grāudu māiz^e* ([MJprv 07](#)), *pasāprasījⁱ nu zveju* ‘pasiprašiau (nuo) žvejų’ (MSch) (El Mogharbel 1993: 209) ir kt.

Medžiaga rodo, kad daugiskaitos *a* kamieno instrumentalio galūnė *-is* taip pat neredukuojama iki nulinio balsio: I. pl. *ar_milt^s* ‘su miltais’, *ar_tīkl^s* ‘su tinklais’, *ar_ziř^ggis* (Graudiņa 2004: 172) ir kt.

Kiek rečiau redukuojamos vardažodžių *ā* ir *ē* kamieno galūnės, čia dažniausiai lieka silpnas tos pačios kokybės balsis: N. sg. *ugun^e* ‘ugnis’ (MS), *āl^hkūon^e* ([HSch 52](#)), *vālte* ‘valtis’ ([HsSch 06](#)), *baīm^e* ‘baimė’ ([MS 53](#)), *cūk^a* ‘kiaulė’, *mās^a* ([HSch 36](#)) ir pan., bet Hertos Detzkeit *bāř^hzd^a* ‘barzda’ ([HD 09](#)).

Prieveiksmių baigmuo *-i* dažniausiai redukuojamas iki nulinio balsio, kai kamienas baigiasi minėtais priebalsiais *k* ir *t*: *meņk^h* ‘menkai, mažai’, *aūkst^h* ‘aukštai’, *slēkt^h* ‘blogai’, *dikt^h* ‘labai, stipriai’, bet *l^habi* ‘gerai’, *diži* ‘labai, didžiai’, *klusi* ‘tyliai’ ir pan. Trumpinami ir tie, kuriuose įterpus balsį susidaro dvigarsis: *ag^hr^h* < *agri* ‘anksti’, *trēk^hn^h* < *trēkni* ‘riebiai’, *vēgl^h* < *viegl^h* ‘lengvai’ (plačiau žr. BALSIŲ ĮTERPIMAS).

Rečiau ir ne taip radikaliai trumpinamos įvardžių galūnės. Galima skirti N. sg. *viņa* / *viņ^a* ‘ji’ nuo N. pl. *viņi* / *viņⁱ* ‘jie’, G. pl. *viņu* / *viņ^u* ‘jū’ N. pl. m. *visi* ‘visi’, f. *visas* / *vis^as* ‘visos’, A. sg. *visu nakti* ‘visą naktį’ ir kt. Tačiau dalelyte einantis *visu* ‘visų’ gali būti kaip proklitikas: *vis^o vecā bijⁱ* ‘(visų) vyriausia buvo’ ([HD 15](#))¹⁷³.

Buvusio balsio kokybę, o kartu ir morfologinę galūnės funkciją neretai leidžia suprasti paskutinio priebalsio palatalizacija. Po palatalizuotų dažniau girdimas *e*, po nepalatalizuotų, ypač sprogstamųjų, – *a*: A. sg. ir pl. *sava ķaũš^us* / *svēst^h* / *gal^e ture.ĩ* / *viskuo* ‘savo kiaušinius, sviestą, mėsą turėjo, viską’ ([MPie 17](#)), A. sg. *runc^s parskre.ĩ* *par cel^e* ‘katinas perbėgo per kelią’ ([HSch 29](#)), praet. 3. *deu^h* (< *deve*) ‘davė’, praet. 3. *nuōsedeve^e* ‘nusidavė, įvyko’ ([MS 87](#)), N. sg. *ta. vāl^ht^h* (< *valte*) ‘ta valtis’, G. pl. *ciek*

¹⁷⁰ *brūkāt* (plg. vok. *brauchen*) valdo akuzatyvą.

¹⁷¹ Preiliškė Marta Schmidt yra bene vienintelė pateikėja, kurios kalboje El Mogharbel kiek reguliariau fiksuoja akuzatyvo galūnę *-u*. Kitų, pvz., nidiškių, kalboje tokia galūnė sporadiškai fiksuojama tik įvardžio formoje *visu*.

¹⁷² Kuršininkų kalboje kai kurie prielinksniai vartojami ne tik su datyvu ir instrumentaliu, bet ir su kitais linksniais (plačiau žr. Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015).

¹⁷³ Šiuo atveju gali turėti reikšmės tai, kad ši forma nėra savarankiška, ji yra formų darybos priemonė aukščiausiam laipsniui sudaryti.

vālc ‘kiek valčių’ ([LS_04](#)), partic. a. praet. f. N. sg. *mirus* ‘mirusi’ ([LS_03](#)) ir kt. Juokrantiško Mikelio Pietscho pavyzdyje viename sakinyje galima išgirsti visų trijų pakopų trumpųjų balsių redukciją: *al’ ta.d^o maḡe bē.rnēn’* ‘bet tokie maži vaikeliai’ ([MPie_34](#)). Apie murmamojo balsio kokybę po palatalizuotų priebalsių kalba ir Bezzenbergeris, tačiau jis turi omenyje tik į paveiktus kamienus: N. sg. f. *diḡe* ‘didelė’, *maḡe* ‘maža’ ir kt. (Bezzenberger 1888: 25) (plačiau žr. KONSONANTIZMAS. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJA).

Norint tiksliau nustatyti trumpųjų žodžio galo balsių redukcijos ypatybes ir šio reiškinių raidą, reikėtų išsamesnių instrumentinių tyrimų, tačiau ir šis pirminis tyrimas leidžia matyti kai kurias tendencijas: trumpųjų balsių galūnių redukcija priklauso nuo kalbėtojo kalbinės patirties, kuri susijusi ne tik su amžiumi, bet ir su kalbėjimo aktyvumu. Seniausio pateikėjo juodkrantiško Mikelio Pietscho, gimusio 1883 m., redukcija nėra tokia visuotinė kaip 1930 m. gimusio nidiško Martino Sakučio. Tačiau pastebėtina, kad ir 1912 m. gimęs nidiškis Hansas Schekahnas (g. 1914 m.) stipriai redukuoja trumpąsias galūnes, ir tai leidžia spėti, kad šiam reiškiniui netolygiai progresuoti poveikio galėjo turėti ir tai, kad informantai yra iš skirtingų gyvenviečių. Iš šiaurinio Kuršo atnešta redukcijos tendencija yra stipresnė nidiškių ir, tikėtina, į pietus nuo Nidos buvusiuose kaimuose, o į šiaurę nuo Nidos labiau reikėsi pietinės Kuršo dalies ypatybės, ten gyvenusių kuršininkų kalboje galūnių redukcija buvo mažiau destabilizavusi morfologinę sistemą.

ILGŲJŲ ŽODŽIO GALO SKIEMENŲ REDUKCIJA

Ilgųjų skiemenų likimas vardažodžio galūnėse

Nekirčiuoti ilgieji balsiai žodžio gale redukuojami dažniausiai iki pusilgių. Mažiausiai redukuojamos lokatyvų galūnės. Beveik visi aktyvieji kalbėtojai jas tarė ilgas arba, greičiau kalbėdami, pusilges, pvz.: L. sg. *jūrā* ‘jūroje’ ([MPie_01](#)), *mal’ā* ‘krante’ ([MPie_06](#)), *kruōḡā* ‘parduotuvėje’ ([MJPrv_08](#)), *mežā* ‘miške’ ([MJprv_29](#)), L. pl. *pa.r-siḡinas māja.s* ‘parsiginė namo’ ([MJPrv_28](#)) ir pan.¹⁷⁴ Daugiskaitos instrumentalio *ā*

¹⁷⁴ Lokatyvo formos taip pat kito: paskutinės kartos kuršininkai vis rečiau vartojo lokatyvą, dažniau keisdami prielinksnine konstrukcija *iz / is* + G. (Bezzenberger 1888: 48–53; Plāķis 1927: 21; Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015: 217).

kamieno galūnė skiriasi nuo datyvo¹⁷⁵, retai, tačiau pasitaiko išgirsti ilgumo pėdsaką formoje *-ām: biġ aũkst' / ar mučķa.m vis'i* 'buvo šalta, su kepurėmis visi' ([WS 11](#)).

Ilguosius arba pusilgius balsius ir dvibalsius išsaugoja įvardžiuotinių formų galūnės: N. sg. *dižā vāl'te* 'didžioji valtis', A. pl. *tas maġa.s zuv^os pėrk būr'i par cūkams* 'tas mažas žuvis perka būrai (= valstiečiai) kiaulėms'. Tačiau redukcija yra apėmusi ir šio tipo galūnes – jose retai kada aiškiai artikuliuojami dvibalsiai: I sg. *ar maġ^o laiv^o* 'su mažuoju laivu', *ar diž^o tīkil'* 'su didžiuoju tinklu' ([MJprl 12](#)), *t'e jaun'ie varnūč' šmeķuo* 'tie jaunieji varnūčiai (= varniukai) yra skanūs' (MPu) ir kt. Kai būdvardis neturi loginio kirčio, kalbos sraute jo galūnės balsis dažniausiai trumpėja: *kreīša.sāna*. 'kairėje pusėje' ([MS 63](#))¹⁷⁶, *diža.s stiñtas zveju^oja.m* 'didžiasis stintas žvejojame' ([HsSch 01](#)). Plakis atskirai apie įvardžiuotinių formų trumpėjimą nekalba, linksniaavimo paradigmą pateikia su nesutrumpėjusiomis galūnėmis (Plāķis 1927: 25). El Mogharbel greta realizuojamų redukuotų formų kaip morfologinį modelį rekonstruoja morfologiškai sveikas galūnes (El Mogharbel 1993: 131).

Taip pat kaip ir vardažodžių vietininkuose, ilgieji žodžio galo skiemenys beveik reguliariai išlaikomi ir prieveiksiuose: adv. *pakaļā* 'iš paskos' ([HSch 01](#)), *līzā* 'kartu, drauge', *le.c^e iekša*. 'šoko į vidų' ([DP 04](#)) ir pan.

Ilgųjų skiemenų likimas veiksmažodžio galūnėse

Veiksmažodžio sistemoje ilgieji balsiai galūnėse dar išlaikyti, tačiau ne visų informantų kalboje sistemingai. Bezenbergerio studijoje pateikta dvejopa morfologinės paradigmos („idealios“ ir „realios“) koncepcija apima ir ilgąsias veiksmažodžio galūnes. Po pusšimčio metų Plakis konstatuoja ryškų nekirčiuotų galūnių balsių trumpinimą, bet neieško galūnių balsių ilgumo sąsajos su gramatinėmis funkcijomis, taigi balsių trumpėjimą ir veiksmažodžio, ir daiktavardžio galūnėse, ir priesagose laiko vieno tipo fonetiniu reiškiniu (Plāķis 1927: 17). Apie veiksmažodžių galūnių trumpinimą jis užsimena trumpame būtojo ir būsimojo laiko aprašyme, nurodydamas, kad veiksmažodžiuose balsiai trumpėja (Plāķis 1927: 34). Pateikdamas tekstų pavyzdžius istoriškai ilgų galūnių vietoje jis visur nurodo trumpąsias: praet. 1. pl. *zvejūojam, nācam, bijam*,

¹⁷⁵ Plakis rekonstruoja tik su datyvu sutampančias formas su *-āms* (Plāķis 1927: 23), tačiau tai morfologijos klausimas.

¹⁷⁶ Kuršininkų kalboje L. sg. įvardžiuotinė forma yra *-ā* (Plāķis 1927: 25), plg. lat. b. k. *kreisajā pusē* ir pan.

nevarejam, piššėjam, gulejam ir kt. (Plāķis 1927: 7). Dar po pusšimčio metų Bernovskio darytus įrašus tyrusi El Mogharbel (1993) kalba apie redukuotas linksnių formas, bet neišskiria veiksmazodžio ilgųjų galūnių. Jos tekstuose pavyzdžiai taip pat užrašyti su trumposiomis nesangražinių formų galūnėmis: praet. 1. pl. *e:dam, kuram, nesam, sme:lam, mes radam, dzinam, mes ga:jam, mes tā: diekavajam / ka mes guvam, mes darijam, mes dziedijam, ā:zdegam tānbaum, un puškajam kuo mes turijam* ir kt. (El Mogharbel 1993: 213, 215–217, 225, 226).

Ištyrus XX a. antrosios pusės pateikėjų įrašus, reikėtų suabejoti tokiu visuotinės redukcijos apibendrinimu. Paaiškėjo, kad praet. 1. ir 2. pl. ir (rečiau) praes. 1. ir 2. pl. su *-īt* ir *-āt* (tipai *sacīt, zināt*) formose ilgieji balsiai bent iki pusilgių išlaikomi daugumos įvairaus amžiaus pateikėjų: praes. 1. pl. *mes saka.m* ‘mes sakome’ ([MJprv 18](#)), *mes_saka.m krig's* ‘mes sakome „krigs“ (karas)’ ([EK 23](#)), *mes_saka.m mučk' / ziegar'* ‘mes sakome kepurė, laikrodį’ ([MPu AP 07](#)), bet tai palyginus reti atvejai. Veiksmazodžių su priesagomis *-īt* ir *-āt* esamojo laiko formose dažniausiai redukuojama iki trumpojo balsio: *ismīcam* ‘išminkome’ ([MJprv 19](#)), *pataīsam pečlūost'* ‘padarome pečluostę’ ([MJprv 31](#)). Kur kas dažniau dalinis balsio ilgumas išsaugomas būtojo laiko daugiskaitos formose: praet. 1. pl. *turi.ja.m* ‘turėjome’ ([EK 24](#)), *gule.ja.m* ‘gulėjome’ ([FR 1](#)), *zveju°ja.m* ‘žvejojome’ ([HsSch 01](#); [EK 08](#)), *ievilka.m* ‘įtraukėme’ ([MR 17](#)), *palika.m* ‘palikti’ ([MR 13](#)), *gāja.m* ‘ėjome’ ([MS 11](#)), *zvejija.m* ‘žvejojome’ ([MS 22](#)), *izgāja.m* ‘išėjome’ ([Mpie 06](#)), *pace.l'a.m* ‘pakėlėme’ ([MPie 05](#)), *piūrka.m* ‘pirkome’ ([WS 06](#)), *cepa.m flinč'* ‘kepėme blynų’ ([ME 03](#)) ir kt.

Tačiau beveik taip pat dažnai nidiškių kalboje būtojo laiko daugiskaitos 1 a. formose balsis redukuojamas iki trumpojo: praet. 1. pl. *nuōvirtam* ‘nuvirtome’ ([HSch 30](#)), *pīrkam* ‘pirkome’ ([HSch 08](#)). Kai kada redukcijos laipsnis gali priklausyti nuo sakinio intonacijos – jei prieš veiksmazodį eina stipriau intonuotas žodis, prie kurio veiksmazodis šliejasi, tai pagrindinį ir šalutinį kirtį turintys skiemenys gali veikti nekirčiuotų skiemenų ilgumą, pvz., *pakaļā gājam* ‘iš paskos ėjom’ ([HSch 01](#)) ir pan.

Pervalkiškės Marikės Jakait kalboje būtojo laiko daugiskaitos 1 a. formose gerai girdėti ilgumas ir tais atvejais, kai junginyje vienas po kito eina ilgieji pagrindinį ir šalutinį kirtį turintys skiemenys: *mi.ĩtus uōzbē.ra.m mes_vīrsui* ‘miltus užbėrėme mes viršui’ ([MJprv 02](#)); panašiai pusilgius galūnės balsius šioje formoje taria Marikė Jakait iš Preilos: *isvīl'ka.m* ‘ištraukti’ ([MJprl 10](#)) ir pan. Jos kalboje ilgieji galūnių balsiai dažniau trumpėja tais atvejais, kai forma atpažįstama ir pagal kitus rodiklius, tokius

kaip priesaga ar šaknies balsių kaita: praet. 1. pl. *viram* ‘virėme’ (praes. 1. pl. *vėrdam*), *sakam* (*saci.jam* / *saci.ja.m*) ‘sakyti’ ir pan.¹⁷⁷

Dažniausiai 1. pl. galūnių balsių ilgumas išlaikomas daugiaskiemeniuose žodžiuose, ypač tuose, kur laikų formos skiriamos tik galūnės ilgumu (*zvejuojam* : *zvejuojām*, *duomājam* : *duomājām* ir pan.).

Galimas dalykas, kad gyvenviečių į šiaurę nuo Nidos pateikėjai nuosekliau ir ilgiau išlaikė trumpųjų ir ilgųjų galūnių opoziciją, tačiau tam patvirtinti trūksta medžiagos – iš Pervalkos, Preilos ir Juodkrantės įrašyta vos po vieną pateikėją, be to, jie visi skirtini vyriausių pateikėjų kartai, gimusiai dar XIX a. Taigi, galūnių ikoniškumo silpnėjimas veiksmažodžių sistemoje greičiausiai yra susijęs su bendra žodžio galo redukcijos tendencija, progresavusia XX a. vid. Pastebėtina, kad kuo aktyviau vartota kalba, tuo veiksmažodžių galūnių ikoniškumas ryškesnis, pvz., visų trijų nuolat gimtąja kalba bendravusių nidiškių brolių Sakučių, sutuoktinių Hanso ir Hetos Schekahn, Martino Roespelio ir jo žmonos kalboje jis pastebimesnis. Be to, ikoniškumas konstatuotinas ne absoliučiais trumpųjų ir ilgųjų skiemenų trukmės santykiais, o taikant šį parametą to paties kalbėtojo kalboje¹⁷⁸.

Apie morfologijos požįūriu analogiškas daugiskaitos 2 a. formas (*sakāt*, *runājāt* ir t. t.), deja, mažai galima pasakyti, nes trūksta pavyzdžių – įrašų tekstuose retai pasitaiko situacijų, kada informantas kreipiasi į pašnekovą arba perpasakoja dialogą, kuriame būtų vartojamos daugiskaitos 2 a. formos. Iš nedidelio kiekio pavyzdžių atrodo, kad latvių *-āt* kuršininkų dažniausiai atliepiamas kaip *-at*: praes. 2. pl. *darat* ‘darote’ (MJprv), *sakat* ‘sakote’ (EK), praet. 2. pl. *turijat* ‘turėjote’ (EK) ir kt. Svarstyтина, ar 1 a. galūnės balsio ilgumui išlikti galėjo padėti tai, kad ji sudaro dvigarsį?

Apie dgs. *-ām* / *-am* ir *-āt* / *-at* formų pasiskirstymą latvių tarmėse taip pat aiškaus vaizdo neturime. Endzelynas trumpėjimą bando sieti su daiktavardžių dgs. D.–I. formų trumpėjimu (toks kuršininkų kalboje tikrai yra) (Endzelīns 1951: 884), tačiau Kuržemės tarmėse tokia sąsaja veikiausiai nėra būdinga kokiam nors geografiškai aiškiau apibrėžtam plotui. Be to, dar reikėtų paaiškinti, kodėl daiktavardžių formos su

¹⁷⁷ Tai preliminarūs pastebėjimai, nes ši pateikėja kalba greitu tempu, todėl galūnių ilgumas nustatomas apytikriai, lyginant su kitais skiemenimis.

¹⁷⁸ Kai kuriais atvejais rinkėjai surinkdavo medžiagos klausdami pavienių žodžių, prašydami nurodyti ‘dabar : praeityje / vakar’ ir pan. Tokiais atvejais atsakydami informantai kur kas dažniau perteikdavo formų skirtumą taip, kaip jie suvokdavo.

-ām latvių tarmėse, pasak Endzelyno, paveikė ir veiksmažodžių 2 a. formą, kuri fonetiškai nepanaši? Rucavos tarmėje šiose galūnėse XX a. pr. buvo išblukę priegaidžių požymiai (Ābele 1927: 116), nors galūnės buvo ir iki šiol išliko ilgos.

Sangrąžinėse galūnėse ilgieji balsiai išlaikyti ilgiau ir nuosekliau. Jų ilgumą žymi ir Bezzenbergeris, tačiau tik 3 a. formose. Gramatikos dalyje, pateikdamas paradigmos pavyzdžius, apie galūnių ilgumą jis nieko nekalba. Laiko formą padeda atpažinti tik šaknies struktūra (jeigu ji skiriasi) ir pavyzdžio vertimas į vokiečių kalbą: praet. 1. pl. *péramis* ‘wir badeten uns’ (pažymėtas balsio ilgumas), *sasirunajamis* ‘wir haben uns unterhalten’ (išversta būtojo laiko forma) (Bezzenberger 1888: 93). Ilguosius balsius jis beveik nuosekliai žymi 3 a. formose, nors tarp pavyzdžių pasitaiko ir su nepažymėtu ilgumu: *sasisitās* ‘sie haben sich zerschlagen’, *likās* ‘er legte sich’, *apsiwilkās* ‘sie kleidete sich an’, *apsisukās* ‘es hat sich umgedreht’ ir kt., tačiau *atse-radās* ‘atsirado’, *apsistājās* ‘sustojo, stabtelėjo’ (Bezzenberger 1888: 93). Po 40 metų Plakis, aprašydamas paradigmą, taip pat nurodo tik trumpąsias būtojo laiko dgs. 1 ir 2 a. formas, o ilgąsias žymi tik 3 a.: praet. 1. pl. *devāmies* ‘davėmės, leidomės kokia kryptimi’, *metāmies* ‘metėmės, puolėme, šokome’, *mīlījāmies* ‘mylėjomės’, taip pat ir tekstuose: praet. 1. pl. *cēlamīes* ‘kėlėmės’, bet praet. 3. *devās* ‘davėsi, leidosi kuria kryptimi’, *metās* ‘metėsi, puolė, šoko’, *pasagulās* ‘atsigulė’, *mīlījās* ‘mylėjosi’ ir kt. (Plāķis 1927: 11, 36). Prie šių dera ir veiksmažodžių su priesaga -īt esamojo laiko formos: *paserādās* ‘pasirodo’ (Plāķis 1927: 10). Abu minėtieji autoriai pateikia ir latvių kalbos požiūriu hipertrofuotų formų su ilgaisiais balsiais ten, kur istoriškai turėtų būti trumpieji: praes. 3. *pā’ldās* ‘badet sich’ (lat. b. k. *peldas*), o Plakis formas su ilgaisiais balsiais atstato ir esamojo laiko paradigmoje: praes. 3. *duodās* ‘duodasi, leidžiasi kuria kryptimi’, *meṭās* ‘metasi, puola, šoka’, *guḷās* ‘gulasi’; tokių pasitaikė ir jo užrašytuose tekstuose: *nipasalaūnās* ‘nesiliauja’, *viņš rūonās dzīvs* ‘jis randasi (= tampa, pasidaro) gyvas’ (Plāķis 1927: 10). El Mogharbel pateikia sangrąžinių praes. 3. formų žymėdama jas dviem diakritikais kaip alomorfus: *mazgajā:s* ‘prausiasi’, *sukā:s* ‘sukasi’, pastarąjį pavyzdį komentuoja: „In der Reflexivform der 3. Person Präsens ist das Reflexivallomorph stets /-ā:s/, auch wenn die Verbform keine Personalendung /-ā/ enthält“ (El Mogharbel 1993: 183)¹⁷⁹.

¹⁷⁹ „Esamojo laiko 3 a. formose yra alomorfai /-ā:s/, nors veiksmažodžio asmens galūnė neturi /-ā/.“

Būtojo laiko formose vyriausiosios ir vidurinės kartos pateikėjų kalboje El Mogharbel nurodo 3 a. galūnes kaip alomorfus (ǎ:), tačiau jų realizavimą transkripcijoje skiria: *pasezaga:s* ‘pasivogė’ (MSch, Pervalka), *viṇa pašə virâ:s* ‘jie patys virėsi’ (HD, Nida) (El Mogharbel 1993: 211, 225), bet *pasase.das*, *stū:mas* ‘atsisėdo, smūmėsi’ (HD, Nida) (El Mogharbel 1993: 214, 227).

XX a. antrosios pusės kuršininkų garso įrašuose sangražinių veiksmažodžių būtojo laiko 3 a. formose dažniausiai gerai girdimas ilgasis arba pusilgis balsis: praet. 3. *rada.s* jʰo_žil’ ‘tapdavo giliau’ (MS 92), *un_ka viṇ’ laida.s_te* ‘ir tai jie leidosi čia’ (MR 09), *pārsizina.s* ‘parsiginė’ (MS 102), *pasʰbeṇḡa.s* ‘pasibaigė’ (MPie 21), *suḳa.s* ‘sukosi’ (HsSch 10; MS 07), *isaḷizija.s* ‘pagelbėjo vienas kitam’ (HsSch 11) ir kt. Pervalkiškė Marikė Jakait greitai tempu kalbėdama sangražinės ilgąsias galūnes trumpina palyginti retai: praet. 3. *pa.rsizinas māja.s* ‘parsiginė namo’ (MJPrv 28), bet *stūma.s* ‘stūmėsi’ (MJprv 69). Preiliškės Marikės Jakait, net ir kalbančios greitai tempu, kalboje šioje pozicijoje girdimi pusilgiai balsiai: *tas zirgs mal’a.s* ‘tas arklys muistėsi’ (MJprl 07) ir pan. Jaunesnės kartos pateikėjos nidiškės Erikos Kalwies kalboje sangražinės galūnės dažniau artėja prie trumpųjų: *pasimira.s* ‘pasimirė’ (EK), *pasesėdas* ‘atsisėdo’ (EK 26) ir kt.

Panašiai kaip pavyzdžiuose pateikė Plakis, paskutinių pateikėjų kalboje sangražinių formų ilgosios galūnės neretai pasitaiko ir esamajame laike, kur jos laikytinos hipertrofuotomis: praes. 3. *isijema.s* ‘išsiima’ (EK 25), *pl’ûča.s* ‘mušasi, pešasi’ (MS 91), kurios dera prie etimologiškai motyvuotų praes. 3. *baīda.s* i_tuo pātagu duōt ‘bijo ir tą botagą duoti’ (MJprl 01) ir pan.

Latvių tarmėse ā kamieno formų galūnė į a kamieno paradigmą pereina rečiau (*gadās > gadas* ‘atsitinka, pasitaiko’), negu atvirkščiai. Tarp Endzelyno nurodytų plotų, kur sangražinėse a kamieno esamojo laiko formose tariamas ilgasis balsis, nurodomos žiemgališkosios patarmės, šiaurinė Latvija (daugiausia Kuržemės lyviškoji patarmė: Stende, Dzirciems, Virbi, Abava, Vandzene, Nogale ir kt.) bei gretimos apylinkės (Apriķi, Padure, Zemīte, Kuldīga ir kt.). Laikydamas šias formas sąlyginai naujomis, Endzelynas pabrėžia, kad tokios jos fiksuojamos jau senojoje raštijoje (*liekas > liekās*) (Endzelīns 1951: 905, 906). Ar ši tendencija kuršininkų atsinešta jau iš Kuršo, ar pasireiškia kaip tam tikras sistemos lyginimas įsigalėjus redukcijai nesangražinėse formose (sangražinės vs. nesangražinės), dar reiktų patyrinti, tačiau redukcijos vaidmuo čia tikriausiai svarbus. Nekelia abejonių, kad būtojo laiko formų trumpėjimas (atitinkamai

ir esamojo laiko *ā* kamieno) įgijo pagreitį XX a. 3–4 dešimtmetyje gimusios kartos kalboje. Šioms dviem tendencijoms suartėjus, palyginti ilgai ikoniškumą išlaikiusios san-
grąžinės galūnės suvienodėja ir, kaip ir nesangrąžinės, praranda gramatinės funkcijas.

Ar nekirčiuotų galinių skiemenų redukcija, paveikusi veiksmažodžio paradigmą, atnešta jau iš Kuržemės, kol kas sunku tvirtai atsakyti. Mat panaši XX a. Kuržemės tarmių situacija taip pat gali būti vėlyvos raidos rezultatas. Abelė mini, kad Rucavos tarmėje XX a. 3 dešimtmetyje buvo trumpinamos būtojo laiko formos *runājam*, *lasījam*, bet netrumpinamos *-īt* priesagos veiksmažodžių formos *lasām*, *sakām*, *sakāt*, *sakāms* ir pan. Pietvakarių Kuržemės tarmėse, pasak Endzelyno (1951: 831, 832), išlaikomos *ā* kamieno formos. Brigita Bušmanė Nycos tarmės galūnių redukcijos nelaiko sisteminiu dalyku, bet greito šnekėjimo rezultatu (Bušmane 1989: 55), be to, ji visur žymi silpnai artikuliuotą, bet aiškios kokybės balsį: *ka viš ierâug^a sveš^u ciľvêk^u* ir pan. Tokio laipsnio redukcija, kokia pasižymėjo Kuršių nerijos kuršininkų kalba, artimesnė Kuržemės lyviškosioms tarmėms, tačiau kuršininkai asmenavimo sistemos taip kaip lyviškosios tarmės neišlygino, t. y. daugiskaita tebeturi formantus *m* ir *t*.

Atsargiai galima spėti, kad vardažodžių ir veiksmažodžių galūnių sistemos niveliavimas, sukeltas greičiausiai fonetinio proceso, prasidėjusio šiaurės vakarų Kuršo tarmėse, Kuršių nerijoje įgijo pagreitį dar prieš XIX a., kai buvo pradėta intensyviau apgyvendinti Nidą, ypač keliantis ten iš užpustytų pietinės dalies kaimų. Čia būtina priminti, kad ir Bezenbergeris, ir istoriniai šaltiniai nurodo, kad ankstyvuojų Kuršių nerijos kolonizacijos periodu (XV–XVI a.) pietinę nerijos dalį apgyvendino nemažai atvykėlių iš šiaurinės Kuršo dalies (Bezenberger 1888: 110, 111). XX a. veiksmažodžių paradigmų sistemos (ne)stabilumui reikšmės galėjo turėti ir kiti veiksniai:

1) ilgalaikis gyventojų maišymasis pačioje nerijoje, santuokos ir gyvenviečių priklausymas skirtingoms parapijoms (nors pervalkiškiei ir preiliškiai priklausė Nidos parapijai, jų tėvai buvo užpustyto Naujųjų Naglių kaimo, buvusio į šiaurę nuo dabartinės Pervalkos, gyventojai);

2) dėl germanizacijos ėmė stiprėti tendencija su veiksmažodžiais vartoti įvardžius, tad veiksmažodžio galūnės skiriamoji funkcija pasidarė ne tokia svarbi. Vardažodžių sistemoje vis labiau įsigalėjo prielinksninės konstrukcijos, kurios paspartino linksnių galūnių gramatinės funkcijos nykimą (Ivanickaja, Kiseliūnaitė 2015). Be to, veiksmažodžio sistemoje formas skirti dažnai padėjo kiti rodikliai: šaknies balsių kaita, struktūros skirtumai;

3) pasyvus kalbos vartojimas išblukino paradigminių formų skiriamuosius bruožus, bendras visų galūnių trumpinimas sukūrė terpę galūnių funkcijas perkelti prieinksniams, artroidams, kontekstui.

Ar minėtieji kuršininkų kalbos ilgumų reliktai laikytini ilgumu tiesiogine prasme (t. y. dėl ilgesnės santykinės trukmės, lyginant su trumposiomis to paties pateikėjo kalboje), ar išskiriami kitomis artikuliacinėmis priemonėmis (pvz., paliekant dalį kirčio, ypač daugiaskiemeniuose žodžiuose), atsakymo galima būtų ieškoti atlikus detalesnius eksperimentinius tyrimus. Tik, deja, naudotis tektų ta medžiaga, kuri surinkta, nes naujos surinkti nebegalėsime. Tačiau pirminis tyrimas iš klausos rodo, kad visiškos niveliacijos skiriant trumpąsias ir ilgąsias veiksmažodžių galūnes nebuvo pasiekta iki paskutinių kalbos gyvavimo metų.

BALSIŲ ĮTERPIMAS

Vienas iš ryškių kuršininkų kalbos bruožų yra balsių įterpimas tam tikrose pozicijose. Fiksuojamas dvejopas balsių įterpimas: VR̥C ir T̥R, S̥R. Apie abiejų tipų įterpimą rašyta jau pirmuosiuose tyrinėjimuose – Bezenbergerio studijoje šiai temai skirta net keletas puslapių (Bezenberger 1888: 28–31). Plakis konstatuoja, kad balsio įterpimą V + R + C junginiuose nidiškių kalboje girdėjęs retai, ir laiko šią ypatybę nykstančia. Svarbu tai, kad jis šią savybę sieja su mišriojo dvigarsio priegaidės svyravimais (kylančiosios priegaidės efektu), sukoncentruojant spūdį sonantui (Plakis 1927: 15), panašiai apie šį reiškinį rašo Kačiuškienė ir Girdenis (1982). Pirmojo tipo įterpimas plačiau aprašomas skyriuje MIŠRIEJI DVIGARSAI.

Antrojo tipo įterpimas yra T̥R ir S̥R junginiai, kur *T* gali būti sprogstamasis priebalsis, o *S* – pučiamasis (atitinkamai susidarius junginiams *tr*, *kl*, *sn*, *sr*, *zn*, *žn* ir *pan*.). Balsinio elemento įterpimas juose būdingas visam kuršininkų kalbos plotui, nepriklausomai nuo gyvenvietės ir kalbėtojų amžiaus. Šis reiškinys, neabejotinai susijęs su žodžio galo balsių redukcija, baltų kalbose pasireiškia įvairiuose geografiškai vienas nuo kito izoliuotuose plotuose. Lietuvoje jis fiksuojamas šiaurės panevėžiškių tarmėje ir yra aprašytas dialektologų darbuose – atskirą dėmesį jam skyrė Girdenis ir Židonytė (1994). Be to, ši ypatybė sporadiškai užfiksuota šiaurės žemaičių plote apie Mažeikius (Girdenis 1968). Šio darbo autorė atkreipė dėmesį į dar vieną lietuvių tarmių plotą, kuriame fiksuojamas balsių įterpimas TR ir SR tipo junginiuose, – tai vakarų žemaičių

tarmė apie Saugas (Kiseliūnaitė 2005a). Kadangi minėtasis plotas geografiškai artimas kuršininkams, į jį reikia atkreipti didesnę dėmesį. Apie balsių įterpimą jau rašė šios tarmės atstovas Martynas Užpurvis, kuris junginių neskirstė į TəR ir SəR tipus, bet nagrinėjo pagal paskutinio kamieno priebalsio ir iškritusios galūnės santykį: *na : an* (*bėdnas : bėdanas*), *ni : in* (*stambesnį : stambesinʹ*) ir pan. (Užpurvis 1990: 38, 39), kitaip tariant, matė čia metatezę. Iš tikrųjų, įterptasis balsis tarsi atkartoja iškritusį galūninį, tai tarsi kompensacija siekiant balsingumo (Kašiuškienė, Girdenis 1982: 190).

Šio darbo autorė balsių įterpimo kuršininkų kalboje klausimu publikavo straipsnį (Kiseliūnaitė 2005a), kuriame buvo bandoma pažvelgti į šį reiškinį kompleksiskai: lietuvių (ypač geografiškai artimų) ir latvių tarmių kontekste. Todėl, nedetalizuojant straipsnyje išsakytų argumentų ir nekartojuant visų ten pateiktų pavyzdžių, čia tik trumpai priminsime svarbiausius iš jų ir pamėginsime atnaujinti informaciją remdamiesi XX a. antrosios pusės garso įrašais.

Kuršininkų kalboje šį reiškinį pastebėjo jau Bezenbergeris (Bezenberger 1888: 31), tačiau, matyt, tada balsių įterpimas dar nebuvo toks reguliarus arba jis nebuvo reguliarus ten, kur tyrėjas surinko daugiausia medžiagos. Tačiau atkreiptinas dėmesys į tai, kad jis pastebėjo šį reiškinį skirtingose Kuršių nerijos vietose: nidiškę girdėjęs tariant *ugene*, šarkuviškį – *ugena*, preiliškį – *ugʹne* ‘ugnis’, iš kelių nidiškių girdėjęs N. *tscheteri* ‘keturi’, I. *ar tschetʹris* ‘keturiais’. Kadangi tuo laiku, kada jis dokumentavo kalbą, balsių redukcija dar nebuvo pasiekusi tokio visuotinio lygio ir šis reiškinys galėjo būti dar sporadiškas.

Balsių įterpimą TəR ir SəR pozicijose pažįsta ir latvių tarmės, jis užfiksuotas jau Langijo žodyne: *gandars* ‘gandras’, *snīders* ‘laibas, liemeningas’ ir kt. Benita Laumanė mano, kad šie užrašymai atspindi pietvakarių Kuržemės kalbos ypatybę (Laumane 2004: 7, 8). XX a. tarmėse šis reiškinys buvo išplitęs vidurinėje Kuržemėje ir kuo labiau į šiaurę, tuo reguliaresnis, ypač lyviškosiose tarmėse (Ābele 1926: 26). Pateikdamas pavyzdžių iš šių plotų, Endzelynas nurodo įvairius įterpimo, o tiksliau, balsingumo, kompensavimo būdus – nuo skiemeninių sonantų, pvz., G. sg. *egļs* (lat. b. k. *egles*) ‘eglės’, iki aiškiai girdimų balsių, pvz., *uogel* (lat. b. k. *ogle*) ‘anglis’ (Endzelīns 1951: 86, 87; Rudzīte 1964: 174). Balsių įterpimas atskiru klausimu „garie (zilbiskie) līdzkaņi“ (ilgieji (skiemeniniai) priebalsiai) įtrauktas į LVDA (2013: 133, žr. 114 žml.), kur gerai matyti, kaip šis reiškinys XX a. buvo paplitęs visame lyviškųjų tarmių plote, o artikuliacija, kuri artima kuršininkų kalbai (balsio įterpimas), – didelėje šiaurės

Kuršo dalyje, ji fiksuojama ir Langijo žodyne¹⁸⁰. Balsio įterpimo priežastis nurodoma ne galūnės redukcija, bet siekis išvengti skiemeninių sonantų¹⁸¹. Endzelynas, remdamasis pr. *tickars* < **tikras* ‘tikras’, spėja skiemeninius sonantus buvus ir kai kuriose prūsų tarmėse. Jam pritardama Laumanė mano, kad šią ypatybę turėjusi ir kuršių kalba, bet vėliau ją nustelbusi žiemgališkųjų tarmių įtaka (Laumane 2004: 8). Taigi, jei laikytume šią savybę senųjų baltų kalbų refleksu, jos žiemgališkosios kilmės nepatvirtintų latvių kalbos medžiaga. Ar ji galėtų būti kuršiška ir ar galima ją genetiškai sieti su žiemgališkosiomis lietuvių, bet ne latvių tarmėmis? Vis dėlto eliminuoti galūnių redukcijos iš šio klausimo sprendimo nereikėtų: visi plotai, kuriuose šis reiškinys pastebėtas, pasižymi būtent stipria galūnių redukcija, tačiau plotai nėra susisiekiantys. Dėl lietuvių kalbos įtakos šio reiškinio paplitimui kuršininkų geolekte taip pat reiktų suabejoti. Greičiau atvirkščiai – Saugų tarmė pasižymi ypatybėmis, kurias vertėtų analizuoti latvių tarmių kontekste, nes Priekulės apylinkėse ir į vakarus nuo jos iki Kuršių marių būta nemažos imigracijos iš Kuršo; kitos lietuvių pamariškių šnektos šia ypatybe nepasižymėjo, ji nenurodoma nei Gerullio ir Stango studijoje apie pamario žvejų kalbą (Gerullis, Stang 1933).

Pastebėtina tai, kad nei Plakis, nei Graudinia šios kuršininkų kalbos ypatybės visai nemini. Tai sunkiai paaiškinama, nes tokie žodžiai kaip *tīkls* ‘tinklas’, *agri* ‘anksti’, *krāsne* ‘krosnis’, *stiprs* ‘stiprus’ negalėjo likti nepastebėti. El Mogharbel darbe balsių įterpimas vadinamas metateze (1993: 97), kitaip sakant, ji iškritusį galūnės balsį tiesiai sieja su įterpiamu balsiu, tarsi jis būtų perkeliamas; kaip minėta, panašiai manė ir Užpurvis. Tačiau atrodo, kad autorė gerokai supaprastino šį reiškinį, neskirdama anaptiksės nuo įterpimo tarp TR ir SR tipo priebalsių. Pastarojo tipo įterpiamų balsių kokybė toli gražu ne visada atitinka iškritusio galūnės balsio kokybę, be to, neįtikina ir kai kurios linksnių formų rekonstrukcijos, kurias siūlo autorė¹⁸².

XX a. pab. – XXI a. pr. surinkta įrašų medžiaga patvirtina beveik reguliarių balsių įterpimą pirmiausia nidiškių kalboje. Minėtame šios monografijos autorės straipsnyje

¹⁸⁰ Šiame žodyne daugiausia atspindimos pietinės Kuržemės kalbos ypatybės, tačiau, galimas dalykas, kad dalį medžiagos autorius surinko dirbdamas Kandavoje, – tokį spėjimą atsargiai daro Laumanė (2004: 7).

¹⁸¹ „Pilnu vai reducētu *a, e, i, u* iespraudumi zilbisko plūdeņu un nāseņu novēršanai“ (LVDA 2013: 133).

¹⁸² Be kita ko, čia pripainiota ir nesusijusių dalykų, pvz.: *ū* dvibalsinimas žodyje *būrs* (*būrs*), žodis *puiks* ‘puikus’ laikomas žodžio *puķe* ‘gėlė’ forma (El Mogharbel 1993: 98).

pateiktus pavyzdžius galima papildyti dar keletu būdingų atvejų, išdėstytų chronologine tvarka pagal įrašymo laiką.

1961 m. Pervalkoje: A. sg. *pakuram krās'n'* 'pakuriame krosnį' ([MJprv 10](#)), A. sg. *ta.du ab'r* 'tokią duongeldę' ([MJprv 34](#)), I. sg. *gāi ar diž'o tīkil'* 'ėjo su didžiuoju tinklu' ([MJprl 12](#)); kai kurių tariama su nežymiu stabtelėjimu *vētr* 'audra' ([ME 02](#)); Juodkrantėje: N. pl. + G. pl. *pīln' ik'r* 'pilni ikrų' ([Mpie 36](#)), N. pl. *trek'ni* 'riebūs' ([Mpie 37](#)) ir kt.

1980 m. Pervalkoje: N. pl. *āl'kš'n'* 'alksniai' ([MSch 07](#)).

1986 m. Nidoje: A. sg. *ug'nē* 'ugnį' ([FR 05](#)), G. sg. *pu'r's bi' pataiši's* 'sriubos buvo padariusi' ([FR 06](#)), G. sg. *zeb'r un biēršk'i sagu'* I. sg. *ar diž'o tīkil'* 'žiobrių ir ešerių sugavo didžiuoju tinklu' ([FR 07](#)), A. sg. *uz gan'ki'l'* 'į ganyklą' ([HSch 45](#)), num. *četr's* 'keturi' ([HSch 46](#)), pron. A. sg. *kāž'n' rīt'a* 'kiekvieną rytą' ([LP 03](#)) ir kt.

1996 m. N. sg. *ug'nē* 'ugnis' ([HD 18](#)), N. pl. *t'e tīkil'* 'tinklai' ([HSch 48](#)), A. pl. *uz tuos tīk'l's* 'ant tų tinklų' ([HSch 49](#)) ir kt.

2006 m. A. sg. *kak'l'* 'kaklą' ([MS 86](#)), N. pl. *iřki'l'* 'irkilai' ([MS 97](#)), praes. 3. *mek'l'* 'ieško' ([MS 99](#))¹⁸³, adv. *vieg'l'* 'lengva' ([MS 93](#)) ir kt.

2011 m. num. N. *četr'* ([WS 08](#)), N. sg. *ab'r* 'duongeldė' ([WS 09](#)), G. sg. *pus' kuk'ns* še 'pusė virtuvės čia' ([HS 01](#)), adj. N. pl. *stip'r* 'stiprūs' ([MS 104](#)), N. sg. *gėrk'i'l'* 'gerklė' ([HS 05](#)) ir kt.

Kadangi medžiagos iš Juodkrantės, Pervalkos ir Preilos nėra daug, sunku pasakyti, ar šių, anksčiausiai įrašytų, ir vyriausių pateikėjų kalboje balsių įterpimas buvo reguliarus, tačiau ir keli visų iš ten kilusių pateikėjų pavyzdžiai rodo, kad XX a. pr. šiaurinėje nerijos dalyje ši ypatybė taip pat nebuvo atsitiktinė. Ypač reguliariai balsius įterpia nidiškiai Heta Schekahn, Fritz as Roespelis ir broliai Sakučiai.

Dėl galūnių redukcijos pasitaiko ir kitokių, sporadiškai atsirandančių įterpimo atvejų: adj. N. pl. m. *slapi' ka ruņč'* 'šlapi kaip katinai' ([DP 01](#)) (žr. KONSONANTIZMAS. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU *i*).

Balsiai įterpiami pirmiausia tose formose, kuriose žodis baigiamas nuliniu balsiu: *krāsne* > *krāsne* > *krās'n'* 'krosnis', po jo gali eiti -s, kuris nieko nekeičia *is krās'n's* 'krosnyje', *ar iřklis* > *ar iřki'l's* 'su irklais'. Formose, išlaikiusiose sveikas galūnes, balsiai neįterpiami: N. sg. *kuk'n'*, bet L. sg. *kuknā* 'virtuvė'.

¹⁸³ Šio veiksmazodžio struktūra *meklēt*, *meklu*, *meklėju* (-įju).

Kiti balsių įterpimo atvejai taip pat sietini su balsingumo siekimu, pvz.: *sāu-sas* ‘sausas’ (Plāķis 1927: 79), *gaisas* ‘oras’, *viskas* ‘viskas’¹⁸⁴, *žēlzas* ‘geležis’, *svešas* ‘svetimas’ ir kt. Kai galūnės pradeda nebeatlikti savo gramatinių funkcijų, jų balsingumo funkciją perima įterptiniai balsiai. Tačiau tais atvejais, kai susidaro nepatogios tarti priebalsių kombinacijos, vengiant susiliejo, prieš pučiamąjį priebalsį įterpiami antrinės kilmės balsiai, todėl tam tikrose formose susidaro antrinė galūnė¹⁸⁵. Įrašų tekstuose jie nėra ryškūs ir, kaip nurodo Plakis, artikuliuojami panašiai, kaip ir kiti įterptiniai balsiai.

KITOS VOKALIZMO YPATYBĖS

i ir *u* platinimas

Tai jau minėta anksčiau, aprašant šiuos balsius. Čia verta pastebėti, kad ši ypatybė XX a. pab. – XXI pr. kuršininkų kalboje nėra pastebimai reguliari. Tačiau jos, matyt, būta reguliaresnės, nes apie ją liudija Wenkerio kortelės medžiaga, kur užrašyti tokie atvejai kaip A. sg. *wiāno* (= *vienu*), G. pl. *priāksch schiēscho nedeliō miērres* (= *prieš šešu nedilū miris* ‘prieš šešias savaites miręs’) ir kt. (plačiau žr. Kiseliūnaitė 2018a: 83). Be to, iki mūsų dienų gana reguliariai pastebimi šios ypatybės refleksai sangrąžos dalelytėje *si-* / *se-* (*apseduōmat* / *apsiduōmat* ‘sugalvoti, apsispręsti’)¹⁸⁶, veiksmažodžių priesagoje *-ināt*, pvz., *iemacenate* (= *iemācināt*) ‘išmokyti’ (Pietsch 1983: 82); priesaga *-inieks* beveik visada atliepiama kaip *-ęnieks*: *žemęnieks* ‘žemininkas, kito marių kranto gyventojas’ ir kt.¹⁸⁷ Į šią nekirčiuotų skiemenų su balsiais *i* ir *u* savybę dėmesį atkreipė

¹⁸⁴ Nors galėtume šį atvejį priskirti visiškai nukopijuotiems lituanizmams, tačiau balsio įterpimas čia taip pat nėra sisteminis, o laikytinas balsingumo kompensacija, plg. *kāžns* ‘kiekvienas’ iš liet. tarm. *kōžnas* ‘t. p.’.

¹⁸⁵ Jos nepriklauso gramatinei paradigmai, nes kitais atvejais *a* kamieno galūnės balsis nominatyve neišsaugomas.

¹⁸⁶ Sangrąžos dalelytė turi dar formą *sa-*, kuri paplitusi Kuršo tarmėse, bet ji fonetiškai labiau nutolusi ir sietina ne tik su kitais fonotaktikos klausimais, bet ir su galbūt kiek skirtinga kilme – Endzelynas kuršininkų *si-* / *se-* laiko lituanizmu (Endzelins 1951: 911–916). Šis klausimas tikriausiai plačiau nagrinėtinas morfologijos požiūriu.

¹⁸⁷ Greičiausiai čia reikia kalbėti apie alomorfus, nes kai kurių morfemų su šiais balsiais svyravimai (plg. dar *ziemlis* : *ziemilis* ‘šiaurės vėjas’, *austrenis* : *austrinis* ‘rytų arba šiaurės rytų vėjas’ ir pan.) būdingi ir kitoms latvių tarmėms, todėl su daryba susijusių morfemų variavimas giliau nagrinėtinas morfologijos dalyje.

El Mogharbel (El Mogharbel 1993: 66, 68). Toks platinimas latvių tarmėse laikomas archajišku, galbūt kuršiškos kilmės, XX a. užfiksuotas daugiausia Vidžemės šiaurėje (Rudzīte 1964: 76), tačiau dėl to jo kuršiška kilmė tikriausiai neatmestina, juolab kad ši ypatybė būdinga nemažai šiaurės ir vakarų žemaičių teritorijai (plačiau žr. Girdenis 1981: 21).

Samplaikos *uu*, *ui* ir *ub* šaknyse

Kuršininkų kalboje, kaip ir dalyje Kuržemės tarmių, išsaugotos etimologiškai senesnės samplaikos *-uu-* ir *-ub-* vietoje dabartinėje kalboje vartojamų *-iu-*, *-ib-* (Bušmane 1989: 30, 31; Laumane 2004: 9). Tokių pozicijų pasitaiko retai, tačiau žodžiai ir jų vadiniai, kuriose jos yra, dažnai vartojami, todėl į šį kuršininkų kalbos bruožą atkreipia dėmesį kiekvienas dabartinės latvių kalbos vartotojas: *zuve* ‘žuvis’, *zuvilēns* ‘žuvelė’, *zuu^u garn’s* ‘žuvų garnys, gėšė’, *suve^{ns}* ‘paršelis’ ([WS 03](#))¹⁸⁸, *dubēns* ‘dugnas’, *duji / duji* ‘du’, *dujidesimt* ‘dvidešimt’ ir pan., plg. lat. b. k. *zivs* ‘žuvis’, *dibēns* ‘dugnas’, *divi* ‘du’. Tris iš šių šaknų sudaro atvirieji skiemenys, kur *ui* ir *uu* iš esmės yra dvibalšių alofonai, plg.: liet. *žuvis*, *žūti* ‘gaudyti žuvis, žvejoti’, *du* (*dviejų* ir kt.), *suve^{ns}* (dėl darybos plg. *bērņēns* ‘vaikelis’ ir kt.). Kodėl kitose latvių tarmėse (iš ten ir raštų kalboje) šioje pozicijoje *u* virsta *i* ir kodėl ne visuose žodžiuose, kol kas atsakymo nerasta (plačiau žr. Endzelīns 1951: 51).

KONSONANTIZMAS

Kuršininkų kalba, kaip latvių kalbos geolektas, turi tas pačias priebalsines fonemas, kaip ir latvių kalbos vidurinė tarmė (lat. *vidus dialekts*). Išskirtiniai kuršininkų geolekto konsonantizmo sistemos bruožai yra palatalizacijos ypatumai ir paskutinės kalbėtojų kartos artikuliuojami aspiruoti sprogstamieji duslieji priebalsiai. Kitos ypatybės yra paveldėtos iš Kuršo tarmių, bet, kaip matyti ir vokalizmo skyriuje, ne iš vieno ploto.

Bendrinės latvių kalbos priebalsių sistemą sudaro 26 priebalsinės fonemos. Akademiniėje *Latvių kalbos gramatikoje* priebalsiai skirstomi pagal tris požymius: 1) balso stygų veiklą; 2) artikuliacijos vietą; 3) artikuliacijos būdą (LVG 2013: 57). Tarmėse priebalsinių fonemų yra daugiau, jų inventorių papildo tokios fonemos kaip kuršiškųjų tarmių *r* (*jūra* ‘jūra’, *kurš* ‘kuris’), lyviškųjų tarmių *l*, skiemeniniai sonantai *l*, *n*, *r* ir kt.

¹⁸⁸ Plakis priesagoje nustato trumpąjį balsį: *suve^{ns}* (Plakis 1927: 16, 83).

(Rudzite 1964: 178), priklausomai nuo klasifikacijos koncepcijos, kaip atskiras fonemas galima traktuoti kai kurių tarmių veliarizuotus priebalsius ir kt.

Kiek kuršininkų kalboje yra priebalsinių fonemų, priklauso nuo požiūrio į jų artikuliacines ypatybes, ypač nuo palatalizacijos interpretacijos. Pasiūlius paklausti kuršininkų įrašų dabartinės latvių kalbos atstovui, dažnas jų kaip vieną iš svarbiausių skirtumų pamini „minkštumą“, kurio tiksliau nupasakoti negali, bet vieniems atrodo, kad kuršininkų priebalsių tarimas panašus į lietuvių, kitiems – į latgalių¹⁸⁹. Taigi, jei kuršininkų priebalsių sistema remiasi opozicinėmis poromis pagal palatalizaciją (kaip lietuvių), tada kuršininkų priebalsinių fonemų inventorių, lyginant su latvių bendrine kalba, gerokai padidėja. Čia, laikydamiesi bendros nuostatos, kad kuršininkų kalbos fonetinė sistema didžiąja dalimi atitinka vidurinės tarmės kuršiškosios patarmės sistemą, kuri mažai skiriasi nuo bendrinės kalbos, patogumo dėlei taikysime bendrinės kalbos klasifikacijos principus. Apie atskirus, nesutampančius atvejus kalbėsime atskirai. Pritaikius nacionalinės transkripcijos ženklus, naudojamus latvių dialektologijoje, galima sąlygiškai skirti šias priebalsines fonemas: skardieji priebalsiai *b, d, g, ģ, z, ž, 3, ž, v, j, l, l̥, m, n, ņ, r, r̥*, duslieji *p, t, k, k̥, s, š, f, h, c, č*. Palataliniai priebalsiai *ḳ, ģ̣, ḷ, ņ̣, ṛ* laikomi savarankiškais fonemomis¹⁹⁰, o palatalizuotieji – atitinkamų nepalatalizuotųjų fonemų alofonais. Tačiau kadangi jie dažniausiai pasitaiko tose pačiose pozicijose, kaip ir lietuvių kalboje (ir kaip latvių augšzemniekų ir lyviškosiose tarmėse), čia specialiais ženklais nežymimi, kad neapsunkintų transkripcijos. Tiktai skyriuje, skirtame palatalizacijai, jie bus žymimi ', kadangi pasireiškia kaip alofonai. Palatalizacijos ženklas rašomas visais atvejais, kai girdimas palatalizuotas *l'* ten, kur nei pagal latvišką, nei pagal lietuvišką sistemą nebūna (išskyrus vakarų žemaičius ir jiems gretimais buv. Klaipėdos krašto plotus): *l'ûoks* 'langas', *l'āpēt* 'lopyti' ir pan. Atskirą alofonų porų grupę sudaro aspiruotieji priebalsiai, kurie artikuliuojami papildomai išpučiant orą sprogstamųjų priebalsių tarimo pabaigoje. Nors nei lietuvių, nei latvių kalboje aspiracija neturi fonologinės reikšmės ir neatitinka bendrinės kalbos normų (Urbanavičienė

¹⁸⁹ Augšzemniekų tarmėse, pasak Rudzytės, prieš priešakinės eilės balsius ir palatalinius priebalsius priebalsiai palatalizuojami ir sunku atskirti palatalizuotus priebalsius *l', n'* nuo palatalinių *ḷ, ņ̣* (Rudzite 1964: 293, 302).

¹⁹⁰ „Nepaisant bendrės baltiškos kilmės, pastebimi lietuvių ir latvių priebalsių inventoriaus skirtumai. Latvių kalbos priebalsiai /ṭ c̣ j̣ ʎ̣ ṇ/ yra palataliniai, ne palatalizuoti. Lietuvių kalboje <...> tėra vienintelis palatalinis priebalsis /j̣/“ (Urbanavičienė... 2019: 29).

ir kt. 2019: 42), čia jai bus skiriamas dėmesys, kadangi tai yra viena iš skiriamųjų kuršininkų kalbos raidos ypatybių, rodanti ryškius pokyčius, atsiradusius dėl dvikalbystės. Atskirai aptariami kiti konsonantizmo klausimai – priebalsių iškritimas, istoriniai junginiai su *ĩ* ir asimiliacija.

PRIEBALSIŲ KLASIFIKACIJA

Kuršininkų kalbos priebalsių klasifikacija įvairiuose tyrinėjimuose skiriasi. Bezenbergeris skyriuje „Zur Lautlehre“ konsonantizmui skiria mažai dėmesio, priebalsių klasifikacijos nepristato ir aiškos aprašymo sistemos nepateikia, be to, dalis šio skyriaus problemų labiau skirtina morfologijai¹⁹¹. Tačiau jis pirmasis atkreipė dėmesį į kai kuriuos palatalizacijos dalykus, ypač priebalsio *l* artikuliaciją. Plakio studijoje taip pat beveik atsitiktine tvarka paminimi nuo bendrinės kalbos besiskiriantys konsonantizmo bruožai. El Mogharbel kuršininkų kalbos priebalsius skirsto pagal artikuliacijos būdą: sprogstamieji, afrikatos, pučiamieji, nosiniai, vibrantas, lateraliniai, aproksimantai (El Mogharbel 1993: 31). Kiekviename poskyryje ji aprašo galimus alofonus, o palatalizacijos klausimui skiria atskirą poskyrį.

Nors latvių bendrinės kalbos afrikatos laikomos turinčiomis papildomą palatalinę artikuliacijos charakteristiką (LVG 2013: 64, 66) ir teigiama, kad šis minkštumas neturi fonologinio svorio, nes nėra nepalatalizuotų koreliatų (Urbanavičienė ir kt. 2019: 29), kuršininkų geolekte vis dėlto galima išgirsti gana skirtingai artikuliuojamas afrikatas, pvz., *c* žodžiuose *ceļš* ‘kelias’, *vēcs* ‘senas’, *cūka* ‘kiaulė’ ir *cīrulis* ‘vieversys’, todėl čia bus bandoma atkreipti dėmesį į galimus dėsningumus, susijusius su palatalizacija.

SKARDIEJI PRIEBALSIAI

Nepalataliniai skardieji priebalsiai

Jais laikomi skardieji priebalsiai, kurie nepriskiriami palataliniams, t. y. visi anksčiau išvardytieji, išskyrus sonantus *j*, *l*, *ŋ*, *r* ir sprogstamąjį *g*. Visi jie daugiau ar mažiau reguliariai gali turėti palatalizuotus alofonus.

¹⁹¹ Pvz., *c* ir *č*, *ž* ir *dž* atliepimas veiksmazodžių kamiengalyje ir pan.

Skardieji priebalsiai dažniausiai tariami kaip latvių vidurinėje tarmėje, kai jie eina prieš vidurinės ar užpakalinės eilės balsius ir nepalatalizuotus priebalsius: praet. 3. *gāje* ‘ėjo’ ([ChSchm 01](#)), partic. p. praet. m. N. pl. *bija.m iēžegnāt* ‘buvome įžegnoti, konfirmuoti’ ([ChSchm 02](#)), praet. 3. *iēbāz* ‘įkišo’ ([EK 04](#)), *aceduōmatīs* ‘pagalvoti, prisiminti’ ([EK 10](#)), praes. 1. sg. *vēr̃dam* ‘verdame’ ([HSch 06](#)), N. sg. ir praet. 3. *kaz̃^a dū^or̃* ‘ožka dūrė, badėsi’ ([MJprv 16](#)), A. pl. *dui[’] zuu[’]s* ‘dvi žuvis’ ([MS 73](#)), adj. A. pl. *diža.s stiñtas* ‘didžiąsias stintas’ ([HsSch 01](#)) ir kt. Pučiamieji priebalsiai paprastai palatalizuojami prieš priešakinės eilės balsį ar rodo jo pėdsaką: N. pl. *l’āuž[’]* ‘žmonės’ ([MS 37](#)). Tačiau pervalkiškė Marikė Jakait sprogstamuosius skardžiuosius palatalizuoja nežymiai: N. pl. *kadiķi* ‘kadagiai’ ([MJprv 48](#)), *biī[’] daug bēřnu i daug l’āuž[’] biī[’]* ‘buvo daug vaikų ir daug žmonių buvo’ ([MJprv 42](#)), *ķeřdis* ‘piemuo, kerdžius’ ([MJprv 41](#)), daugiau žr. PALATALIZUOTI PRIEBALSIAI.

Atskirai svarstytinas baltų priebalsio *g* tarimas prieš priešakinės eilės balsius, mat istoriškai latvių bendrinėje kalboje ir tarmėse jis yra virtęs afrikata *ʒ*, todėl, vertinant sistemiškai, kietasis *g* neturi palatalizuoto varianto. Lituanizmuose Plakis jį žymi kaip latvių *ġ* (1927: 57), nors jis taip nuosekliai nėra artikuliuojamas, bet artimesnis lietuviškam *g*’. Latviškuose žodžiuose *g*’ pasitaiko tais atvejais, kai jis yra samplaikose *gl*, *gr*, *gn*, į jas įsiterpia murmamas balsis, kurio kokybę parodo *g*’ palatalizacija: *eġg’l’s* ‘erelis’ ([MS 130](#)), plg. lat. b. k. *ērglis* ‘t. p.’, A. sg. *uġn’i* < *ugni* ‘ugni’ ([MS 111](#)) ir kt. Plačiau apie *g* ir *ġ* santykius žr. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDĄ.

Afrikatos *ʒ*, *ʃ* dažniau pasitaiko šaknies gale ir dažniausiai yra palatalizuojamos¹⁹²: praet. 3. *isalīzija.s* ‘pagelbėjo vienas kitam’ ([HsSch 11](#)), bet N. pl. *ruži* ‘rugių’ ([MS 114](#)), N. pl. *brîeži* ‘briedžiai’ ([MS 112](#))¹⁹³, praes. 3. *pasmāuž* ‘pasmaugė’ ([MS 113](#)), G. sg. *n^oo_praž[’]s* ‘nuo / iš pradžios’ ([HSch 23](#)) ir kt.

Šaknies pradžioje dažniau būna *ʒ*, kadangi tai lėmė istorinė jos kilmė iš *g*, ir kuršininkų geolekte neaptikta kokių nors kitokių, archajiškesnių (kuršių kalbos?), baltų *g* (resp. *k*) pėdsakų šaknies pradžioje prieš priešakinės eilės balsį¹⁹⁴: adv. komp. *j^oo_žil[’]*

¹⁹² LVG ir kai kuriuose tyrinėjimuose nurodoma, kad pučiamiesiems priebalsiams *ž* ir *š* taip pat būdinga papildoma palatalinė artikuliacija (LVG 2013: 66; Urbanavičienė ir kt. 2019: 29), tačiau kuršininkų kalbos įrašai rodo, kad prieš užpakalinės eilės balsius jie šio požymio neturi (plačiau žr. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDĄ).

¹⁹³ Apie *ja* kamieno daiktavardžių ir veiksmažodžių formų tolimesnę palatalizaciją žr. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU ISTORINIU *i*.

¹⁹⁴ Apie kamiengalio *ġ* ir *ķ* žr. toliau.

‘giliau’ (MS 92), praet. 3. refl. *pāršizina.s* ‘parsiginė’ (MS 102), praet. 1. sg. *žēr’* ‘gėriau’ (MS 61), *izžisinat* ‘užgesinti’ (MS 111) ir kt. Šaknies pradžioje *ž* pasitaiko labai retai: Plakio žodyne pasitaikė vos dviejuose ir su jais darybiškai susijusiuose žodžiuose, iš kurių vienas lituanizmas *džaūgties* ‘džiaugtis’ (Plāķis 1927: 55), antrojo *džaūt*, *džūt*, *džāvināt* ir pan. palatalizacijos raida galėjo būti tokia pati, kaip ir šaknies galo *d* junginių su *i* (žr. toliau).

Retai, tačiau pasitaiko atvejų, kai XX a. antrosios pusės pateikėjų kalboje latvių *ž* atliepiamas kaip *z*: praet. 3. *nizirdi.* ‘negirdėjo’ (EK 57), *ziedat* ‘dainuoti’ (FR 04), praet. 3. *ziedāi* ‘dainavo’ (MartPu 01), bet *žirdēt* ‘girdėti’ (MS 115). Tai gana sena ypatybė, kurią pastebėjo Bezzenbergeris (1888: 37), pabrėždamas, kad ji pasitaiko tik žodžio pradžioje¹⁹⁵. Endzelynas šią ypatybę laiko kuršiška (Endzelīns 1951: 185; Rudzīte 1964: 97), apie ją rašo Plakis. Be to, visi šie autoriai mini ir priešingą tendenciją – *z* ištariamą kaip *ž* (Bezzenberger 1888: 37; Plāķis 1927: 17; Rudzīte 1964: 97). Plakis abi tendencijas XX a. trečiajame dešimtmetyje nurodo kaip sporadiškas, pasitaikančias prieš priešakinės eilės balsius¹⁹⁶. Kadangi žodžio pradžios *z* ir *dz* mišimas pastebėtas gana anksti, vokiečių kalba jos atsiradimui įtakos greičiausiai neturėjo.

Skardusis palatalinis *ǵ*

Kaip minėta anksčiau, latvių kuršininkų *ǵ* dažniausiai pasitaiko skoliniuose iš lietuvių, vokiečių ir ten, kur istoriškai nevirto *ž* dėl darybos ypatumų. Pirmuoju atveju – skoliniuose iš lietuvių – jo artikuliacija dažnai artimesnė lietuvių *g*, o ne latvių *ǵ*: *puīks mēŗǵ’ēl’s* ‘puiki mergaitė’ (MS 131), bet *daļǵe* ‘dalgis’ (Plāķis 1927: 53), *ǵēŗk’l’* ‘gerklė’ (HS 05), bet *ǵēŗklē* ‘gerklė’ (Plāķis 1927: 57), *ǵēšis* ‘pilkasis garnys’ (Plāķis 1927: 57)¹⁹⁷ ir kt. Neretai *ǵ* tiriamas adaptuojant vokiečių kalbos skolinius: N. pl. *muǵi* ‘uodai, mašalai’, G. pl. *muǵ* (FR 08), plg. vok. *Mücke* ‘mašalas’, *jēŗeris* ‘mednieks’ (Plāķis 1927: 60) iš vok. *Jäger*, *nēŗis* ‘nėgė, devynakė’, plg. vok. žem. *negenōge* ‘petromyzon fluvialis’ (ME 2: 742) ir kt. Palatalinis *ǵ* būna ir savuose žodžiuose, kur dėl darybos baltų

¹⁹⁵ Išnašoje Bezzenbergeris priduria, kad taip tariant girdėjęs Pilkopos žvejus, be to, jis spėja, kad būtent tai turėjo omenyje ir Pretorijus, rašydamas: „<...> der Preusse sagt mes kirdime, der Cur mes sirdime, der Littaw mes girdime“ (Bezzenberger 1888: 37).

¹⁹⁶ Vargu ar kitaip ir būti galėtų, nes latvių *ž* pačia savo kilme yra iš baltų *g* prieš priešakinės eilės balsį ir *i*.

¹⁹⁷ Plg. liet. tarm. *gėšė* ‘garnys’, plačiau etimologiją žr. Urbutis 1981: 20–24.

g' nevirto *dz* (galūnių, priešdėlių vediniuose ir prieš priesagas): *viñġtîes* ‘vingiuoti, buriuoti vingiais’ ([MS 74](#)), *paraġe* ‘paragė, kajutė laivo priekyje’, asv. *Spruoġis*. Kai kuriais atvejais tai gali būti senosios kuršių kalbos reliktas. Latviškas asimiliacijos dėsnis veikia prieš *ġ* stovintį *z*: *brižġiles* ‘brizgilai’ < liet. *brizgilaĩ* ‘t. p.’, plg. dar *sķ* > *šķ*. Greta šių pavyzdžių reikia pridėti patį dažniausią – būdvardį *mačs*, *maġa* ‘mažas, maža’ (žr. ASIMILIACIJA).

SONANTAI

Kuršininkų kalbos sonantų sistema panaši į latvių vidurinės tarmės ir atitinkamai į bendrinės kalbos¹⁹⁸. Skiriamos šios fonemos: *v*, *j*, *l*, *l̥*, *m*, *n*, *ŋ*, *r* ir *ɾ*. Tačiau kuršininkai, panašiai kaip ir kitais atvejais, prieš priešakinės eilės balsius linkę priebalsius palatalizuoti, ir šitas polinkis labiausiai pastebimas artikuliuojant sonantus ir pučiamuosius (plačiau žr. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDĄ). Pvz., Hetos Schekahn sakinyje *kumas' m̃aiz' zĩrgam jẽme lĩza*. ‘gabalą duonos arkliui ėmė kartu (= pasiėmė)’ ([HSch 02](#)) priebalsis *m* prieš užpakalinės eilės balsius (*kumas'*, *m̃aiz'*) ir žodžio gale (*zĩrgam*) yra kietas, o prieš galūnės *e* žodyje *jẽme* – palatalizuotas.

Sonantų grupė čia skiriama į du pogrupius: nepalataliniai ir palataliniai sonantai. Prie nepalatalinių priskiriami palatalizuotieji nepalatalinių alofonai.

Nepalataliniai sonantai

Šį pogrupį sudaro priebalsiai *m*, *n*, *l*, *r* ir *v*. Visi jie (vieni reguliariau, kiti ne taip reguliariai) gali būti palatalizuojami, t. y. turėti poras, susidariusias panašiu principu kaip lietuvių kalboje, tačiau atskirai paėmus kiekvienas iš jų dar gali turėti savitų artikuliacijos ypatybių, priklausomai nuo vidinės raidos ir kalbų sąveikos įtakos ne tik visai kalbėtojų bendruomenei, bet ir pavieniams jos atstovams.

Mažiausiai nuo bendrinės kalbos skiriasi priebalsių *m* ir *n* artikuliacija. Nepalatalizuoti jie tariami prieš užpakalinės eilės balsius (taip pat ir redukuotus), kietuosius priebalsius ir žodžio gale, palatalizuoti – prieš *i*, *ie*, *e*. Čia pateiksime keletą pavyzdžių

¹⁹⁸ Lietuvių ir latvių kalbų sonantų sistema panaši, tačiau nevienoda. Svarbiausias skirtumas yra palataliniai sonantai *ŋ*, *l̥* ir tarmėse dar išlikęs *ɾ*, kurie neturi nepalatalizuotų alofonų. Be to, skiriasi priebalsių *j* ir *v* apibrėžimas ir vieta klasifikacijoje. Atskirai minėtina ir priebalsio *l* artikuliacija (plačiau žr. Urbanavičienė ir kt. 2019: 31, 205).

su nepalatalizuotais: praet. 3. *rūķina.i* ‘rūkė’ ([LP 01](#)), dem. N. sg. *mās^el* ‘sesuo’ ([MJprl 05](#)), L. pl. *māja.s* ‘namo’ ([MJPrv 28](#)), adj. superl. *jāunaiš* ‘jaunas’ ([MSch 05](#)), *zimt* ‘gimti’ ([MS 20](#)), *kraņt* ‘status krantas, skardis, nuolydis’ ([MS 116](#)) ir kt. Nepalatalizuoti dažniausiai artikuliuojami ir tais atvejais, jei redukuotojo balsio vietoje lieka murmamas balsis, kurio kokybė artimesnė užpakalinės eilės balsiui: I. pl. *ar kuņs* ‘kurnais (tempiamais tinklais)’ ([MR 06](#)), N. pl. *tē bērnⁱiet* ‘tie vaikai eina’ ([EK 40](#)) ir kt. Palatalizuoti *m*, *n* artikuliuojami prieš priešakinės eilės balsius ir palatalizuotus priebalsius: partic. a. praet. f. N. sg. *ta mirus* ‘mirusi’ ([LS 03](#)), A. pl. *miļtus* ‘miltus’ ([MJprv 08](#)), L. sg. *nidā* ‘Nidoje’ ([MSch 04](#)), *pic veņt* ‘į Ventę’ ([MS 40](#)) ir kt.

Priebalsis *n* veliarizuojamas prieš gomurinius *g* ir *k*: *kuņks* ‘kunigas; ponas’ ([MS 134](#)), *baņg^a* ‘banga’ ([MS 120](#)), adv. *meņk* ‘mažai’, *pabeņkt* ‘baigti’ ([MS 121](#)), vtv. *laņka* ‘marių dalis, įlanka prie Skirvytės’ (Kiseliūnaitė, Simutyte 2005: 113), *daņgus* ‘dangus’, *daņktis* ‘dangtis, gaubtas’, *prāņka* ‘antis’, G. sg. *uz aņga.l^e* ‘ant kabliuko’ ([MS 123](#)) ir kt. Tokia pozicija paprastai pasitaiko kuronizmuose, lituanizmuose ir germanizmuose. Prieš palatalinius *k* ir *g* tariamas dantinis palatalinis *ŋ* arba palatalizuotas *n*’ (El Mogharbel 1993: 50, žr. PALATALINIAI SONANTAI).

Priebalsiai *j* ir *v* *Latvių kalbos gramatikoje* (LVG 2013: 68, 71) skiriami pučiamųjų priebalsių grupei¹⁹⁹. Čia jie sąlygiškai priskirti sonantams ne tik dėl balsingumo, bet ir dėl dažnai pasitaikančių alomorfų, kai dėl tolimesnio skiemens redukcijos sudaro tautosilabinius junginius: praet. 3. *deu* ‘davė’ (lat. b. k. *deva*), *saci* ‘sakė’, G. sg. *nibi* ‘nebuvo vėjo’, praet. 3. ir A. pl. *du* ‘dvi žuvis’ ([MS 73](#)), bet N. pl. *tas zuves* ([HsSch 02](#)) ir kt. Kadangi priebalsis *j* skiriamas prie palatalinių, jis bus aptariamas toje grupėje.

Priebalsis *v* gali turėti palatalizuotą alomorfą *v*’, pvz., nepalatalizuotas I. pl. *smiŗ^e di* *pic avam* ‘smirdėjo avimis’ ([HSch 27](#)), *kad^o kāv^o cūk^o* ‘kai pjovė kiaulę’ ([WS 01](#)), A. sg. *guov* ‘karvė’ ([EK 24](#)), bet palatalizuotas G. sg. *pic veņt* ‘į Ventę’ ([MS 40](#)), *vis^o vecā bi* ‘(visų) vyriausia buvo’ ([HD 15](#)), *suve.ns* ‘paršelis’ ([WS 03](#)), pron. G. sg. *niⁱ viēn^a* ‘nė vieno, jokio’ ([EK 20](#)), *tas zuves saserāv* (A. sg.) *vien^o klūmpe kûopā* ‘tos žuvys susitraukė į vieną kamuolį, gumulą’ ([HsSch 02](#)) ir kt. Prieš pauzę ar visiškai redukuotą tolimesnio skiemens balsį kamieno *v* ne visada virsta tautosilabiniu *u*, neretai

¹⁹⁹ Dėl priebalsio *v* skyrimo pučiamiesiems diskutuoja ir El Mogharbel (El Mogharbel 1993: 35). Plačiau apie *j* ir *v* klasifikacijos problemą žr. Urbanavičienė ir kt. 2019: 29, 31, 32.

jis tik nežymiai duslėja, panašėja į *f*, pvz.: praes. 3. *stāv* ‘stovėti’ (MS 44), praet. 1. *es_nuōpl’āv t^o sîen^o* ‘aš nupjoviau (tą) šieną’ (MS 117) ir kt.

Priebalsis *r* skiriamas alveolinių vibrantų grupei (Urbanavičienė ir kt. 2019: 28). Daugumos XX a. pateikėjų kalboje jaučiama opozicija: nepalatalizuotasis *r* vs. palatalizuotasis *r’*, pvz.: *rags* ‘ragas, iškyšulys’ : *rędzę* ‘matyti’. Ji ryški Martino Sakučio kalboje: nepalatalizuojama N. pl. *kuřn^as* ‘kurnai, velkamieji tinklai’ (MS 04), *pa.rdū^ort* ‘perdurti’ (MS 08), praet. 3. *rada.s* ‘atsirado, pasidarė’ (MS 92), N. pl. *pūř^ovə* ‘purvas, nešvarumai’ (MS 21), bet palatalizuojama praet. 3. *ř^er^e* ‘yrė’ (MS 77), praet. 3. *iēs^edūr^o* ‘įsidūrė, įsmigo’ (MS 125), praes. 1. sg. *nuōsigr^o iēž^o* ‘nusipjaunu’ (MS 86), adj. N. pl. *stip^er^o* ‘stiprūs’ (MS 104), fut. 1. sg. *es žęřš^o* ‘aš gersiu’ (MS 31) ir kt. Gana ryški šio tipo opozicija girdima ir juodkrantiškio Mikelio Pietscho kalboje: nepalatalizuotas L. sg. *jūrā* ‘jūroje’ (MPie 01), adv. *grūti* ‘sunku’ (MPie 25) ir palatalizuotas A. sg. *pacel^o a.m* *čępur^e* ‘pakėlėm kepurę’ (MPie 05), A. pl. *par vir^o v^es* ‘už virves’ (MPie 33), *vien^o mar^o k^e* *āzmaksa.t* ‘vieną markę sumokėti’ (MPie 30) ir kt.

Nidiškės Erikos Kalwies kalboje priebalsio *r* palatalizacijos porų pasitaiko retai, ji panašiai artikuliuoja tokiose pozicijose: A. pl. *krabəs* ‘krabus’ (EK 08), praet. 3. *turi^o* ‘turėjo’ (EK 01), *nivari^o* ‘negalėjo’ (EK 12), A. dual. *du^o ma.rkⁱ* (EK 28), *darę* (EK 22), tačiau palatalizuojama *uz viena r^eiž^o* ‘kartą, staiga’ (EK 14). Kamiengalio *r* palatalizavimas leidžia spėti kai kurių veiksmažodžių būtojo laiko *ē* kamieno pėdsaką, kai redukuotas galūnės balsis yra neaiškos artikuliacijos: praet. 3. *dū^or^e* ‘dūrė’ (MJprv 16), *svē^e* ‘svėrė’ (HD 19), daugiau žr. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDĄ.

Tačiau ne visais atvejais asimiliacija veikia priebalsį *r*, pvz., priešdėlyje *par-* priebalsis *r* nepalatalizuojamas: praet. 3. *pārsizina.s* ‘parsiginė’ (MS 102), praet. 1. pl. *pa.r-ce.l^o a.m* ‘persikėlėm’ (EK 05), nepalatalizuojamas vietovardyje *pārnides kālns* ‘Parnidžio kopa’. Asimiliacija neveikia ir prieš skiemenį su įterptiniu balsiu: N. pl. *iřkⁱl^o* ‘irkilai’ (MS 97), vietovardyje *švat^o nu.rte* ‘Juodkrantė’, plg. dar N. pl. *šva^o nūrt^e niek^o* ‘juodkrantiškiai’ (MPie 19) ir kt.

Dėl vokiečių kalbos įtakos kai kurių XX a. antrosios pusės pateikėjų kalboje praranda vibraciją. Tai ypač pastebima Fritzo Roespelio ir Lottės Schmidt-Purwin įrašuose, sporadiškai pasitaiko kai kurių kitų išeivių iš Nidos kalboje, pvz.: *ug^on^e āzku.r^o* ‘ugni užkūrė’ (FR 05), *put^ors bi^o pataiši^os* ‘sriubos buvo padariusi’ (FR 06), *zeb^oi^o un biērš^okⁱ sagu^o* ‘žiobrių ir ešerių sugavo’ (FR 07), *turi^o pl^o ūkat* ‘turėjo pešioti’ (HSch 28), *kāž^on^o rīt^o* ‘kiekvieną rytą’ (LP 03), *vec^o vī^ors* ‘senas vyras’ (RoZm 01)

ir pan.²⁰⁰ El Mogharbel mano, kad *r* kaip alveolinis aproksimantas dažniau tariamas su tęsine priegaide prieš priebalsį, tarp balsių ir auslaute (El Mogharbel 1993: 59). Atidžiai sekant minėtųjų pateikėjų įrašus galbūt toks dėsningumas matytųsi, tačiau geriausios kokybės įrašai rodo kitą tendenciją: nevibruojančio *r* tarimas ypač būdingas ilgai Vokietijoje gyvenusiems ir rečiau kalbą vartojusiems pateikėjams.

Priebalsis *l* priskiriamas lateralinių alveolinių kategorijai. Manoma, kad bendrinėje kalboje jo artikuliacijos vieta yra labiau alveolinė, todėl jis esąs minkštesnis negu lietuvių *l* tokiose pozicijose kaip liet. *labas*, bet kietesnis negu liet. *lyti* (Kabelka 1987: 69). Tačiau esama ir kitokių nuomonių: kad latvių nepalatalizuotas *l* artimesnis danti-niams (Urbanavičienė ir kt. 2019: 31). Jau Bezzenbergeris kuršininkų kalboje pastebi svyravimus tarp *l* ir *ʎ* žodyje *laudis* / *ʎaudis* ‘žmonės’ bei *dfilesch* ‘gilus’, tačiau jis registruoja juos kaip pavienius atvejus ir nekalba apie sistemingą *l* palatalizavimo tendenciją. Plakis pastebi nidiškių tendenciją greta kietojo *l* artikuliuoti vidurinio minkštumo garsą, kurį laiko vokiečių kalbos įtaka (Plakis 1927: 17)²⁰¹. Endzelynas teigia, kad vietoje latvių *l* ir *ʎ* kuršininkų kalboje girdimas savotiškas *l*, kuris artimas lenkų „minkštajam“ *l*²⁰². El Mogharbel išskiria net 4 *l* realizavimo variantus, iš kurių du skirtini palatalinio *ʎ* realizavimui, tačiau ji išskiria ir dantinį *l* (*apiko-postdental*) žodžio pradžioje ir po priebalsių (*laiva* ‘laivas’, *plaut* ‘pjauti’). Graudinės straipsnyje (2004) apie fonetiką apskritai mažai kalbama ir tendencija palatalizuoti *l* prieš užpakalinės eilės balsius, kuri įrašo metu turėjo būti ryški, liko nepastebėta.

XX a. antrosios pusės pateikėjų kalbos duomenys leidžia skirti palatalinį ir nepalatalinį *l*, nors iš tikrųjų nepalatalinio palatalizuoto *l* tarimas labai priartėja prie palatalinio *ʎ*. Čia tik pateiksime duomenų apie nepalatalizuoto *l* egzistavimą mūsų laikų kuršininkų kalboje, o apie *ʎ* ir palatalizacijos raidą žr. PALATALINIAI SONANTAI IR PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDA.

Nepalatalizuotas *l* nidiškių įrašuose girdimas retai, sporadiškai pasitaiko Martino Sakučio, Hetos ir Hanso Schekahn kalboje: *laĩv* ‘laivas’ ([MS 119](#)), *luõps*

²⁰⁰ Nė vienas iš šių kalbėtojų neturi fizinių artikuliacijos defektų, pvz., Fritzas Roespelis ištaria vibrantą *r* žodžio pradžioje prieš balsį: praet. 3. *rũķina.ĩ* ‘rūkė’ ([FR 03](#)).

²⁰¹ Plakis jį vadina alveoliniu („vidėji mīkstais (alveolārais)“), todėl ne visai aišku, kaip tai koreliuoja su bendrinės kalbos *l*, kuris gramatikose taip pat priskiriamas alveoliniams (Plakis 1927: 17).

²⁰² „īpatnēja *l* skaņa, kas varbūt vislīdzīgāka poļu „mīkstajai“ *l* skaņai“ (Endzelīns 1931: 574).

‘gyvulys, žvėris’ ([HSch 31](#)), *laīm^e* ‘laimė’ ([MS 52](#); [HsSch 21](#)), praet. 3. *salūz’* ‘sulūžo’ ([MS 124](#)), bet nežymus palatalizavimas girdimas *luōps* ‘gyvulys, žvėris’ ([MS 48](#)); pastebimas *pl’ûkties* ‘muštis’ ([MS 55](#)) ir kt. Juodkrantiškis Mikelis Pietschas panašioje pozicijoje taria taip pat šiek tiek skirtingai: *izgāja.m labi mal’ā* ‘išėjom gerai į krantą’ ([MPie 06](#)), *laps cilē.ks* ‘geras žmogus’ ([MPie 39](#)). Tačiau galima konstatuoti, kad kietasis *l* XX a. kuršininkų kalboje tariamas beveik išimtiniais atvejais.

Palataliniai sonantai

Priebalsis *j*, kaip ir *v*, *Latvių kalbos gramatikoje* priskiriamas palataliniams pučiamiesiems ir, kaip ir lietuvių kalboje, jis neturi nepalatalizuoto porininko. Čia, kaip ir *v* atveju, skirsime jį sonantams dėl tų pačių priežasčių – balsingumo ir reguliariai realizuojamos galimybės virsti tautosilabiniu: *vējš* ‘vėjas’, praet. 3. *turiļ* ‘turėjo’, *baņga.ļ* ‘bangavo’ ([MPie 02](#)), *taišiļ* ‘darė, gamino, statė (laivą)’ ([DP 07](#)) ir pan. Kai kuriuose rašytiniuose šaltiniuose pasitaiko, kad raide *j* užrašoma fonema *ġ*: *jējirs* iš vok. Jäger ‘medžiotojas’, *jērkil* ‘Kehle’ (KW 1987: 40), bet *jēģeris* ‘medžiotojas’, *ģērkle* ‘gerklė’ (Plāķis 1927: 57, 60), *ģērkiļ* ‘gerklė’ ([HS 05](#))²⁰³. Atrodo, kad kuršininkų kalboje latviškas *ġ*, lietuviškas *g* ir vokiškas *g* prieš *i*, *e* yra labai suartėję ir priartėję prie *j*, tai ir sukelia rašybos painiavą²⁰⁴.

Palatalinis *ļ*, kaip ir daugelyje latvių tarmių, išlaikytas šiose pozicijose:

- istoriniuose junginiuose su *ī*: N. pl. *brāļi* ‘broliai’ ([LS 02](#)), N. sg. *ceļš* ‘kelias’ ([HsSch 12](#)), praet. 1. pl. *plāvam* ‘pjovėm (žolę, šieną)’ ([HSch 51](#)), adv. *pa-kaļā* ‘iš paskos’ ([HSch 01](#));
- skoliniuose, kurie adaptuoti kaip *ļa* kamieno žodžiai: A. pl. *duļ nedel’s* ‘dvi savaitės’ ([FR 09](#)), G. sg. *ķudel’^a* ‘kiudelio (tinklo rūšis)’;
- tačiau ir etimologiškai motyvuotose formose ne visada išlaikomas *ļ*. Pasak Plakio, tokiose formose, kur *s* po istorinio *ī* virsta *š*, jis girdėjęs *l* (*zalš* ‘žalias’) (Plāķis 1927: 17). Anot jo, ir kituose įprastuose latviškuose žodžiuose, kur *ļ* yra etimologiškai pagrįstas, tokiuose kaip *ļauži* ‘žmonės’ (lat. b. k. *ļaudis*),

²⁰³ Šiame įraše artikuluojamas *g* (žr. PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDĄ).

²⁰⁴ Bezenbergeris taip pat pateikia keletą pavyzdžių, tarp jų ir atvirkštinį variantą *ġāla gaļa* ‘rohes Fleisch’ (Bezenberger 1888: 37), plg. lat. b. k. *jēla gaļa* ‘žalia (nevirta) mėsa’. Turbūt prie tokios rašybos painiavos bus prisidėjusi ir vokiška vietovardžių rašyba *Gilge* (*Gilija*), *Minge* (*Mini-ja*) ir pan.

pļaut ‘pjauti’ (plg. liet. *liaudis*, *pjauti*), jis girdėjęs ne palatalinį, o nepalatalinį *l* (Plāķis 1927). Mūsų laikais ši teiginį galima patikrinti nebent instrumentiniu tyrimu, nes daugelis dabartinių kalbėtojų abiem atvejais (*ļauži* ‘žmonės’ ir adv. *l’auk* ‘lauk’) tartų beveik identiškai: *par l’uogu l’aūk* ‘per langą lauk’ (DP 06), *l’auž’* ‘žmonės’ (MS 37).

Etimologiškai motyvuotą *ļ* iš klausos dažnai sunku atskirti nuo *l* dėl visuotinai progresavusios pastarojo palatalizacijos: *āl’kūonē* ‘alkūnė’ (HSch 52), *kāl’pūot* ‘tarnauti’ (HSch 53), N. pl. *sl’āunes* ‘šlaunys’ (DP 08). Prieš darybinę priesagą artikuliuojamas *ļ* ar *l* ne visada leidžia tiksliai atstatyti leksikos šaltiniuose trūkstamo žodžio formą: *grubul’ûots* / *grubul’ûots* ‘grublėtas, nelygus (apie kelią ir pan.)’ (HSch). Panašių problemų tokia artikuliacija kelia ir rekonstruojant veiksmažodžio formas. Pvz., artikuliuojama praet. 3. *mal’a.s* ‘malasi, muistosi’, taigi ką reiktų čia matyti – *malās* ar *maļās* (MJprl 07)? Tik instrumentiniai tyrimai gali padėti išsiaiškinti, ar transkribuoti *l’auži* (HD 07; MS 37), ar *ļauži* ‘žmonės’. Veiksmažodžių morfologinio kamieno problemą reiktų spręsti platesniame esamojo laiko *ia* kamieno ir būtojo laiko *ē* kamieno raidos kontekste. Rekonstruojant kalbos sistemą ir kuriant rašybos standartą, reiktų susitarti, ar naudotini skirtingi rašmenys etimologiškai motyvuotam *ļ* ir įvairiais lygmenimis palatalizuotam *l* tokiais atvejais kaip G. sg. *brāļa* ‘brolio’ ir *valuoda* ‘kalba’. Šių eilučių autorė linkusi laikytis etimologinio principo: tais atvejais, kai palatalizacija gali būti pagrįsta etimologija, rekonstruoti fonemą *ļ*, net jeigu ir girdima ne tokia ryški palatalizacija. Sunkesnis atvejis būtų atstatyti skolinių adaptacijoje pasitaikančius *l’* ir *ļ* – čia reiktų laikytis įprastos latvių kalboje adaptavimo taisyklės: *vaļāt* ‘pajėgti, įstengti’ < liet. *valioti* ‘t. p.’, *ļuooss* ‘laisvas’ < liet. tarm. *liúosas* ‘t. p.’, bet *šaltīžas* ‘seniūnas’ < liet. tarm. *šaltỹšius*, *šaltỹžius* ‘t. p.’, *puļviris* < vok. *Pulver* ‘milteliai’ ir pan. Tačiau asimiliacijos atvejais lituanizmuose, kuriuose po *l* eina adaptuoti priebalsiai *ġ*, *k*, matyt, reiktų rekonstruoti palatalinį *ļ*, kaip daro Plāķis: *daļģe* ‘dalgis’ (Plāķis 1927: 53).

Palatalinis *ņ* tariamas pozicijose, kurios susidarė dėl istorinių junginių su *ļ*, paprastai kamiengaliuose: G. pl. *zirņu* ‘žirnių’, G. sg. *ūdiņa* ‘vandens’, pron. N. sg. f. *viņa* ‘ji’, N. pl. m. *viņi* ‘jie’, G. sg. *akmiņu* ‘akmenų’, *akmiņûots* ‘akmenuotas’, G. sg. *sak-siņa* ‘saksinio (pietvakarių vėjo)’, I. pl. *rudīņis* ‘rudenimis’ (MS 03)²⁰⁵, G. sg. *ālkšņa*

²⁰⁵ Kuršininkų kalboje *a* ir *ja* kamieno vyr. g. I. pl. turi galūnę *-is*.

‘alksnio’ (Plāķis 1927: 19). Kai kuriais atvejais daryboje pamatinio žodžio struktūra priesagų vediniuose skiriasi nuo įprastos latvių kalboje: *apsaknūot* ‘išaknydinti, įleisti šaknis’ < *sakne* ‘šaknis’ (HSch 50), plg. lat. *sakņuot* (ME 2: 653). Kai kurių žodžių kamiengaliai rodo kitimo tendencijas, todėl gali susidaryti variantų ne tik skirtingų pateikėjų kalboje, bet ir to paties (žr. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU ISTORINIU *i*). Prieš palatalinius *k* ir *g* taip pat galima išgirsti variantų: *beņķis* ‘suolas’ (El Mogharbel 1993: 50), bet *beñķis* (Plāķis 1927: 45), adj. N. pl. *slīņ’ķi* ‘tingūs’ (MS 122), *viñ’g’tēs* ‘vingiuoti, buriuoti vingiais’ (MS 74), num. *pink’ālik’* ‘penkiolika’ (EK 30) ir kt.

Palatalinį *r* Bezzenbergeris nurodo girdėjęs tik Karklės žvejų kalboje, žodžiuose *jūra* ‘jūra’, A. sg. *maŗu* ‘mariai’, *kuŗu* ‘kurį, -ią’, *gaŗu* ‘ilgą’ (Bezzenberger 1888: 38), o ten, kaip jau minėta, susiformavo dialektas, turintis neabejotiną pietvakarių Kuržemės pagrindą. Kuršių nerijos kalboje vieną atvejį, kurį galėtų sąlyginai priskirti šiai ypatybei, nurodo ir Plakis – tai įvardis *kuŗš*, besikaitaliojantis su *kurš* ‘kuris’ (Plāķis 1927: 17). Ir XX a. antrosios pusės kuršininkų kalboje beveik nuosekliai vartojamos nepalatalinis *r* žodyje *jūra* ‘jūra’. Tačiau Martinas Sakutis formas *jūra* / *jūra* / *jūr’a* vartoja pakaitomis, plg. *un še ir ta jūr’* ‘o čia yra ta jūra’ (MS 98), A. sg. *par jūr’u* ‘per jūrą’ (MS 127), G. sg. *iz jūr’s* ‘jūroje’ (MS 126), plg. kitų pateikėjų *jūr’* (AP 02), *krita dar iz jūr’s* ‘krito dar į jūrą’ (HSch 47), *pic jūras* ‘prie (link) jūros’ (MJprv 21) ir kt. Įrašai rodo, kad ir veiksmažodyje *durt* ‘durti’ Martinas Sakutis linkęs apibendrinti kamiengalio *r*: 1. praes. *es dur’* ‘aš duriu’ (MS 128), praet. 3. *iēs’dūr’* ‘įsidūrė, įsmigo’ (MS 125), praet. 1. sg. *es dūr’r’* ‘aš dūriau’ (MS 129), bet nepalatalizuotas girdimas fut. 1. sg. *es dūr’s’* ‘aš dursiu’ (MS 18). Keletą kartų su palatalizuotu *r* žodžio *dzert* ‘gerti’ esamojo laiko formas pavartojo pervalkiškė Marikė Jakait: praes. 3. *va.fel’s i kafjīs dzer* ‘vaflius ir kavą geria’ (MJPrv 54), *es dzer’u sāld’u* ‘aš geriu saldžią (kavą)’ (MJprv 61)²⁰⁶. Dėl stiprios galūnių redukcijos iš klausos ne visada įmanoma kalbos sraute nustatyti, kada reikėtų kalbėti apie palatalizuotą *r*, kada – apie palatalinį *r*. Čia laikomasi nuostatos, kad jeigu istoriškai gali būti *r* (jotinė palatalizacija), jo alofonu sąlygiškai galima laikyti kuršininkų *r*; jeigu to negalima pagrįsti etimologiškai, tada *r* skirti asimiliacinės palatalizacijos atvejams. Daugiau žr. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU *i*.

²⁰⁶ Atkreiptinas dėmesys, kad šioje formoje tariamas siaurasis *e*, kuris, kaip ir lat. b. k., yra veikiamas asimiliacijos dėl buvusios *ia* kamieno formos.

DUSLIEJI PRIEBALSIAI

Latvių bendrinėje kalboje skiriama 10 duslių priebalsių fonemų: *p, t, k, ɸ, s, š, f, h, c* ir *č*. Tos pačios yra ir kuršininkų kalboje, tačiau, kaip ir skardžiųjų atveju, iš šios grupės išskirsime palatalinį priebalsį *ɸ*, kurį aptarsime poskyryje DUSLUSIS PALATALINIS *ɸ*.

Nepalataliniai duslieji priebalsiai

Kuršininkų kalbos sprogstamieji priebalsiai *p, t* ir *k* smulkiau pagal artikuliacijos vietą nebeklasifikuojami, tačiau pristatomos dvi jų ypatybės: palatalizacija ir aspiracija.

Priebalsių *p* ir *t* palatalizacija vyksta kaip ir kitais atvejais – prieš priešakinės eilės balsį ar jo pėdsaką redukuotame skiemenyje: *tēs* ‘tėvas’ (MSch 06; EK 06), *pīraks* ‘pyragas’ (MJprv 09), *pic_ven̥t*’s ‘į Ventę’ (MS 40). Veiksmažodžių formose palatalizuojami *t* ir *p* rodo *ē* kamieno pėdsaką: praet. 3. *trīp*’ ‘trypė’ (MS 35) ir kt.

Plakis visais atvejais veiksmažodžių bendratyse atstato baigmenį *-ti*. Tačiau XX a. antrosios pusės kalboje toks ar panašus į stabtelėjimą murmamasis garsas gali būti traktuojamas kaip alofonas, absoliuti dauguma vartoja nuo bendrinės latvių kalbos nesiskiriančias bendraties formas *-t*: *padûot* ‘paduoti’, *parākûot* ‘pasakoti’, *paikûot* ‘kvailioti’, *praķeikt* ‘prakeikti, užburti’, *pār̥dûot* ‘parduoti’ ir kt. (HSch 54), *iērûkt* ‘įrūgti’ (MJprv 01) ir kt. Veiksmažodžių bendraties *t* nepalatalizuojamas, atitinkamai neveikia regresyvinė asimiliacija, t. y. neminkštėja prieš jį einantys priebalsiai, išskyrus *l*, kuris palatalizuojamas beveik visada: *piēcēlt* ‘pakelti’ (HSch 55).

Įsiterpus balsiui, junginiuose *kl, pr* palatalizacija leidžia nustatyti įterptojo balsio kokybę: A. sg. *uz_ganīk̥l*’ ‘į ganyklą’ (HSch 45), A. sg. *gar_kak̥l*’ ‘(per) kaklą’ (MS 86), bet *p* ne toks minkštas pavyzdyje adj. N. pl. *stip̥r*’ ‘stiprūs’ (MS 104)²⁰⁷.

Priešdėlyje *pie* tik nežymiai palatalizuojamas *p*: praet. 3. *piēstūm^a klāt* ‘pristumti’ (MJprv 26), *piēcēlt* ‘pakelti’ (HSch 55).

Įrašuose pasitaiko girdėti ir mažiau palatalizuojamų šios grupės priebalsių alofonų: pervalkiškė Marikė Jakait: *tī̥r̥*’ ‘košė’ (MJprv 17), nidiškis Martinas Sakutis: *tē̥v̥e.ns* ‘tėvelis’ (MS 60), praet. 3. *sḁ̄pi̥*’ ‘skaudėjo’ (MS 39), nidiškė Erika Kalwies: A. sg. dem. *zu̥t̥en*’ ‘unguri’ (EK 32), *pas̥pras̥t̥iēs* ‘pasiprašyti, pasiklausti’ (MSch 08) ir kt.

²⁰⁷ Šis pavyzdys iliustruoja, kaip skirtingai palatalizuojami priebalsiai: *t* prieš *i* ir *p* prieš įterptinį balsį.

Prieš daugiskaitos nominatyvo galūnę *-i* (dažniausiai redukuotą) Martinas Sakutis taria palatalizuotus: *mil't'* ‘miltai’ (MS 25), tačiau prievoksmiuose visi taria nepalatalizuotus: *âukst'* ‘aukštai’, *aũkst'* ‘šalta’ (MJprv 03) ir pan.

Palatalizuotų ir nepalatalizuotų pučiamųjų priebalsių *s*, *š* opozicija ryškesnė negu sprogstamųjų²⁰⁸: A. sg. *puĩš'* ‘berną (samdinį)’ (EK 15), num. *šeš'* ‘šeši’, praet. 1. sg. *sasēsīt'* ‘susimušė, susitrenkė’ (MS 58), tačiau Erikos Kalwies kalboje ji šiek tiek niveliuojama arba nėra nuosekli, pvz.: praet. 3. *pasēsēdas* ‘atsisėdo’ (EK 26) pirmasis *s* sangrąžos dalelytėje yra tik šiek tiek palatalizuojamas, bet antrasis gana aiškiai; num. *šešālik'* ‘šešiolika’ (EK 30) pirmasis *š* palatalizuotas, antrasis ne²⁰⁹.

Pučiamasis priebalsis *f* pasitaiko svetimos kilmės žodžiuose, ypač germanizmuose: G. pl. *flinč'* ‘blynų’ (ME 03), *fêr'v* ‘spalva’ (MS 132), adj. def. *fēna'š* ‘gerasis, puiksis’ (MS), *fīrštirs* ‘girininkas’ (KW 1987: 32), ir asmenvardžiuose: *Fričis* < *Friedrich*, *Fėjis* < *Foege* ir kt. Paskutinės pateikėjų kartos kalboje, skirtingai negu kaimyninėse lietuvių tarmėse, *f* adaptacijos neužfiksuota, plg.: liet. tarm. *prýštikis* ‘pusryčiai’ < vok. *Frühstück* ‘t. p.’, (LKŽe), *parvā* ‘spalva’ < vok. *Farbe* ‘t. p.’ ir kt.

Duslusis pučiamasis *h* pasitaiko dar rečiau, vartojamas tik vokiškuose žodžiuose ir varduose: *hohvasers* ‘potvynis’ < vok. *Hochwasser* ‘pakilęs vanduo, potvynis’, *zand-kūhens* ‘trapus pyragas’ < *Sandkuchen* ‘t. p.’, *Riharts* < Richard, *Holend* ‘Olandija’ < vok. *Holland* ir kt.

Afrikata *c* prieš priešakinės eilės balsius dažniausiai palatalizuojama: *laĩcija.s pi-tuō* ‘(prie) to laikėsi’ (MS 06), praet. 3. *saci.ĩ'* ‘sakė’ (MS 94), praet. 3. *lêc'* ‘skrido; šoko’ (DP 4)²¹⁰, *cilêks* ‘žmogus’ (MS 106) ir kt. Tačiau kartais ši fonema taip pat nėra tokia minkšta kaip lietuvių kalboje, bet artikuliuojama panašiai kaip latvių bendrinėje kalboje, pvz., *citādi* ‘kitaip’ (MJprv 23). Įrašai rodo (bent jau remiantis klausu), kad tam tikrais atvejais egzistuoja opozicija, primenanti lietuviškąją: A. sg. *cūk'* ‘kiaulė’ (WS 01), praet. 3. *nāc'* ‘atėjo, atvyko’ (WS 07) : praet. 3. *cepa.m* ‘kepėme’ (ME 03),

²⁰⁸ El Mogharbel klasifikacijoje pučiamieji *š*, *ž* ir afrikatos *č*, *dž* priskirti prie palatalinių priebalsių (El Mogharbel 1993: 31–33). Afrikatas dar sąlygiškai galima būtų skirti prie palatalizuotų, tačiau *š* ir *ž* priskyrimas šiai kategorijai taikytinas tik etimologiniu požiūriu.

²⁰⁹ Lituanizmas *šešiōlika* galėjo būti su depalatalizuotu *š* vakarų žemaičių tarmėje, iš kur jis atėjo. Bukantis nurodo, kad depalatalizacija vyksta „prieš užpakalinės eilės balsius“, tačiau tiksliau būtų pasakyti – jotinio minkštumo atveju (Bukantis 2007: 198).

²¹⁰ Šiuo atveju priebalsio *c* artikuliacija greičiausiai rodo *ē* kamieno pėdsaką.

adv. *ciek vāļč* ‘kiek valčių’ (LS 04), N. pl. *cigāni* ‘čigonai’ (MJprv 50), plg. dar *vęcs cēļš* (HsSch 12), *cīest tus mac̣ka.lus* ‘kėsti tuos maskolius (rusus)’ (MS 84).

Afrikata *č* dažniausiai palatalizuojama, bet nevienodai ryškiai: *pataĩsam pęčlūost* ‘padarome pečšluostę’ (MJprv 31), N. pl. *ruņči* ‘katinai’ (DP 01), G. pl. *ciek vāļč* ‘kiek valčių’ (LS 04), *ia* kamieno veiksmazodžių esamojo laiko formose: *pl’ūča.s* ‘mušasi, pešasi’ (MS 91) ir kt. (žr. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU ISTORINIU *i*).

Atrodo, kad afrikatos *č* artikuliacija nėra taip priklausomas nuo pozicijos. Čia labiau lemia individualūs kalbėtojo bruožai, ypač vokiečių ir lietuvių kalbos poveikis, o afrikatos *c* artikuliacijai būdinga tendencija labiau palatalizuoti prieš *i*, *ie*, ypač prieš *ī*, bet beveik nepalatalizuoti prieš *a*, *u*, įskaitant ir išnykusius dėl redukcijos.

Duslusis palatalinis *k*

Latvių kalbos priebalsis *k* turi skardųjį porininką *g*, jų artikuliacija panaši²¹¹, bet skiriasi balsingumu. Panaši ir jų kilmė: kaip minėta, priebalsiai *g* ir *k* labiausiai būdingi nelatviškos kilmės žodžiams, kuronizmams ir kai kurių tipų vėdinams, kur baltų *g* ir *k* istoriškai nevirto *ž* ir *c*. Labai panašiomis aplinkybėmis priebalsiai *k* ir *g* atsirado bei paplito ir kuršininkų kalboje. Plakis skyrė dvi fonemas, atitinkamai žymėdamas *k* (nepalatalinis) ir *k̟* (palatalinis).

Lituanizmuose *k* kuršininkų neretai artikuliuojamas panašiai kaip lietuvių *k*: *keŗḍis* ‘kerdžius, piemuo’ (MJprv 41; MS 133), part. p. praet. f. A. sg. *va rūkinaṭu* ‘zuvo’ *guu* ‘ar rūkytą žuvį gavo’ (EK 58). Bet kai kada prieš istorinį *i* artikuliacija artimesnė latvių *k̟*: *k’uoc* ‘krepšys’ (HSch 58)²¹², N. pl. *k’auš* ‘kiaušinis’ (EK 34), *k̟aušęns kaštuoĩ tri.s ceņṭs* ‘kiaušinis kainavo tris centus’ (MPie 12). Taigi, lituanizmuose, ypač jų šaknies pradžioje, lietuviško *k* atitikmuo artikuliuojamas dažniau kaip palatoveliarinis, o ne palatalinis priebalsis (Urbanavičienė ir kt. 2019: 34). Kamiengalyje, nepriklausomai nuo žodžio kilmės, artikuliuojamas palatalinis *k̟*: *dūl̟ke* ‘dulkė’ (išskyrus atvejus, kur *k* negali būti palatalizuojamas etimologiškai: N. pl. *laũki* ‘laukai’ ir pan.) (MS 150), praet. 3. *suk̟a.s* ‘sukosi’ (HsSch 10; MS 07), A. sg. *riņķĩ iēvēr* ‘žiedą

²¹¹ Lingvistiniuose darbuose jų artikuliacijos savybės dažniausiai aprašomos kartu – jie laikomi *k* ir *g* fakultatyviniais variantais. Detalus latvių bendrinės kalbos prevokalinių *k* ir *g* variantų požymių lyginimas su lietuvių atitikmenimis pateikiamas Indričanės ir Urbanavičienės studijoje (Indričianė, Urbanavičienė 2017).

²¹² Nepaisant to, kad žodis yra germanizmas, jis vis dėlto greičiausiai atėjo per lietuvių tarmes (Bušmane 1989: 276).

(buliaus) įveria' ([MJprv 38](#)), N. pl. *kadiķi* 'kadagiai' ([MJprv 48](#)), *siļķe* 'silķē', *snuķis* 'snukis' (Plāķis 1927: 81; ME 3: 979), *siēvas krūpķē* 'moteriškas švarkas' ([HSch 56](#))²¹³, *deķis* 'apdangalas' (Plāķis 1927: 53) ir kt. Galūnių ir priesagų, prasidedančių *i*, *e*, ve-diniuose pamatinio žodžio kamieno *k* neverčiamas į *c*: praet. 3. *rūķina.ī* 'rūķē (žu-vis)' ([LP 01](#); [FR 03](#)), dem. *ruōķile* 'ranka' (Plāķis 1927: 14), *vaiķilēns* 'vaikas', N. pl. *sliņķi* 'tingus' ([MS 122](#)), *pūķis* 'pūgžlys, *Gymnocephalus cernuus*'. Tokie „nelatviškos“ palatalizacijos bruožai turbūt atspindi ir žodyje *ķiēkūžis* 'kankorėžis' (plg. lat. *čiekurs*)²¹⁴, kurį kuršininkai paprastai artikuliuoja su *ķ*, nors įrašė trys pateikėjai ištaria šį žodį kiek skirtingai – Herta Detzkeit ir Richardas Pietschas pradžios priebalsį taria labiau kaip *k*, o Fritzas Roespelis – kaip artimesnį *ķ* ([FR HP 01](#)).

Priebalsių junginiuose *kl* prieš *i*, *e* vokiškuose žodžiuose tariamas kaip *ķl*: *ķļingēris* 'riestainis', pasak Plakio, dėl kaimynų lietuvių įtakos (Plāķis 1927: 19). Junginiuose balt. *sk* + *i*, *e* tariama pramaišiu *šķ* / *šk* ir *sk*: vtv. *pi_šķ'irovit* 'prie Skirvytės' ([FR 10](#))²¹⁵, plg. *šķēlti* 'skelti' (Plāķis 1927: 84), bet plg. Marikės Jakait: *luōta ir atšķirai, l'aīva ve.l' ir atsk'irai* 'luotas yra atskirai, o laivas vėl yra atskirai' ([MJprv 37](#))²¹⁶.

Dusliųjų priebalsių aspiracija

Aspiracija vadinamas papildomas artikuliacinis požymis, kada duslieji priebalsiai ištariami papildomai išpučiant oro srovę, artikuliacijos pabaigoje ištariant garsą, panašų į *h* (Urbanavičienė ir kt. 2019: 42). Baltų kalbų duslieji priebalsiai paprastai tariaami be aspiracijos. Kaip regioninė ypatybė aspiracija pastebima tik istorinio Klaipėdos krašto tarmių atstovų kalboje, kur ji laikytina sąlyginai nauju, germanizacijos sukeltu reiškiniu, nespėjusiu apimti viso tarminio ploto – regiono gyventojų, kurių šeimose buvo kalbama lietuviškai, kalbai ji nebūdinga. Aspiruotus dusliuosius priebalsius reguliariau taria tie baltų kalbų atstovai, kurie dažniau vartoja anglų arba vokiečių kalbą arba gyvena šių kalbų aplinkoje, pvz., užsienyje.

²¹³ Dėl kilmės plg. lat. tarm. *krūpene* (–is) 'krūtinė'.

²¹⁴ Plg. lat. *ķiekurzis* (ME 2: 390), kur *ķ* žodyno autoriai laiko hipernormalizmu, tačiau, greičiausiai, jiems nebuvo žinoma Kuršių nerijos medžiaga.

²¹⁵ Šiam vietovardžiui įtakos galėjo turėti vokiška forma *Skirwieth*, kurioje junginys *sk* tariamas *šķ*.

²¹⁶ Informantė rinkėjams latviams bandė paaiškinti, kuo skiriasi luotas nuo laivo; pirmą kartą ji lituanizmą bandė adaptuoti pagal latvišką žodį, kurį tikriausiai vartojo (*atšķirt* 'atskirti'), bet antrą kartą perėjo prie lietuviško. Informantė įrašyta 1961 m. Pervalkoje, kai beveik 20 metų už šeimos ribų kalbėjo tik lietuviškai.

Kuršininkų kalboje aspiracija taip pat yra dvikalbystės rezultatas. Dėl vokiečių kalbos įtakos aspiracija galėjo paveikti jau ir tarpukario kartos kalbą, nes vaikai mokėsi vokiškoje mokykloje arba augo šeimoje, kurioje buvo kalbama dviem kalbomis. Tačiau aspiracija, matyt, dar nebuvo ryški arba reiškėsi tik pavienių informantų kalboje, nes apie tai nekalba nei Plakis, nei Endzelynas. El Mogharbel, tyrusi apie 1980-uosius darytus įrašus, pastebi aspiraciją, bando nustatyti aspiruotų priebalsių distribuciją. Pvz., ji nurodo, kad *p* aspiruojamas leksems ar žodžio pradžioje prieš balsį, tačiau neaspiruojamas junginiuose *pt*, *pm*, priebalsis *t* aspiruojamas panašiai kaip *p*, bet neaspiruojamas prieš trumpąjį balsį (El Mogharbel 1993: 51). Tačiau ji nebando patikrinti, ar aspiracijos lygis skirtingų kalbėtojų yra vienodas.

XX a. antroje pusėje aspiracija paveikė beveik visų išvykusių į Vokietiją informantų kalbą, net ir tų, kurie dar laisvai ir aktyviai vartojo kuršininkų kalbą bendraudami su savo šeimos nariais. Pvz., ji girdima Hetos Schekahn kalboje, dažniau prieš pauzę, veiksmažodžių bendratyse: *turiĩ' pl'ũkat* 'turėjo pešioti' ([HSch 28](#)), G. sg. *uz tuo kãlnª* 'ant to kalno' ([HSch 70](#)), *kãlpũot* 'tarnauti' ([HSch 53](#)); *t* aspiruojamas ir kitose pozicijose: *tie turiĩ' salĩmª* / *unt suvẽnª* / *unt rãpučª* / *unt kãpũostª* / *gũr'ku* / *tu variĩ' viskuo gũt* 'tie turėjo šiaudų ir paršelių, ir bulvių, ir kopūstų, agurkų, tu galėjai visko gauti' ([HSch 60](#)). Tačiau jos vyro Hanso Schekahno kalboje šis požymis neryškus, pvz., sakinyje, kuriame keletas dusliųjų priebalsių, tik prieveiksmys *kã* 'kaip', kuriame yra loginis akcentas, pasigirsta nežymi aspiracija: *un ta par daũg uõzgãª* / *un te ta. plata. marã* / *un kã viĩ' trãpijas* / *ni'viẽns nizina.ĩ'* 'ir tai per daug užėjo, ir ten tose plačiose mariose, ir kaip jie pataikė (= ant ko pataikė, užkliuvo), niekas nežinojo' ([HsSch 22](#)). Tais pačiais 1986 m. Vokietijoje įrašyto Fritzso Roespelio kalboje aspiracija taip pat pastebima: *skrẽja.m ka.dã simta me.t'r* / *tad vel biĩ siltis* / *un tad jãjam j'o tã'l* 'bėgom kokį šimtą metrų, tada vėl buvo šilta ir tada važiavom toliau' ([FR 11](#)). Brolių Sakučių, kurie po karo gyveno Švedijoje, kalboje dusliųjų priebalsių aspiracija nereguliari, dažniau pasitaiko prieš pauzę, plg.: N. pl. *sliĩ'k'i* 'tingūs' ([MS 122](#))²¹⁷, praet. 3. *truk'* 'truko' ([MS 72](#)), *kãĩns* 'kalnas' ([MS 14](#)) ir kt. Lietuvoje gyvenusių pervalikiškės Marikės Jakait ir preiliškės Marikės Jakait kalboje aspiracijos beveik negirdėti, pasitaiko tik su aspiracija artikuliuojamas *k* prieš redukuotą galūnę: *kadiĩ'* ([MIprv 48](#)).

²¹⁷ Atrodo, kad, redukuojant galūnę, priebalsis *k* prieš pauzę neišvengiamai šiek tiek aspiruojamas ir kitų informantų kalboje.

Į Vokietiją nuo 1958 m. išvykusi Erika Kalwies nereguliariai su aspiracija artikuliuoja ne tik žodžio gale, bet ir kitur: praes. 2. *tu var visk^o palikt* ‘tu gali viską palikti’ (EK 21), *kadu zutenⁱ pacep^e va rūkinat^u zuv^e guu[’]* ‘kokį ungurį pakepė ar rūkytą žuvį gavo’ (EK 32). Iš visų informantų ypač ryškia aspiracija išsiskiria Herta Detzkeit ir Lottė Purwin²¹⁸: G. pl. *ketr’ālik’ mēt’* ‘keturiolika metų’ (HD 16), *t’e vaikⁱ / t’e gāj^a pram pēld^etēs* ‘tie berniukai, tie ėjo iš karto maudytis’ (HD 01), *taškel’^s pamet’ iz kam̃p[’]* ‘tašeles (= mokyklinius krepšelius) numetė į kampą’ (HD 02), A. sg. *kāžn’ rīt^a* ‘kiekvieną rytą’ (LP 03), *pērvēlk[’]* ‘vtv. Pervalka’ (LP 06), praet. 3. *turiū* ‘turėjo’ (LP 05), *unt us viūrv^e tap pažāut^as* ‘ir ant virvės tapo (= buvo) padžiautos (= džiaunamos)’ (LP 07). Be to, ryškia dusliųjų priebalsių aspiracija pasižymi ir Pietschas.

Iš dalies galima sutikti su El Mogharbel, kad aspiracijos lygis gali būti priklausomas nuo dusliojo priebalsio aplinkos, tikėtina, kad pozicijoje prieš kitą priebalsį jis nėra ryškus (pvz., *p* žodžiuose *cepta* ‘kepta’, *apmest* ‘apmesti, apkloti’ ir pan.), tačiau tais atvejais, kai jai pasireikšti yra palankesnės sąlygos (prieš balsį ir pauzę), ne visų informantų kalboje šis požymis vienodai realizuojamas. Vis dėlto reikėtų konstatuoti, kad aspiracija ryškiausia kalboje tų informantų, kurie ilgai ir reguliariai vartojo vokiečių kalbą, o gimtąją kalbą – nereguliariai dėl pašnekovų stokos. Nors vokišką mokyklą tarpukario ir karo metais lankė visi kuršininkai, po karo lietuviškoje aplinkoje likusių informantų kalbai aspiracija nėra būdinga arba ji pasireiškia sporadiškai. Ši išvada, padaryta turint nedaug kokybiškų įrašų, negali būti galutinė, tačiau skirtingai kalbų sąveiką patyrusių informantų skirtumai šiuo požiūriu gana ryškūs.

PRIEBALSIŲ PALATALIZACIJOS RAIDA

Šiame skyriuje apžvelgsime priebalsių palatalizacijos etapus, bandysime panagrinėti reiškinius iš diachroninės perspektyvos, susieti palatalizaciją su kitais morfonologiniais dėsniais ir įvertinti galimą kalbinės sąveikos pobūdį.

Čia mėginsime atsakyti į keletą klausimų:

²¹⁸ Labai stipria aspiracija išsiskiria Švedijoje įrašytos Elsbeth Sakuth kalba, tačiau ji priskiriama prie pasyviųjų kalbėtojų, todėl atliekant fonetikos tyrimus jos medžiaga neįtraukiama. Šios pateikėjos fonetinė ir morfologinė sistema visiškai pairusi, bet kaip informantė ji tinkama etnografijos, tautosakos, šeimos istorijos, iš dalies leksikos duomenims papildyti.

1. Ar kuršininkų kalbos priebalsių palatalizacija yra sistemingas procesas, prasi-dėjęs dar Kuršo dialektuose?
2. Koks lietuvių kalbos vaidmuo kuršininkų priebalsių artikuliacijai?
3. Koks vokiečių kalbos vaidmuo priebalsių palatalizacijai, įsigalėjus visuotinei dvikalbystei?
4. Kaip palatalizacija paveikė morfologinę sistemą ir atvirkščiai?

Kaip jau minėta, latvių kalbos priebalsių palatalizacija yra dvejojo pobūdžio: istorinė-etimologinė (šios kilmės yra palataliniai priebalsiai) ir asimiliacinė (priebal-siai palatalizuojami priklausomai nuo fonologinės aplinkos, dažniausiai regresyvinės asimiliacijos) (Urbanavičienė ir kt. 2019: 29–31). Pastaroji palatalizacija laikoma di-alektologijos objektu, nes pripažįstama, kad funkcionuoja tarmėse, bet pagal kalbos normas jos rekomenduojama vengti bendrinėje kalboje. Priebalsių palatalizacija yra vienas iš svarbiausių lietuvių ir latvių norminės kalbos priebalsių sistemos skirtumų. Tuo pat metu pripažįstama, kad ir norminėje latvių kalboje palatalizacija neišvengia-ma, ypač tai pasakytina apie afrikatas *č* ir *dž* [ʃ], kurios, nepriklausomai nuo pozicijos, yra palatalizuojamos (LVG 2013: 64)²¹⁹. Endzelynas rašo, kad *k* ir *g* prieš priešakinės eilės balsius kiek palatalizuojami, bet neminkštėja²²⁰, ir tai pasireiškia prieš galūnes, sudurtiniuose žodžiuose ir svetimžodžiuose (Endzelīns 1951: 28)²²¹. *Latvių kalbos gra-matikoje* teigiama, kad bendrinei kalbai būdingas šviesesnis priebalsių ištartimas prieš priešakinės eilės balsius²²², tačiau tokia artikuliacija skiriama nuo palatalizavimo, kuris būdingas tarmėms (LVG 2013: 135). Dialektologijos darbuose griežtai atriboti šias dvi palatalizacijos formas vieną nuo kitos beveik neįmanoma: tarmės kinta, yra veikiamos bendrinės kalbės, todėl tai, kas buvo užfiksuota prieš 50 metų, dabar gali atrodyti ki-taip. Be to, pirmoji grupė tik sąlygiškai atribojama nuo antrosios, nes daugeliu atvejų palataliniai priebalsiai istoriškai susidarė dėl asimiliacijos (nykstant junginiams su *j*, iškritus galūnės balsiams, susidarė palatalizacijai palankios sąlygos).

Būga, remdamasis Kuršo tarmių pavyzdžiais, mano, kad senojoje kuršių kal-boje būta priebalsių palatalizacijos prieš *i*, *j* ir *e* (Būga 3: 225). Rudzytė teigia, kad

²¹⁹ Panašiai traktuojami ir priebalsiai *š* ir *ž* (LVG 2013: 66).

²²⁰ „Tālāk uz priekšu (palātāli, bet bez mīkstinājuma) izrunājami *g* un *k* priekš *i*, *e*, *ie*.“

²²¹ Kadangi čia jis nepateikė pavyzdžių, galima tik spėti, kad kalbama apie istoriškai naujesnes ga-lūnes, tokias kaip N. pl. *lauki* ar D. pl. *laukiem*, atitinkamai *draugi*, *draugiem* ir pan.

²²² „<...> šie līdzskaņi jārunā nedaudz gaišāk.“

mūsų laikais pietvakarių Kuržemės tarmėse nėra pastebėta palatalizacijos, tačiau ji fiksuojama šiauriau, lyviškosiose Kuršo patarmėse, o kaip reguliarus reiškinyb būdingas augšzemniekų tarmėms (Rudzīte 1964: 90, 186, 294, 295).

Taigi, priebalsių palatalizacija dabartinėse latvių tarmėse iš esmės koncentruojasi augšzemniekų tarmėse, o vakarinėse greičiausiai liko sporadiškai. Esama duomenimis grįstų spėjimų, kad Kuršo tarmėse ar net senojoje kuršių kalboje ji buvusi panaši į lietuviškąją. Taip būtų galima paaiškinti, kodėl palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius gana nuosekli ir tose kuršininkų šeimose, kurios per kelias kartas neprisimena vartojusios lietuvių kalbą (išskyrus bažnyčią, kuri vargu ar galėjo padaryti tokį poveikį fonetikai, jei namuose lietuviškai nebuvo kalbama). Kalbant apie šeimas, kuriose vaikai nuo mažens kalbėjo ir lietuvių, ir kuršininkų kalbomis, tikėtina didesnė lietuvių kalbos įtaka, taigi ir priebalsių palatalizacija galėjo būti nuoseklesnė. Tai pasakytina apie visus priebalsius, išskyrus *l*, kuris paskutinės kartos kuršininkų kalboje palatalizuojamas visais atvejais.

Čia kuršininkų kalbos palatalizacijos klausimus nagrinėsime dviem etapais: 1) palatalinių priebalsių kilmė, atspindėjimas rašto paminkluose ir artikuliacija; 2) palatalizuotų priebalsių susidarymo ir funkcionavimo priežastys ir aplinkybės. Kadangi neretai pasitaiko, kad priebalsio artikuliacija sunkiai leidžia skirti palatalinį priebalsį nuo palatalizuoto, tokie atvejai bus priskiriami grupėms laikantis istorinio pagrindo, tačiau tuo pat metu konstatuojamas ir artikuliacijos įvairavimas.

PALATALINIAI PRIEBALSAI

Latvių kalbos palataliniai priebalsiai *ļ, ņ, ķ, ģ, r* yra dvejopos kilmės: *ķ* ir *ģ* yra dažniausiai skolinių (finizmo, lituanizmo, germanizmo) ir paveldėtų kuronizmo fonemos, o *ļ, ņ, r* reguliariai susidarė ir tebesusidaro pozicijose, kuriose būta junginių su *j*, ir adaptuojant skolinius. Be to, abiejų grupių palataliniai priebalsiai gali atsirasti garsažodžiuose ir jų vediniuose.

Palataliniai priebalsiai *ķ, ģ*

Kilmė ir raida

Latvių *ķ* ir *ģ* Endzelynas laiko esant dvejopos kilmės: a) išlaikyti baltų *k* ir *g* po pučiamųjų priebalsių prieš priešakinės eilės balsius (*kušķis, režģis*), b) skoliniuose ir kuronizmuose (pastaruosiuose kildinami iš *t'* ir *d'*) (Endzelīns 1951: 162, 186). Dalyje lyviškųjų

Kuršo tarmių baltų *t'* ir *d'* virtimas *k* ir *g* patvirtinamas pavyzdžiais (Rudzite 1964: 187). Pirmosios grupės vediniuose paprastai vyksta tolimesnė palatalizacija: *ruociņa* < *ruoka* 'ranka', *spruodziņa* < *spruoga* 'sruoga, garbana' (Endzelīns 1951: 186). Ši taisyklė veikia tik iš dalies: minėtieji palataliniai priebalsiai dažnai rodo ne iki galo nueitą palatalizacijos procesą iš *k'* ir *g'* (t. y. kai jie nevirsta laukiamais *c* ir *dz*) galūnių vediniuose ir priešaginėje daryboje. Endzelyno manymu, tokie žodžiai latvių kalboje atsirado po to, kai jau buvo šiose pozicijose atsiradę *c* ir *dz*; jis pateikia pavyzdžių su šakniniais *k* ir *g* (*kert* 'tverti, gaudyti', *kēiris* 'kairys'), o galūnių vedinius, tokius kaip *pelēkis* 'pilkis (arklys ir pan.)', *lauķis* 'laukas, gyvulys', laiko naujesniais. Didesnę dalį tokių „netaisyklingo“ *k* ir *g* susidarymo atvejų jis priskiria skoliniams iš lietuvių ir lyvių, tačiau čia pat priduria, kad šis klausimas dar nėra ištirtas, nežinomas tokių atvejų geografinis paplitimas ir vietovardžių medžiaga (Endzelīns 1951: 187). Vis dėlto atidesnis žvilgsnis į paplitimą ir ypač vedinių susidarymą leidžia manyti, kad tokie kuršininkų kalbos galūnių vediniai kaip *sliņķis* 'tinginys', *lenķe* 'lenkė, loma, slėnis', *skauģis* 'šykštuolis' (Plāķis 1927: 80), Klaipėdos krašte paplitę asmenvardžiai *Sproģis* / *Sprogys* (plg. lat. asv. *Sproģis* < *sproģis* 'kas garbanotas'), *Pleikis* / *Peleikis* < *pleiķis* 'plikis'²²³, **Vinkis* > vtv. *Winkogalle* (Karklės kaimo dalis) ir pan. nėra latvių kalbos naujadarai. Jie galėtų būti Kurše prasidėjusios galūninės darybos produktai, rodantys, kad *k* ir *g* virtimas į *c* ir *dz* nebuvo pasiekęs visuotinės taisyklės stadiją. Panašiai toks virtimas, matyt, nebuvo apibendrintas ir kai kuriuose priešdėlių vediniuose: *palaunaģis* 'pavakariai', *paluoģis* 'palangė' (Plāķis 1927: 18), šaknies gale prieš priešakinės eilės priesagų balsius: *čūķile* 'kiaulaitė'²²⁴, *kuoķils* 'medelis' (Plāķis 1927: 20), A. pl. *ruoķil's* 'rankeles' (EK 41) (Bezenberger 1888: 44). Ši ypatybė ypač būdinga lyviškosioms Vidžemės tarmėms, tačiau pasitaiko ir Kurzemėje (Bušmane 1989: 62). Kad *k* ir *g* nebuvo svetimi kuršininkų kalbai ir XV–XVI a. Kurše, rodo ir neįprastai susidariusi ir plačiai paliudyta šaknis *maģ-* 'mažas'. Tačiau Kuršių nerijos vietovardžiai su *-iķ-* (*Karviķi* / *Kārvaičiai*, *Bulviķa rags* / *Bulvikio ragas*) gali būti ir priesagos *-it-* kuršiški perdirbiniai (plačiau žr. Kiseliūnaitė, Simutytė 2005: 133). Dalį leksemų su šiais palataliniais priebalsiais kuršininkai bus paveldėję kaip skolinius iš

²²³ ME *pleiķis* laikomas lituanizmu (ME 3: 334) iš *pleiķe*, tačiau pastarasis su retomis išimtimis (1 atvejis Valkininkuose) paplitęs tik rytų aukštaičių plote, o pavardė *Pleikis*, *Pleikys* ir *Peleikis* ir iš jų kilę toponimai Klaipėdos krašte koncentravosi šiaurinėje dalyje ir ypač Kuršių nerijoje, kitur Lietuvoje žinomi palatvyje (Kiseliūnaitė 2020a: 153, 157).

²²⁴ Šaknies *č* Bezenbergeris laiko asimiliacija iš *cūķile* (Bezenberger 1888: 44).

finų dar Kurše: *ķernat*, plg. lat. *ķērnāt* ‘terlioti, murzinti’, *kadiķis* ‘kadagys’²²⁵ ir pan. Dėl intensyvių kontaktų su lietuviais ir vokiečiais bus paplitę ir daugiau leksemų, kuriose tariami palataliniai *ķ* ir *ġ* (apie tai skyriuose SKARDUSIS PALATALINIS *ġ* ir DUSLUSIS PALATALINIS *ķ*).

Priebalsių *ķ* ir *ġ* atspindėjimas kuršininkų kalbos rašytiniuose šaltiniuose²²⁶

Pallas (prieš 1787 m.)²²⁷: *зряъ* – *suwalkiats*²²⁸ ‘purvinas’ (plg. lat. *savalkāts*, liet. *suválkiotas*); *вкыс* – *smekiate* (plg. lat. *smekēt* ‘jausti skonį’, ME 2: 956); *muxo* – **pamagis* ‘pamažu’²²⁹; *пыль* – **dulkes* ‘dulkės’.

Pohlman (Wenker) (1879 m.)²³⁰: A. pl. *kiauschis* ‘kiaušinius’; A. sg. *kiozi* ‘krepšį’; G. pl. *wurschzu*²³¹ ‘dešrų’ (plg. liet. tarm. *vùrškis* ‘dešra’); adv. **bischki* ‘truputį’; adv. **ne magg* ‘nė kiek, nėmaž’ (kuršininkų *nemaž*, plg. lat. *nemaz*).

Voelkel (1879 m.): *kjehwe* (= *ķēve*) ‘kumelė’; *kjuddelis* ‘kiudelis, velkamas tinklas’; adv. def. *magj* (= *maġ*) ‘mažai’; **kelderis* ‘rūsysis’; **kerdis* ‘kerdžius, piemuo’; adj. def. **maggaish* ‘mažasis’; *wingjatees* ‘vingiuotis, buriuoti vingiais’ ir kt.

Bezenberger (1888 m.): *kauschis* ‘kiaušinis’; *Bulewika rags* ‘vtv. Bulvikio ragas’; G. sg. *koze* ‘krepšio’; adv. *bischki* ‘truputį’; *pūkis* ‘pūgžlys’; *rūkile* ‘rankelė’; *lenke* ‘lenkė, įlanka, loma’; G. pl. *magu* ‘mažų’, part. + L. *jū magumá* ‘mažyn’; praes. 1. sg. refl. *ste’ngūs* ‘stengiuosi’ ir kt.

Plāķis (1927 m.): praes. 1. *sūķu* ‘suku’; *rūķinati* ‘rūkyti (žuvį)’; *ķuocis* ‘krepšys’; *pūķis* ‘pūgžlys’; pron. *ķeli* ‘keli’; *ķeŗdis* ‘piemuo, kerdžius’; *palaunaġis* ‘pavakariai’;

²²⁵ Dėl lat. *kadiķis*, liet. *kadagys* etimologijos esama spėjimo, esą tai gali būti baltų skolinys finans (LEW 1962–1965: 201), plg.: estų *kadakas*, suomių *kataja*, tačiau tokiam spėjimui labiausiai prieštarautų leksemos paplitimas; lat. *ķērnāt* finizmu laiko Būga (Būga 3: 954), jam pritaria ME: „<...> das wahrscheinlich aus den finnischen Sprachen stamme (vgl. finn. *kärnätä* “tadeln”, liv. *kārņā* “besudeln”)“ (ME 2: 376).

²²⁶ Apie šaltinius žr. KURŠININKŲ KALBOS DOKUMENTAVIMAS; *pažymėti atvejai, kur priebalsio minkštumas rašyba neatspindėtas, diakritikai naudojami kaip šaltiniuose.

²²⁷ Medžiaga iš rankraštinio registro, publikuoto Ivanickajos straipsnyje (Ivanickaja 2017b).

²²⁸ Šiame dokumente išversto žodžio reikšmė ne visada atitinka pateiktojo klausime (plačiau žr. Ivanickaja 2017b).

²²⁹ Pagal vokiečių rašybos taisykles *g* tarp balsių buvo tariamas labai minkštas, panašus į *j*, plg. ten pat *pakagings* < liet. tarm. *pakajingas* ‘ramus, mandagus’ (Kiseliūnaitė 2018a: 81).

²³⁰ Medžiaga iš Kiseliūnaitės straipsnyje publikuoto šaltinio (Kiseliūnaitė 2018a).

²³¹ Čia greičiausiai atspindimas *ķ*, kuris iš klausos artimas *c*, jį autorius pažymėjo vokiškos rašybos principu.

skaugis ‘šykštuolis’; *kuņķis* ‘skrandis’; *palūoģis* ‘palangė’; *ģeņtis* ‘giminė, gentainis’ ir kt.

Pietsch (DKW) (1991 m.): *ķaušs* ‘kiaušinis’; *ķudils* ‘velkamas tinklas’; *rūķenat*^e ‘rūkyti (žuvį)’; *ķelirs* ‘rūsysis’; *kunģs* ‘gyvulio skrandis’; *maģe naude* ‘smulkūs pinigai’ ir kt.

Kaip matyti, jau pirmuosiuose rašto paminkluose buvo skiriami palataliniai *ķ* ir *ģ* nuo *k* ir *g* (taip pat ir palatalizuotų *k’* ir *g’*) ne tik profesionalių kalbininkų (Bezenbergerio, Plakio), bet ir kitų raštų rengėjų. Būdami skirtingo lingvistinio pasirengimo, jie vartojo įvairių kalbų rašmenis. Šių rašytiniuose paminkluose užfiksuotų žodžių fonemų *ķ* ir *ģ* kilmė yra įvairi: prieš priešakinės eilės balsius jos grafiškai žymimos ir homogeninėje leksikoje (įskaitant senosios kuršių kalbos paveldą), ir skoliniuose, o prieš užpakalinės eilės balsius – buvusių junginių su *ī* atvejais ir skoliniuose. Tačiau fonemos *ķ* ir *ģ* ne visų autorių žymimos aiškiai pasirinktu vienodu principu.

Kai kuriais atvejais *k* prieš *e*, *i* virtimas ar nevirtimas į *c* gali padėti etimologizuojant: pvz., *aplaņcēti* ‘aplankyti’ (Plāķis 1927: 48), plg. *aplāncat*^e ‘besuchen’ (DKW 1991: 70)²³² – būtent dėl kamiengalyje *c* < *k* nelaikytinas lituanizmas, nors Latvijos teritorijoje užfiksuotas tik keliose vietose netoli Lietuvos (EH 1: 97).

Priebalsių junginiai su istoriniu *ī*

Išnykus tam tikrose pozicijose istoriniam *ī*, baltų kalbose ilgainiui susiformavo ir iki šiol tebesiformuoja įvairios artikuliacijos priebalsių variantai ir jų junginiai. Sprogstamųjų ir pučiamųjų priebalsių istoriniai junginiai su *ī* latvių kalboje paliko atitinkamus pučiamuosius ir afrikatas, sonantų junginiai su *ī* – palatalinius priebalsius. Kuršininkų geolekte atsispindi keli šio proceso etapai, rodantys skirtingas jo pakopas tarmėse, kurių atstovai XV–XVIII a. apsigyveno Prūsijos teritorijoje ir čia susimaišė tarpusavyje bei su kitais Prūsijos gyventojais. Be to, dėl lietuvių ir vokiečių kalbų įtakos ir toliau reikėsi priebalsių sąveikos tendencijos, susijusios su jotacija. Čia trumpai aptariamos pagrindinės priebalsių junginių su *ī* tendencijos nuo ankstyviausių kuršininkų kalbos šaltinių, bandoma įvertinti jas diachroniniu požiūriu, atsižvelgiant į galimus pokyčius dėl kalbų sąveikos. Kuršininkų kalbos atitikmenys čia aptariami grupėmis pagal artikuliacijos pobūdį. Sekant jų raidą svarbu matyti pokyčius nuo rašytinių paminklų pradžios iki mūsų dienų. Kai kurių fonemų atspindėjimas rašytiniuose paminkluose yra problemiškas, nes ne visi autoriai vienodu būdu žymėjo fonemas, kurios latvių

²³² –*ģt* ir –*āt* dažnai yra priesagos –*īt* alomorfai, tai morfologijos klausimas.

bendrinėje kalboje dabar žymimos rašmenimis *l*, *ŋ*, ir *r*. Atvejai, kada *j* arba istorinis *i* yra paveikęs po jo einantį priebalsį (progresyvinė asimiliacija), aptariami skyriuje PRIEBALSIŲ ASIMILIACIJA.

Palatalinių sonantų raida

Istoriniai sonantų *n*, *l*, *r* junginiai su *i*, šiam išnykus, latvių kalboje paliko stipriai palatalizuojamus sonantus, kurie savo ruožtu tarmėse toliau dalyvavo asimiliacijos procesuose, skirtingai keitėsi skirtingų kalbos dalių kamiengaliuose, ir tie pokyčiai netolygiai pasiskirstė dialektuose. Apie atskirų palatalinių sonantų artikuliacijos ypatybes ir fonologines funkcijas rašyta anksčiau (žr. PALATALINIAI SONANTAI), čia pateikiama bendra jų, kaip istorinių junginių su *i* rezultato, raidos apžvalga.

Kuršininkų kalboje palatalinių sonantų artikuliacija bandoma atspindėti ir rašytiniuose paminkluose – įvairiomis grafemomis ir grafemų junginiais pažymimi palataliniai *ŋ* ir *l*, tačiau neatspindimas *r*.

Palatalinio ŋ atspindėjimas kuršininkų kalbos rašytiniuose šaltiniuose

Pallas (prieš 1787 m.): *кровъ* – *assinnie* ‘kraujas’; *сон* – *sapnie*²³³ ‘sapnas’; pron. N. pl. *оһу* – *winniedui*²³⁴ ‘jiedu’; pron. f. N. sg. *оһа* – *winnia* ‘ji’; pron. m. N. sg. *оһ* – **winsz* ‘jis’; num. 7 – **septini* ‘septyni’; num. 8 – **asstini* (taip) ‘aštuoni’, num. 9 – **dewini* ‘devyni’²³⁵.

Pohlmann (Wenker) (1879 m.): pron. f. N. sg. *winga* (= *viņa*) ‘ji’; G. sg. *ista auksta udingi* (= *is tā auksta ūdiņa*) ‘tame šaltame vandenyje (į šaltą vandenį)’.

Voelkel (1879 m.): *sinja* (= *ziņa*) ‘žinia’; *ee-winjaht* ‘įvynioti’; *klinjkjis* (= *kliņķis*) ‘durų rankena’; *kunja* ‘kalė’; *njemt* ‘imti’²³⁶; *pasapnjoht* ‘pasapnuoti’; N. pl. *punjki-deguon* ‘nosies snarglys’, plg. lat. b. k. *puņķi* ‘t. p.’ ir kt.

Bezenberger (1888 m.): pron. dual. N. *wini-dui*; pron. dual. D. *winims-dui* ‘jiedu’; pron. m. sg. *wi’nsch* ‘jis’; num. *dewini* ‘devyni’; A. pl. *asinus* ‘kraujas’; G. pl. *rudina* ‘ruduo’; G. pl. *fchingfchnu* ‘žingsnis’ ir kt.

²³³ Čia tikriausiai pavartota N. pl. forma *sapņi*.

²³⁴ Čia pavartota dviskaitos forma ir pron. N. pl. *viņi* + num. dual. *duji*.

²³⁵ Ten pat yra *menestins* ‘mėnuo, mėnulis’, kurį reikia laikyti *a* kamieno daiktavardžiu, plg. lat. b. k. dem. *mēnestiņš* ‘mėnuo, mėnulis’.

²³⁶ Leksema *ņemt* ‘imti’ su šaknies *ņ* kituose kuršininkų kalbos šaltiniuose beveik nefigūruoja, jos vietoje vartojama *jemt*.

Plāķis (1927 m.): pron. m. sg. *viņš* ‘jis’, f. sg. *viņa* ‘ji’; G. sg. *kaīmiņa* / *kaīmina* ‘kaimynas’; *ālkšņis* ‘alksnis’, plg. lat. b. k. *ālsnis* ir kt.

Pietsch (1991): **nuoasapnuoate* ‘susapnuoti’; pron. f. N. sg. *vinge* (= *viņa*) ‘ji’; *astuoang* ‘aštuoni’; **vinš* ‘jis’; **apsaknuoat* ‘įšaknyti’; **akminuoats* ‘akmenuotas’ (Pietsch 1982: 120); G. sg. *lašinges* ‘lašiniai’ < liet. *lašiniai*; G. sg. *asinge* ‘kraujas’ ir kt.

Palatalinio *l* atspindėjimas kuršininkų kalbos rašytiniuose šaltiniuose

Pallas (prieš 1787 m.): *резать* – *pliauti* ‘pjauti’; *любовь* – *mylia* ‘meilė’; *мясо* – *galie* ‘mėsa’; *победа* – *walliaja* (veiksm. *vaļāt?* ‘pajėgti, įveikti’; ME 4: 464); *люди* – *l’iaudis* (taip) ‘žmonės’; *зеленое* – *zalliums* ‘žaluma, žalumas’; *зелень* – **zalsz* ‘žalias’.

Pohlmann (Wenker) (1879 m.): L. sg. *pakallia* ‘iš paskos, užpakalyje’; I. pl. *par pliauwam* ‘per pievas’; I. pl. *ar tes* **laužis* ‘su tais žmonėmis’; I. sg. *ar galliu* ‘su mėsa’; G. pl. *niedelio* ‘savaičių’.

Voelkel (1879 m.): *kummeljsch* ‘žirgas, kumelys’; *zelsch* ‘kelias’²³⁷; *laudis* ‘žmonės’; *plawa* ‘pieva’; *salloht* ‘žaliuoti’ ir kt.

Bezenberger (1888 m.): imp. 2. pl. *pazelat* ‘pakelkite’; G. sg. *nu pakales* ‘iš paskos’; fut. 1. sg. **walaschu* ‘pajėgsiu, įstengsiu’; N. pl. *láuſchi*, bet *laudis* Karklėje ‘žmonės’ (Bezenberger 1888: 38, 62); N. pl. *brāli* ‘brolis’; adv. *nitālu* ‘netoli’; adj. def. A. sg. *fahū* ‘žaliąjį’; G. pl. **Préilu* (2x); *dsilesch* ‘gilus’²³⁸.

Plāķis (1927 m.): N. pl. **lāuži* ‘žmonės’; N. pl. *brāli* ‘broliai’; praes. 1. sg. *guļu* ‘guliui; miegu’; **zals* (taip) ‘žalias’; *dzil’s* ‘gilus’; *afal’s* ‘apvalus’; *dail’s* ‘gražus, dailus’ ir kt.

DKW (1982 m.): **plav* ‘pieva’; **valat* ‘pajėgti, įveikti’; **lauž* ‘žmonės’; **dzilum* ‘giluma’; N. pl. **laužes* ‘žmonės’ ir kt.

Peržvelgus rašytinius šaltinius, įdomu pasekti kai kurių žodžių, turėjusių istorinį junginį *li*, artikuliacijos raidą. Pvz., leksemos forma *lāudis* ‘žmonės’, atitinkanti latvių bendrinės kalbos variantą, nurodoma ankstyviausiuose Pallaso ir Voelkelio šaltiniuose, kurie ne tik pateikia N. sg. formą su kamiengalio *d*, bet ir pažymi *l* specialiomis grafemomis ar jų junginiais. Kiek vėliau Wenkerio Nidos kortelėje randame I. pl. *ar tes* **laužis* (taigi N. pl. būtų *lauži*), o Bezenbergeris nurodo dvejopas: *láuſchi* nerijoje, bet *laudis* Karklėje (Bezenberger 1888: 38). XX a. forma *lāudis* kuršininkų rašytiniuose

²³⁷ *l* čia ir Bezenbergerio medžiagoje žymi *l*.

²³⁸ „<...> ist *l* zu *l* geworden“ (Bezenberger 1888: 38).

šaltiniuose nebepasirodo, apibendrinama šaknies galo palatalizuotas $\check{z} < d\check{i}$ (*lauži*). Iš rašybos ir Plakio pastabų matome, kad šiame žodyje nebeartikuluojamas ryškus *l*, kurį nukonkuravo vokiškai tariamas *l*, nesiskiriantis nuo atitinkamai artikuliuojamo kitoje pozicijose, todėl nustotas žymėti, t. y. *lauži* > *l'auži*. Kaip rodo Plakio pavyzdžiai, panašu, kad ir prieš *š* ne visada artikuliuojamas aiškus palatalinis *l*. Akivaizdžiausiai *l*, *l'* ir *l* suartėjimą iliustruoja Pietscho medžiaga (DKW): nebūdamas kalbininkas, pasikliaudamas klausa, jis vis dėlto bando skirti kai kuriuos palatalinius priebalsius – beveik nuosekliai žymi *k* ir *g*, randa būdų pažymėti *n* (ne visada), tačiau visi fonemų *l* ir *l* alofonai jam, matyt, atrodė vienodi.

Rašytiniuose šaltiniuose iš istorinių junginių su *l* kilęs *n* žymimas kaip *n* prieš palatalinius priebalsius ir homogeninėje leksikoje, ir skoliniuose. Toje pačioje medžiagoje *l* pažymimas visais atvejais, kur buvo junginys su *l* arba morfologiškai susidaro *la* kamieno forma, tačiau realus šių fonemų artikuliacijos skirtumas maždaug nuo XX a. pradžios išnyksta, taigi opozicija *l* (*l* ir *l'*) : *l* žymima tik lingvistikos darbuose, labiau atsižvelgiant į etimologinį ir morfoliginį, o ne į fonetinį kriterijų.

Palatalinio $r < r\check{i}$ likimas kuršininkų kalboje

Palatalinis *r*, kuris būdingas lyviškosios ir vidurinės tarmės Kuršo patarmėms ir ten išlaikytas iki XX a. antrosios pusės (Bušmane 1989: 61, 62; LVDA 2013: 87 ir 111 žml.)²³⁹, kuršininkų kalboje pasitaiko retai. Rašytiniuose paminkluose jis neatspindimas. Bezzenbergeris girdėjęs *jūra* ir dar keletą panašių atvejų tik Karklės žvejų kalboje (Bezzenberger 1888: 38). Bet atrodo, kad *l* pėdsaką *juhrja* ‘jūra’ bandė pažymėti Voelkelis (Voelkel 1879: 32), kuris naudojos Nidoje dirbusio mokytojo Ernsto Pohlio surinkta medžiaga.

Junginio *r\check{i}* pėdsakų galima aptikti tik keliais atvejais, kurie susiję su po jo einančio priebalsio *s* asimiliacija: būdvardžio *gar's* ‘ilgas’ ir įvardžio *kur's* ‘kuris’ nominatyve (Pląkis 1927: 17, 24); tokį tarimą liudija ir Voelkelio įrašas *garjsch* (Voelkel 1879: 11). Vardažodžiuose *r\check{i}* junginių nėra tokiose pozicijose kaip G. pl. *duru* ‘durų’ (N. pl. *dures*) ‘durys’, atitinkamai žodžių *dūre* ‘kumštis’, *ruōre* < vok. *Röhre* ‘vamzdis’, *ruōre* ‘Lockkrähe’²⁴⁰ (KW 1987: 68) ir pan. linksnių formose.

²³⁹ Latvių bendrinės kalbos gramatikose ir klasifikacijose *r* nebeįtraukiamas į sistemą (LVG 2013: 68).

²⁴⁰ Pažodžiui ‘jauko varna’. Varnoms gaudyti buvo naudojama prijaukinta varna, kuri spąstuose turėjo vilioti praskrendančias varnas.

Kiek kitokia situacija yra veiksmažodyje. Bezzenbergeris užrašė keletą veiksmažodžių formų, kuriose *r* minkštumas neatspindimas: praes. 1. *dferu* ‘gerti’, *dzirūs* ‘girtis’, *iru* ‘irti’, *speru* ‘spirti’, *weru* ‘verti’ (Bezzenberger 1888: 82). Vis dėlto veiksmažodžių formose *ri* junginio pėdsakai nėra visai išnykę: žodžiuose, turinčiuose šaknies *e*, Bezzenbergeris čia girdėjęs siaurąjį *e*, kuris leidžia juos priskirti *ia* kamienui. Nors toks antrinių morfologinių požymių priskyrimas morfologinei klasei yra labiau morfonologijos klausimas, istoriškai siaurasis *e* čia atsirado dėl tolimesnio skiemens, turėjusio *i*. Palatalinio *r* pėdsakų kamiengalyje kai kurių pateikėjų kalboje esama artikuliuojant jį kaip palatalizuotą *r*: praes. 1. *ka es_3er* ‘kai aš geriu’ (MS 61), praet. 1. sg. *3ēr* ‘gėriau’ (MS 61), panašus girdimas ir praes. 1. *es dur* ‘duriu’ (MS 128), galbūt ir veiksmažodyje *tvērt*²⁴¹ ‘sugauti, nutverti’. Keletą kartų palatalinį *r* ar palatalizuotą *r* ištara ir Marikė Jakait iš Pervalkos: praes. 3. *va.fel’s i_kafi’ 3er* ‘vaflius ir kavą geria’ (MJPrv 54), *es 3er’u sâld*^u ‘aš geriu saldžią (kavą)’ (MJprv 61). Ar ši ypatybė reguliari ir būdinga didesnei kalbėtojų daliai, sunku pasakyti, nes trūksta pavyzdžių. Kitų tipų veiksmažodžiuose, tokiuose kaip *turēt* ‘turėti’, *varēt* ‘galėti’, *r* pėdsakų nėra.

Paaikškinti, kodėl Kuršių nerijos kalboje ne(be)vartojamas *r*, nėra paprasta. Kuršo tarmėse *r* buvo paplitęs ir kuršiškiosiose, ir lyviškiosiose tarmėse²⁴², taigi, ar *r* nykimas yra sena tendencija ir ar ji galėjo būti atnešta iš Kuržemės, nors ten priešinga tendencija nesuniveliuoti *r* ir *r* laikėsi ilgiausiai? Kaip reguliari ypatybė, *r* artikuliacija užfiksuota į šiaurę nuo Klaipėdos, Karklės žvejų tarmėje, kuri ir pagal kitus požymius išlaiko pietų Kuržemės pamatą. Ar *ri* pėdsakų išlikimas sietinas su lietuvių kalbos įtaka? Ją galima būtų įžvelgti veiksmažodžių būtojo laiko 3 a. formose (plg. liet. *dūrė*, *svėrė*) ir svarstyti, ar praes. *ia* kamieno : praet. *ē* kamieno koreliacija galėjo būti perkelta iš lietuvių tarmių? Tačiau kaimyninėse lietuvių tarmėse yra priešingai – esamojo laiko *ia* kamieno formos buvo perėjusios į *a* kamieną; be to, vargu ar lietuvių kalba galėjo padaryti poveikį tokiam svarbiam žodžiui kaip *jūra*²⁴³. Kadangi XX a. antrojoje pusėje Kuršių nerijoje palatalinio *r* pėdsakai nėra patikimai paliudyti

²⁴¹ Medžiagoje nerasta esamojo laiko formų.

²⁴² Rudzytė užsimena apie nedidelį plotą apie Vandzenę, o LVDA nurodo gretimą plotą Nuogalėje, kur *r* perėjęs į *r* (Rudzite 1964: 188; LVDA 2013: 277, žr. 87 žml.).

²⁴³ Lietuviškos lekšemos *jūra* kamiengalio svyravimas pasireiškia tik daugiskaitoje (*jūros* / *jūrės*) ir, greičiausiai, tik tautosakoje ir literatūroje (LKŽe), derinant su reguliariai vartota forma *mārės* ‘marios’.

didesnio pateikėjų skaičiaus, sunku pasakyti, kiek ši ypatybė dar buvo gyvybinga paskutinės kartos kalboje.

*Kitų priebalsių junginių su *j* likimas*

pj̃, bj̃, mj̃, vj̃

Senieji baltų junginiai *bj̃* ir *pj̃* žodžio kamiene lietuvių ir latvių kalbose nuėjo skirtingais keliais: lietuvių kalboje jie išlaikomi sveiki (*pjauti*, *bjaurus*), latvių kalboje dažniausiai virsta *pļ*, *bļ* (*pļaut*, *bļauris*).

Kamiengalyje *pj̃*, *bj̃*, *mj̃*, *vj̃* latvių tarmėse taip pat nuėjo skirtingą raidos kelią: vienos (ir bendrinėje kalboje) išlaikomi sveiki (praes. 1. *stumju* ‘stumių’, G. pl. *vīroju* ‘virvių’, *gulbju* ‘gulbių’ ir kt.), kitur išnyko, t. y. priebalsiai buvo depalatalizuoti (praes. 1. *kāpu* < *kāpju* ‘lipu, kopiu’, G. pl. *skapu* < *skapju* ‘spintų’), dar kitur išnykus *j* liko palatalizuoti priebalsiai (L. pl. *skap’uōs* / *skāp’uōs* ‘spintose’ ir pan.), o augšžemniekų tarmėse šioje pozicijoje pasitaiko junginių *pļ*, *bļ* (Rudzīte 1964: 303); be to, kai kuriose tarmėse *j* išnyko ne visose kalbos dalyse ir ne visose pozicijose (plačiau Rudzīte 1964: 94, 95; LVDA 2013: 107).

Kuršininkų kalboje pozicijų, kur *pj̃* ir *bj̃* būtų ne kamiengalyje, yra vos keletas. Seniausi rašytiniai šaltiniai rodo, kad žodžio pradžioje tariama *pļ*, *bļ*, kaip ir kitose latvių tarmėse: *pezam̃* – *pliauti* ‘pjauti’, *pyz* – *pliawas* ‘pievos’ (Pallas, žr. Ivanickaja 2017b: 31, 35), *pliauti* ‘pjauti’, I. pl. *pliawam* ‘pievomis’ (Wenker, žr. Kiseliūnaitė 2018a: 110, 111), bet *bjaūrs* ‘bjaurus, piktas’ (plg. dar *ar bjaūrā bālsā sauktā* [RP_04](#)), pastarąjį atvejį greičiausiai reiktų laikyti lituanizmu. Be to, *pļ*, *kļ* junginiuose veikia „vokiška“ regresyvinė asimiliacija, kur prieš šiuos junginius esantis *s* virsta *š*: *špļaut* / *špl’aūt* < *spļaut* ‘spjauti’ (Plāķis 1927: 43; dar žr. PRIEBALSIŲ ASIMILIACIJA).

Latvių tarmėse lūpinių priebalsių junginiai su *j* kamiengalyje išsaugoti netolygiai – vardažodžių ir veiksmažodžių formose skirtingai, todėl tai atsiliepia ir morfoliginės sistemos svyravimams (*ia* ir *a* kamieno paradigmų pasiskirstymui). Tókios latvių kalbos vardažodžių formos kaip L. pl. *skapjuos* ‘spintose’ ir adj. *rupja* ‘rupi (apie duoną)’ didžiojoje Kuršo tarmių dalyje pasiskirsčiusios panašiai: vidurinės tarmės kuršiškiosiose patarmėse dominuoja formos su išlaikomu *j*, lyviškiosiose – su išnykusiu: *skapuos* ir *rup(a)*, tačiau ir vienu, ir kitu atveju Kurzemėje susidaro nemaži plotai su gretutinėmis formomis (LVDA 2013: 107, 108, žr. 83 ir 84 žml.). Sunku pasakyti,

kurią vietą šiuo klausimu užima kuršininkų kalba, nes tekstuose per mažai pavyzdžių²⁴⁴. Asmenvardžio *Gulbis* forma G. sg. artikuliuojama panašiai kaip liet. žemaičių *pi_guľb^e* ‘pas Gulbį’. Vis dėlto būdvardyje *slapš* linksnių formose linkstama išlaikyti *į* pėdsakus: A. sg. *dare slapij* ‘daro šlapią, sušlapina’, I. pl. *ar slapjes drānes*, N. pl. *tie drānes bij* <...> *slapij* ‘tie drabužiai buvo šlapi’, I. sg. *ar tuoa slapjuoa vīre* ‘su tuo šlapiu vyru’ (Pietsch 1982: 94, 110, 182), N. pl. *slapij ka_ruñčⁱ* ‘šlapi kaip katinai’ (DP 01), *mana krekiľ[’] biľ[’] jau ganc_slapij[’]* ‘mano marškiniai buvo jau visai šlapi’ (RP 03) ir kt.; be to, kaip rodo pavyzdžiai, galūnei netekus balsio, įvyksta metatezė.

Veiksmažodžių formose *pj*, *bj*, *mj*, *vj* junginiai kuršininkų kalboje neišsaugoti. Tokią situaciją fiksuoja jau Bezenbergeris: praes. 1. *knību* ‘gnybiu’, *stumu* ‘stumiu’, *ūrbu* ‘gręžiu’ (Bezenberger 1888: 81), vėliau Plakis: praes. 1. *knību* ‘gnybiu’, *stiepu* ‘tempiu’, *stumu* ‘stumiu’, *vėrpu* ‘verpiu’ (Plakis 1927: 32). Veiksmažodžių kamiengalyje *į* pėdsakai po lūpinių priebalsių buvo išnykę ir Kuržemės pietvakarinėse tarmėse: praes. 3. *grāb* ‘grėbia’, *kāp* ‘lipa’, *vėrp* ‘verpia’, tačiau dažniausiai išlaikomi prieš balsį: *vėrpju* (Ābele 1927: 120; Bušmane 1989: 74); nemažoje dalyje tarmių, ypač lyviškųjų, lūpinių priebalsių junginiai su *į* neišlikę dalyvio formose: *glābams* ir pan. Kadangi nei Bezenbergeris, nei Plakis apie kuršininkų kalbos veiksmažodžių kamiengaliuose išlikusius lūpinių priebalsių palatalizacijos pėdsakus neužsimena, o dabartinės medžiagos išsiaiškinti, ar jų išliko, nepakanka, klausimas apie lūpinių priebalsių junginių su *į* likimą veiksmažodžio formose dar nėra iki galo atsakytas²⁴⁵.

dj, tj

Istoriniai priebalsių junginiai *tj*, *dj* latvių bendrinėje kalboje palatalizacijos keliu nuėjo toliau negu lietuvių ir virto *ž*, *š* (N. sg. *brīdis* ‘briedis’, *leītis* ‘lietuvis’, G. sg. *brīēža*, *leīša* ir pan., plg. liet. *brīedis*, *jāutis*, G. sg. *brīedžio*, *jāučio* ir kt.). Kuršininkų kalboje formas su *ž*, *š* turi vardažodžiai, pvz.: N. pl. *vācieši* ‘vokiečiai’, *zuši* ‘unguriai’, *l’āuži* ‘žmonės’, adj. *dižs* (-a) ‘didelis (-ė)’ ir kt. Tačiau čia vartojamos ir vardažodžių

²⁴⁴ Pvz., trūksta „kontrolinių“ daiktavardžių, tokių kaip *skape* ‘spinta’, formų, nes dalis daiktavardžių yra perėję arba yra *ē* kamieno (*kvape* ‘vėgėlė’, *kārpe* ‘karpis’), o G. pl. dažniausiai stipriai redukuojama galūnė, taigi sunku tikėtis, kad bus išsaugotas *pj* junginys.

²⁴⁵ Taip yra todėl, kad įrašytuose tekstuose itin mažai esamojo laiko formų, be to, ne visi latvių bendrinėje kalboje vartojami žodžiai kuršininkams buvo pažįstami, norint užfiksuoti reikalingas formas, reikėtų specialios apklausos, kurios, deja, jau nebepavyks padaryti. Vienas iš atvejų, kurį galima priskirti šiai temai, yra pervalkiškės Marikės Jakait pasakytas pavyzdys su kiek palatalizuojamu *p*: *kvep’* ‘kvepėti’ (*i_ta. kvep’* ‘ir taip kvepia’ MJprv 53), kuris gali būti lituanizmas.

formos su kamiengalio ž, č: G. pl. *smīlkču* / *smīlkšu* ‘smilčių, smėlio’ (Plāķis 1927: 18; Pietsch 1982: 20), N. pl. *brīežī* ‘briedžiai’ ([MS 112](#)), G. pl. *priēžu* / *priēzu* ‘pušų’, G. pl. *vāļč* ‘valčių’ ([LS 04](#)), N. pl. *rāpučī* ‘bulvės’ ([HSch 08](#)) < liet. *rópė*, *ropūtė* ‘t. p.’, asv. *jak‘âič* ‘Jakaičiai’ ([MSch 03](#)) ir kt. Tokie atvejai fiksuojami latvių žiemgališkosiose tarmėse (Rudzīte 1964: 91).

Šiek tiek kitaip atrodo veiksmažodžių formos. Čia istoriniai *dī*, *tī* junginiai *ia* kamieno veiksmažodžių kamiengalyje artikuliuojami kaip ž, š ir alomorfų nesusidaro: praes. 1. *žīrž* ‘girdžiu’ ([MJprv 60](#))²⁴⁶, praes. 1. pl. *dziržam* ‘girdime’ (Plāķis 1927: 11)²⁴⁷, praes. 1. sg. *nuōsigrīēž* ‘nusipjaunu’ ([MS 86](#)), praes. 3. *spīēž* ‘spaudžia’ ([MS 145](#)), praes. 3. *nivēršas* ‘nevirsta’ (Plāķis 1927: 8), praes. 1. *nib‘acimuož* ‘nebeatsimenu’ ([MS 13](#)), praes. 3. *cīēš* ‘kenčia’, *pūš* ‘pučia’, imp. 2. *siš* ‘mušk’ (Schmid 1995: 437), praes. 1. sg. refl. *sišūos* ‘mušusi’ ([MS 146](#)), praes. 3. *krīš* ‘krenta’ ([DP 10](#))²⁴⁸ ir kt. Kodėl būtent vardažodžių kamienai nepatiria tolimesnės palatalizacijos, nėra aišku. Plakis atmeta ir lietuvių kalbos poveikį, tačiau nurodo, kad vardažodžių, ypač asmenvardžių, palatalizacija, kai *tī*, *dī* virsta č, ž, pasitaiko ir Kuržemės tamniekų tarmėse (Plāķis 1927: 18). Nors tarp pavyzdžių yra lituanizmų, kurių formos galėjo būti tiesiog nukopijuotos (ypač asmenvardžiai) nuo lietuvių kalbos, bet turbūt reikia pritarti Plakiui, kad vien lietuvių kalbos įtaka tai aiškinti nepakanka, juolab kad lietuvių kalbos įtaka tokiu atveju būtų atėjusi iš artimiausių tarmių, tačiau kaimyninėje vakarų žemaičių tarmėje *tī*, *dī* junginiai nelinkę virsti afrikatomis (*Jakâite Jurgis* = *Jakaičio Jurgis* ir t. t.) (Bukantis 2007: 198).

gi, *kī*

Šie baltų junginiai latvių bendrinėje kalboje atliepiami ž ir c (N. pl. *rudzi* ‘rugiai’, adj. *caurs* ‘kiauras’, praes. 1. sg. *braucu* ‘važiuoju’)²⁴⁹. Dažniausiai ši pozicija pasitaiko veiksmažodžių kamiengaliuose: lat. b. k. praes. 1. sg. *beidzu* ‘baigiu’, *braucu* ‘važiuoju’. Kuršininkų kalboje šios fonemos žodžio pradžioje atliepamos taip pat: *caūrums* ‘skylė,

²⁴⁶ Kai kurie priesagos *-ēt* veiksmažodžiai, skirtingai negu lat. b. k., skirtini *ia* kamieno grupei: praes. 3. *dzirž* ‘girdėti’.

²⁴⁷ Šio veiksmažodžio esamajame laike ž apibendrintas visų asmenų formose: praes. 2. sg. *dīrēšchi* ‘(tu) girdi’ (Bezenberger 1888: 84), tokia praes. 2. sg. forma dažnai girdima nidiškio Martino Pugellio įrašė, nes jis šį žodį vartoja kaip pertarą: *žirž* / *ka viņ*’ *žirdī* / *ka tie runa*. ‘girdi, kai jie girdėjo, kaip tie kalba’ ([MartPu 03](#)).

²⁴⁸ Veiksmažodžių perėjimas iš kitų struktūrinių grupių į *ia* kamieną yra morfologijos klausimas, plačiau žr. Kiseliūnaitė 1998b: 131–133.

²⁴⁹ Žodžio pradžioje *dz* < *gi* nebūna, o *c* < *kī* taip pat retas.

plyšys', adj. *caūri* 'kiaurai', prep. *caur* 'per, pro'. Tačiau veiksmažodžių esamojo laiko kamiengalyje dažniausiai vyksta tolimesnė palatalizacija: *gi* > *ʒ* > *ʒ̣*, *kī* > *c* > *č*. Taigi, vartojamos tokios esamojo laiko formos: praes. 3. *pl'ûča.s* 'mušasi' ([MS 91](#)), praes. 3. *pasmâuž* 'pasmaugia' ([MS 113](#)), praes. 1. sg. *es lûžûos* 'meldžiuosi' ([MS 147](#)). Šios formos nėra naūjos, jos užfiksuotos ir Bezenbergerio: praes. 1. sg. *sáutschu* / *sóutschu* 'šaukiu', *lúdschu* 'meldžiu' ir kt. (Bezenberger 1888: 83)²⁵⁰. Ar šis reiškinys susijęs su kuršių substratu? Girdenis panašių *k' : č* (*g' : dž*) vartimą randa šiaurės žemaičių tarmėse, spėdamas, kad dalis žodžių, kuriuose ši ypatybė pasireiškia, galėtų būti kuršių afrikacijos *k', g' > c', dz'* pasekmė (Girdenis 1981: 19), tačiau sunku paaiškinti, kodėl tai reiškesi dviejuose geografiškai atskirtuose plotuose (šiaurės žemaičių ir nerijos kuršininkų), bet nepastebėta pietinėje Kuržemėje.

Visai neįprastai atrodo tie baltų *gi*, *kī* junginiai, kurie veiksmažodžio kamiengalyje duoda *ǵ* ir *ķ* ir šiuo požiūriu labiau primena skolinius iš lietuvių kalbos (praes. 1. *pabeñgu* 'pabaigiu')²⁵¹, nors artimiausiose lietuvių tarmėse atitikmenys yra kitokios struktūros: praes. 1. *sukū*, refl. *sukūos* 'suktis'. Šių fonetinių dėsnių ar nukrypimų nuo sistemos priežasčių reikėtų ieškoti jau morfologijos lygmenyje (plačiau žr. Kiseliūnaitė 1998b).

cī, ʒī

Latvių bendrinėje kalboje daiktavardžiai, kurių kamienai baigiasi *c* < *k* ir *dz* < *g*, sudaro *ia* kamieno paradigmą, jų linksnių formų kamiengalyje vyksta tolesnė jotacija, t. y. *cī* > *č*, *ʒī* > *ž* (*lācis* 'lokys', G. sg. *lāča*, *dadzis* 'dagys', G. sg. *dadža*). Kuršininkų kalboje tokia jotacija pasireiškia retai: *ruñcis* 'katinas', G. sg. *ruñča*, *laūnadzis* 'pietūs (pasaulio kryptis), pietinis vėjas', G. sg. *launadža*, pvz., G. sg. *pic_laūna.dž'* 'į pietus' ([HsSch 13](#)), bet *laūnags* 'pietūs (valgis), pietų metas', *gāj^a laūnagstundu gulēt* 'ėjo pietų valandos (= pokaičio, pogulio) miegoti' ([HD 14](#)). Tačiau dažniausiai tolimesnė jotacija nevyksta: *dañcis* 'šokis', G. sg. *dañca*, *vecis* 'senis', G. sg. *veca*, *pūce* 'pelėda', G. pl. *pūcu*, *ķuōcis* 'krepšys, pintinė', G. sg. *ķuōca*²⁵².

²⁵⁰ Pastebėtina, kad taip palatalizuotos formos paplitusios tik Kuršių nerijos kuršininkų kalboje (kai kur greta formų su *c* ir *ʒ*, pvz., praes. 1. sg. *brāzu* 'verkti'), tačiau Melnragės ir Karklės žvejų kalboje vartotos formos su *c* ir *ʒ* (Bezenberger 1888: 83).

²⁵¹ Leksema *beñgti*, *-ia*, *-ė* 'baigti' LKŽ užfiksuota daugiausia šiaurės ir vakarų žemaičių tarmėse, kuriose jis neišlaikė *ia* kamieno struktūros ir perėjo į *a* kamieną, tačiau *ia* kamieno formų pasitaiko rašytiniuose šių tarmių šaltiniuose (Viliaus Kalvaičio dainų rinkinyje).

²⁵² Plakis nurodo gretutines vyriškosios giminės formas *ķuōca* (-ča) (Plakis 1927: 64), tačiau įrašuose pavyko išgirsti tik N. sg. formą be galūnės *ķuōc'* ([HSch 63](#)).

sį, žį

Istoriniai junginiai *sį, žį* kuršininkų kalboje virto š, ž ir nesiskiria nuo latvių bendrinės kalbos: N. pl. *uōši* ‘uosiai’ (Plāķis 1927: 80), praes. 1. sg. *lāužu* ‘laužiu’ (praet. *lāuzu*). Kuršininkų kalboje formos, kurios patiria jotaciją, daiktavardžių kamienuose yra paveikusios ir tas, kuriose jotacijos etimologiškai nėra, pvz., N. sg. *ūoš’* ‘uosis’ ([HSch 64](#)), *ūošis* (Plāķis 1927: 80) < *ūosis*. Tačiau veiksmažodžiuose išlaikomas etimologinis pagrindas, priebalsių pakitimai yra tik esamojo laiko formose, istoriškai turėjusiose *į*: praes. 1. sg. *lāužu* ‘laužiu’, bet *salauzīt* ‘sulaužyti’, plg. praet. 3. *salūz^a* ‘sulūžo’ ([MS 124](#)), praes. 1. sg. *sagrīēžu* ‘supjaustau’, praet. 1. sg. *sagrīezu* ir pan. Būsimąjo laiko 1. sg. formos taip pat turi š < *sį*: fut. 1. sg. *iēšu, darīšu* ‘eisiu, darysiu’, bet fut. 3. *ies, darēs* ir kt.

PALATALIZUOTI PRIEBALSAI

Latvių tarmėse priebalsių palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius yra nevienodai sisteminga, tačiau pastebima. Endzelynas rašo, kad baltų *g* ir *k* prieš latvių *ie* ir *i* < *ei* (adj. N. pl. *pliki* ‘pliki’, D. pl. *plikiem*, N. pl. *dārgi* ‘brangūs’, D. pl. *dārgiem*) daugelyje tarmių tariami kiek palatalizuoti ir skiriasi nuo tų, kurie yra prieš *i* < *ai* (praes. 2. sg. *saki* ‘sakai’), tačiau didesnėje ploto dalyje dėl sisteminio išlyginimo to skirtumo nebelikę (Endzelīns 1951: 184, 185). Kiti priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius sistemingiau palatalizuojami Kuršo ir Vidžemės lyviškosiose šnektose (Endzelīns 1951: 188), bet labiausiai ir sistemingiausiai priebalsių palatalizacija pasireiškia augšzemnių tarmėse (Endzelīns 1951: 189, 190).

Kuršininkų geolekte priebalsių palatalizacijos raidą atsekti nėra lengva, nes rašytiniuose paminkluose dažniau ir nuosekliau pažymimi tik palataliniai priebalsiai, t. y. pirmosios grupės palatalizacija (žr. PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU *į*). Antrajai grupei skiriamų palatalizuotų priebalsių (asimiliacinė palatalizacija) artikuliacija pastebima tik geros kokybės garso įrašuose, todėl šį klausimą dar reikėtų tirti instrumentiniu metodu. Tačiau ir iš klausos galima nustatyti bendrą tendenciją, kad kai kuriais atvejais palatalinių ir palatalizuotų priebalsių artikuliacija labai suartėja.

XX a. pab. – XXI a. pr. įrašai liudija, kad šio laikotarpio kuršininkų kalboje pučiamieji priebalsiai dažnai palatalizuojami prieš priešakinės eilės balsį (taip pat ir buvusį): N. pl. *l’āuž’* ‘žmonės’ ([MS 37](#)), A. sg. *zīrāg’* ‘arklį’ ([HSch 42](#)), G. sg. *siev’s* ‘moters’ ([HSch 56](#)), praes. 1. sg. *es ni,žin’* ‘nežinau’ ([MS 19](#)) ir kt.

Sprogstamuosius priebalsius kuršininkai palatalizuoja nežymiai arba ne visi kalbėtojai tai daro reguliariai. Gana ryškiai palatalizuoja nidiškiai Charlottė Schmidt: praet. 1. pl. *bija.m* ‘buvome’ ([ChSchm 02](#)), Martinas Roespelis: *rada.s biški gruntize* ‘atsirado (= pasidarė) truputį gruntas’ ([MR 08](#)) ir kt. Tačiau pervalkiškė Marikė Jakait, kuri prieš įrašą jau senokai reguliariai vartojo lietuvių kalbą, vis dėlto sprogstamųjų priebalsių pastebimai palatalizuoti nelinkusi: N. pl. *kadiķi* ‘kadagiai’ ([MJprv 48](#)), *bi daug bėnu i daug l’aužu bi* ‘buvo daug vaikų ir daug žmonių buvo’ ([MJprv 42](#)), *keřdi* ‘kerdžius, piemu’ ([MJprv 41](#)), *tīrē* ‘tyrė, košė’ ([MJprv 17](#)). Atvejų, kur ji palatalizuoja sprogstamuosius priebalsius, pasitaikė nedaug: praet. 1. pl. *uōzbē.ra.m* ‘užberti’ ([MJprv 02](#)). Preiliškė Marta Schmidt taip pat beveik nepalatalizuoja sprogstamųjų priebalsių: *tēs ar sav^a dēl^u* ‘tėvas su savo sūnum’ ([MSch 06](#)) ir pan. Galima tik spėti, kad nidiškių (išskyrus Eriką Kalwies) kalboje opozicija tarp palatalizuojamų (prieš *i, e*) ir nepalatalizuojamų (prieš *a, o, u*) sprogstamųjų priebalsių yra reguliaresnė negu preiliškių ir pervalkiškių, tačiau kokybiškų įrašų stoka neleidžia daryti tvirtesnių išvadų apie šio reiškinių pasiskirstymą gyvenvietėse.

Atrodo, kad prieš priešakinės eilės balsius gana skirtingai palatalizuojamas priebalsis *r*. Nepalatalizuotą taria Erika Kalwies: praet. 3. *turiĭ* ‘turėjo’ ([EK 01](#)), praet. 1. pl. *turi.ja.m* ‘turėjome’ ([EK 24](#)) ir pan. Nidiškė Charlottė Schmidt, kuri ryškiai palatalizuoja sprogstamuosius, taip pat beveik nepalatalizuoja *r*: praet. 1. pl. *turi.ja.m mūsa māje* ‘turėjom mūsų (= savo) namą’ ([ChSchm 03](#)). Nežymiai palatalizuotas *r* tariamas istoriškai motyvuotoje pozicijoje, kur jis kilęs iš *r̥ < r̥i*, pvz., pron. N. sg. *kurš* ‘kuris’. Kai kurių pateikėjų, ypač Martino Sakučio, kalboje *r* ir *r’* opozicija neryški, dažniau palatalizuojama prieš priešakinės eilės balsius, pvz., *daūg rēz’* ‘daug kartų, daug syk’ ([MS 57](#)), praet. 3. *īrē* ‘yrė’ ([MS 77](#)), bet kartais nežymiai, pvz., *priēdē* ‘pušis’ ([MS 64](#)); nepalatalizuojamas ir prieš *š*, kilusį iš *sj*: fut. 1. sg. *es žēřš’* ‘gerti’ ([MS 31](#)), *dūrš’* ‘durti’ ([MS 18](#)) (daugiau žr. SONANTAI). Heta Schekahn palatalizuoja prieš redukuotą galūnės *i*, pvz., A. *čet^r* ‘keturis’ ([HSch 46](#)), bet nežymiai prieš kirčiuotą šaknies *i*, pvz., praet. 3. *k^rita* ‘krito’ ([HSch 47](#)). Iš esmės fonemų *r / r’* ir *r̥ / r’* raidą XX a. pab. kuršininkų kalboje galima pavaizduoti taip: *r̥i > r̥ → r’* ir *r → r’* prieš *i, e*.

Pastebimai palatalizuojamas priebalsis *n* priešdėlyje *ne-* / *ni-*: praet. 3. *nizirdi.ĭ* ‘negirdėti’, *niruna.ĭ* ‘nekalbėti’ ([EK 12](#)), praes. 1. sg. *ni.zin’* ([MS 19](#)), tačiau kitose pozicijose neryškiai: *ganĭkil’* ‘ganykla’ ([HSch 59](#)) arba beveik visai nepalatalizuojamas: praet. 3. *uōznēr^a* ‘užnėrė’ ([MJprl 11](#)). Panašiai palatalizuojamas *m*: ryškiai A. pl.

mi.ĩtus ‘miltus’ (MJprv 02), praes. 1. pl. *ismĩcam* ‘išminkyti’ (MJprv 19), bet kur kas mažiau *mešš* < *mežs* ‘miškas’ (MS 110) (daugiau žr. SONANTAI).

Priebalsį *v* prieš priešakinės eilės balsius gana ryškiai palatalizuoja beveik visi: A. sg. *vĩrvĩ* ‘virvė’ (MJprl 11), adv. *vĩrsui* (MJprv 02), G. sg. *pic_vėĩt’s* ‘į Ventę’ (MS 40) ir kt.

Apie priebalsių *l* / *l̥* suartėjimą rašyta jau anksčiau, žr. SONANTAI, PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU *i*. Šiuo požiūriu ne visi pateikėjai elgiasi vienodai, pvz., Lottė Sakuth taria stipriai palatalizuotą *l* praet. 3. *nuōšlik’* ‘nukęsti’ (LS 01), o Hansas Schekahnas viename sakinyje tris kartus skirtingai artikuliuoja *l̥* ir *l*, iš jų du kartus toje pačioje pozicijoje girdimi alofonai: *un tā ta_viēna laĩm^e / bija.m iz_žĩlum^a / bijam nu tas ež^es zemui / ta_bij’ mūs^a l’aim^e* ‘taip tai viena laimė buvo, buvome gilumoje (= gilesnėje vietoje), buvom nuo tos ežios žemai (= nusileidę), tai buvo mūsų laimė’ (HsSch 21; HsSch 23). Nors dėl vokiečių kalbos įtakos *l’* ir *l* artikuliacija labai suartėjo, vis dėlto reikėtų laikyti, kad fonema *l̥* < *l* dažniausiai artikuliuojama beveik nuosekliai ir labiau palatalizuojant (išskyrus *lauži* ir *lauži* ‘žmonės’ ir *zaļš / zaļš* ‘žalias’), o *l* prieš *e*, *i*, *ie* galima laikyti maksimaliai suartėjusiais su *l* prieš *a*, *o*, *u* (*liēkt* ‘lenkti’ : *l’aĩva* ‘laivas’, bet *luoss* ‘laisvas’, plg. liet. tarm. *liuōsas*).

Prieš priešakinės eilės balsius palatalizuojamos ir afrikatos *c*, *ʒ*: praet. 3. *cepa.m* ‘kepti’ (ME 03), adv. *ciek* ‘kiek’ (LS 04), N. pl. *cigāni* ‘čigonai’ (MJprv 50), praet. 3. *isalĩžija.s* ‘pagelbėjo vienas kitam’ (HsSch 11), *žĩmt* ‘gimti’ (MS 20) ir kt. Nuo pozicijos priklausomą *c* galima girdėti skirtingai ištariant pavyzdyje *vęcs cēļš* ‘senas kelias’ (HsSch 12). Afrikatos *č* ir *ž* palatalizuojamos reguliariai, tik ne visų kalbėtojų vienodu lygiu: *pataĩsam pečlūost’* ‘padarome pečluostę’ (MJprv 31), N. pl. *ruņči* ‘katinai’ (DP 01), G. pl. *vāļč’* ‘valčių’ (LS 04), N. pl. *brĩežĩ* ‘briedžiai’ (MS 112), praes. 3. *pasmāuž* ‘pasmaugia’ (MS 113), G. sg. *nu_praž’s* ‘pradžia’ (HSch 23) ir kt. (žr. dar PRIEBALSIŲ JUNGINIAI SU ISTORINIU *i*).

Ar lietuvių kalbos vartojimas galėjo turėti poveikio kuršininkų kalbos asimiliacinei priebalsių palatalizacijai, tvirtai atsakyti nėra galimybių – per mažai kokybiškų įrašų iš informantų, kurių duomenis šiuo požiūriu būtų galima lyginti. Nors tyrimo metu bandoma atskirai pastebėti vartojusių ir nevartojusių lietuvių kalbą artikuliaciją, tačiau dviejų trijų vienos kartos informantų pateikti duomenys nėra pakankami.

MORFONOLOGINĖ PALATALIZACIJOS IR PALATALINIŲ PRIEBALSIŲ REIKŠMĖ

Priebalsių palatalizacija gyvojoje kalboje ir jos žymėjimas rašytiniuose šaltiniuose yra svarbus kriterijus nepaliudytomis paradigminėms formoms ar visai paradigmai atstatyti. Kai kurie rašytinių šaltinių duomenys leidžia pastebėti besikeičiančios artikuliacijos morfonologines funkcijas ir poveikį morfologijai. Morfologinės sistemos stabilumui didelę reikšmę turi istorinių junginių su *ī* likimas, nes kamiengalio priebalsio artikuliacijos pokyčiai sukelia ir morfologinių formų įvairavimą. Daugelis tokių reiškinių yra pačių latvių dialektų, iš kurių formavosi kuršininkų geolektas, tarpusavio sąveikos rezultatas.

Pvz., XVIII a. Pallaso medžiaga rodo, kad kuršininkai jau tuo laiku vietoj latvių priesagos *-īnš* vartojo nepalatalizuotą variantą *-ins* (*mēnestins*), kuris galėjo būti vartojamas vietoj vėlesnio *-ēns* (*mē:nistæns*, El Mogharbel 1993: 247; *mēnistēns*, Plāķis 1927: 67) ar paraleliai su juo. Tačiau kitą darybinę funkciją turinčios priesagos *-ins* (lat. b. k. *-īnš*: *kaimīnš*, *ciemīnš* ir kt.)²⁵³ vediniai išlaikė *ia* kamieno pėdsakų, pvz., *kaimins* ‘kaimynas’, bet G. sg. *kaimiņa* ir pan. Šio žodžio paradigma galėjo būti veikiamą lietuvių kalbos atitikmenų ir dėl to mišo su *a* kamieniu (žr. toliau). Asmenvardžiai su šia priesaga turi tik *a* kamieno formas, pvz.: *Purvins*, *Buntins* ir kt.

Kitais atvejais galima matyti vokiečių kalbos įtaką. Morfologinis nestabilumas pastebimas kamienų, kurie baigiasi *l*, paradigmos. Priebalsis *l* visuotinai palatalizuojamas ne tik tuose linksniuose, kur kamiengalis turėjo istorinį *ī*, bet ir ten, kur jo neturėjo, taigi iš esmės ne tik supanašėja tokių formų kaip N. sg. *brālīs* (su *l'*) ir G. sg. *brāļa* kamiengalio artikuliacija, bet prie šio tipo priartėja ir *a* kamienas, todėl iš klausos tokios formos kaip N. pl. *brāļi* ir *kaūli* ‘kaulas’ beveik nesiskiria.

Chronologiškai peržvelgta rašytinių šaltinių medžiaga rodo, kad kai kurių žodžių artikuliaciją ir iš to kylančius morfologinius pokyčius paveikė lietuvių kalba. Pvz., žodis *sapnis* ‘sapnas’, matyt, buvęs *ia* kamieno, plg. Pallaso registre *sapnie* ‘sapnai’ (Ivanickaja 2017b: 31), iš jo veiksmažodis *sapņuot* (plg. dar lat. b. k. *sapņot* ‘sapnuoti; svajoti’), tačiau vėliau pradėta vartoti *a* kamieno forma *sapnas* (Plāķis 1927: 79) ir jos vedinys *sapnuot* (DKW), *sapnūt* (El Mogharbel 1993: 110, 252)²⁵⁴. Panašiai ir

²⁵³ Apie lietuvių *kaimýnas* priesagos reikšmę žr. Ambrazas 2000: 106, 156, 157.

²⁵⁴ Ne visai aišku, kaip šiuo požiūriu traktuoti Bezenbergerio užrašytą praet. 1. sg. formą *sapneju* (Bezenberger 1888: 91).

žodžio *akmins* / *akminis* ‘akmuo’²⁵⁵ atveju: nors palatalizacija rodo, kad dažniausiai jis kaitomas pagal *ia* kamieno paradigmą (*uz akmiņa, tie akmiņi*), jo vedinys su priesaga *-uots* neturi tikėtino *ŋ* – ir Pietscho, ir El Mogharbel, ir pateikėjų paliudyta kaip *akmenuots* / *akminuots* ‘akmenuotas, akmeningas’ (DKW 1991: 280; El Mogharbel 1993: 236) ([HsSch 17](#)). Greičiausiai lietuviška artikuliacija galėjo pastūmėti kamienų mišimo procesą ir žodyje *kaimins*²⁵⁶. Tokius pokyčius lietuvių kalba galėjo sukelti tuo atveju, jei žmonės kūrė mišrias kalbos požiūriu šeimas, kur nuolat girdėjo kiek skirtingai artikuliuojant dviejų kalbų atitikmenis.

Redukuotose galūnėse pagal palatalizacijos lygį galima nustatyti iškritusio balsio kokybę (tačiau ne visada, nes nidiškių kalboje redukuotų galūnių murmamieji balsiai labai supanašėję). Pvz., pervalkiškės Marikės Jakait kalboje žodis *krāsne* ‘krosnis’ pavartotas skirtingomis formomis, jose skirtingai artikuliuojami priebalsiai *s* ir *n*: 1) A. sg. *pakuram krās'n* ‘pakuriame krosnį’ ([MJprv 10](#)) – *s* ir *n* palatalizuoti, įterptasis balsis girdimas kaip labai trumpas *i*, čia galima numanyti nukritus galūnę *i*; 2) G. sg. *pa_krās'ns* ‘po krosnies (= po krosnim)’ ([MJPrv 11](#)) – čia girdimi nepalatalizuoti *s* ir *n*, o įterptasis priebalsis labiau panašus į užpakalinės negu priešakinės eilės balsį. Apie iškritusio balsio kokybę signalizuoja ir Martino Sakučio tariamas palatalizuotas *t*: G. sg. *pic_veñt* ‘į Ventę’ ([MS 40](#))²⁵⁷.

Atskiras klausimas yra palatalizuotų priebalsių reikšmė nustatant veiksmažodžių morfologinį kamieną ir paradigmą. Dėl stiprios galūnių redukcijos daug žodžių formų baigiasi priebalsiais. Trūkstant medžiagos, kur žodžiai būtų pavartoti įvairiomis formomis, ne visada lengva nustatyti jų morfologinį tipą (žr. VOKALIZMAS. ŽODŽIO GALO BALSŲ REDUKCIJA IR MORFOLOGINĖS SISTEMOS IRIMAS). Tačiau tam tikrais atvejais galima patikrinti skirtingų pateikėjų to paties žodžio formų artikuliaciją ir pagal priebalsių palatalizacijos lygį ar murmamojo balsio kokybę atstatyti paradigmą. Kadangi kuršiškosiose tarmėse iki XX a. antrosios pusės buvo išlikę

²⁵⁵ Pallaso medžiagoje užfiksuota ir galbūt senesnė šio žodžio N. sg. forma *akmens* (Ivanickaja 2017b: 33).

²⁵⁶ Plakis nurodo, kad čia jis galūnėje girdi palatalizuotą *s*, panašų į lenkų kalbos, dėl kurio šiek tiek palatalizuojamas ir *n* (tačiau jis nežymi *ŋ*), tačiau kitų linksnių formose žymi alofonus ir alomorfus (Plakis 1927: 22).

²⁵⁷ Vietovardžių morfologinė forma taip pat įvairuoja – greta G. sg. *Veñt* galima girdėti *Veñt* ir *Veñč*.

veiksmazodžio būtojo laiko *ē* kamieno pėdsakų (Bušmane 1989: 209–211; Rudzīte 1964: 136, 137; Ābele 1927: 136), jie dar labiau tikėtini kuršininkų kalboje, kuri liko nepaveikta latvių bendrinės kalbos ir joje vykusios būtojo laiko kamienų niveliacijos. Kadangi būtojo laiko *ē* kamieno formos kuršininkų kalboje išliko tik 3 a. formose, palatalizuoti priebalsiai, išnykus galūnės balsiui, leidžia atpažinti šių veiksmazodžių *ē* kamieno formas: praet. 3. *kaz^a dū^or^e* ‘ožka dūrė, badėsi’ (MJprv 16), praet. 3. *iē-s^edūr^r* ‘įsidūrė, įsmigo’ (MS 125), *nuōsedev^e* ‘nusidavė, įvyko’ (MS 87), *jēm^r* ‘ėmė’ (MS 33), *savēl^e* ‘suvėlė, supainiojo’ (MS 10), *svēr^e* ‘svėrė’ (HD 19), *saserâv^r* ‘susi-traukė’ (HsSch 02). Tačiau kai kurie veiksmazodžiai, kurių *ē* kamieno formos fiksuojamos Kuršo tarmėse, kuršininkų kalboje jau buvo perėję į *ā* kamieną, pvz., *ā* kamieno formomis reikia laikyti praet. 3. *iēbâz^r* ‘įkišti’ (EK 04), *uōznēr^a* ‘užnerti’ (MJprl 11), *atved^a* ‘atvežė’ (MJPrv 08), *piēstūm^a* ‘pristumti’ (MJprv 26), *pastūm^r* (ChSchm 05). Morfologiniai šio reiškinių aspektai nagrinėti autorės straipsnyje (Kiseliūnaitė 1998b), tačiau, žinoma, jie dar laukia išsamesnių tyrimų ateityje²⁵⁸.

Šis kuršininkų kalbos priebalsių palatalizacijos raidos tyrimas anaiptol nėra išbaigtas, tačiau tai galėtų būti tam tikra pakopa, atspara tolimesniems. Nuo to, kaip interpretuojamos ne tik fonemų artikuliacijos ir fonologijos ypatybės, bet ir fonologijos ir morfologijos sąveika, priklauso ir tolimesni žingsniai – požiūris į kuršininkų kalbos morfologinės sistemos rekonstrukciją, bent jau tos nemažos dalies, kuri tiesiogiai susijusi su produktyvių paradigmų ir darybinių tipų nustatymu. Tai svarbu nykstančios kalbos dokumentavimo ir jos morfologinės sistemos mokslinės rekonstrukcijos atveju.

PRIEBALSIŲ ĮTERPIMAS IR IŠKRITIMAS²⁵⁹

Kuršininkų kalboje pasitaiko priebalsio *k* įterpimo atvejų. Reguliariai įterpiama žodžiuose: *zalk̃tis* ‘žaltys, gyvatė’²⁶⁰, *sm̃l̃k̃te* ‘smėlis, smiltys’ (MJprv 39), *sk̃l̃idiñaties* ‘slysti, slidinėti’. Ši ypatybė gali būti atnešta iš Kuršo tamniekų (Plāķis 1927: 18),

²⁵⁸ Pvz., tikėtina, kad ne visų kuršininkų kalboje tokie veiksmazodžiai kaip *vest*, *lēkt* gali būti nuosekliai perėję į *ā* kamieną ir kad tai gali priklausyti ne tik nuo galimos lietuvių kalbos įtakos, bet ir nuo to, kur pavyzdys užrašytas.

²⁵⁹ Tokie priebalsių įspraudimo ar iškritimo atvejai kaip *Šatnurte* / *Švatnurte* ‘Juodkrantė’ < *Schwarzort* čia laikomi svetimų kalbų adaptavimo svyravimais.

²⁶⁰ Žodžio formą *zalktis* Būga laiko kuršiška (Būga 3: 217).

nors, pasak Rudzytės, kitose latvių tarmėse įterpiama dažniausiai prieš pučiamuosius (Rudzīte 1964: 193, 194) ir tai gali būti gana senas reiškinys (plg. lat. *apakša, priekš, pirksts* : liet. *apačia, prieš, pirštas*)²⁶¹. Tarmių atlaso duomenimis, tokie įterpimo atvejai dominuoja vidurinėje tarmėje ir Vidžemės lyviškųjų tarmių plote (LVDA 2013: 131, 132). Žodžio *smilts* formų *smilkts* / *smilktis* / *smilkte* paplitimas pavaizduotas Bušmanės sudarytame žemėlapyje (Bušmane 2004: 48), jame matyti, kad šios formos paplitusios dideliame Kuržemės, Žiemgalos ir pietinės Latgalos plote. Panašiai įterpiamas *z* žodyje *bār̥zda* ‘barzda’ (*bār̥zd* [MS 151](#)), kurio lituanizmu laikyti neleidžia didelis šios formos išplitimo plotas Latvijoje (Bušmane 2004: 49).

Priebalsių išmetimo atvejų pasitaiko dažniau, ir šiuo požiūriu kuršininkų kalboje išlaikomos ne tik vidurinės, bet ir lyviškosios tarmės ypatybės. Šis reiškinys fiksuojamas jau pirmuosiuose rašytiniuose kuršininkų kalbos šaltiniuose, tokiuose kaip Pallaso žodynas, kur rašoma *Tes* ‘tėvas’, *Bers* ‘vaikas’, *Cileks* ‘žmogus’, bet *Galwa* (Ivanickaja 2017b: 28, 30, 38). Priebalsio *v* išmetimas ypač būdingas vidurinės tarmės kuršiškosioms patarmėms ir dalyje lyviškosios tarmės tamniekų patarmių (Rudzīte 1964: 95, 191). Priebalsių iškritimas po sonantų latvių tarmėse yra paplitęs reiškinys, jis skirtinas asimiliacijai, nes neprarandamas skiemens dvigarsis ir išsaugoma tęstinė priegaidė, tačiau didžiojoje Kuržemės šnektų dalyje tokia asimiliacija netęstine (laužtine) priegaide kirčiuojamuose skiemenyse nevyksta (*meļns* > *meļls*, bet *gālva*) (LVDA 2013: 124, žr. 102 žml.). Plakis konstatuoja *v* išmetimą kuršininkų žodžiuose *tē(v)s*, *dīe(v)s* (Plāķis 1927: 16). Išmetant *n* ir *v* po dvigarsinės šaknies iš junginių *Vln*, *Vlv*, sonantas dažniausiai pailgėja (transkripcijoje dažniausiai rašoma *ll*): *vēļls* ‘velnias’, *mēļls* ‘juodas’, *pīļla vālte* ‘pilna valtis’ (plg. lat. b. k. *velns, melns, pilna*) ir pan., tačiau ilgėjimas nėra nuoseklus, greitai kalbant beveik nejuntamas, pvz.: *vēll’s tīk’l’s savēl’e* ‘velnias tinklus suvėlė, supainiojo’ ([MS 10](#)), *vēll’s zin’ kur* ‘velnias žino kur’ ([EK 38](#)). Nidiškių kalboje šaknies struktūra su iškritusiu priebalsiu dažnai išlaikoma ir linksniuojant: *eī pi_vell’* ‘eik prie velnio (= po velnių)’, *es nib’acimuož’ nu_gall’s* ‘neatsimenu iš galvos (= mintinai)’, *tī’e biļ’ pill’i ut’* ‘tie buvo pilni utėlių’ ([EK 36](#)); tačiau toks reiškinys reguliariai pasirodo tik pilnės arba beveik pilnos balsio redukcijos atveju, plg. dar: A. sg. *turij’ diž’ ciru’* ‘turėjau didelį kirvį’ ([MS 103](#)), *tēu / paliec_nuōst t’o_cir’* ‘tėve, palik (šalin) tą kirvį’ ([EK 35](#)). Tačiau po dvigarsių veikia ir kitas dėsnis – balsių įterpimas,

²⁶¹ Plačiau žr. Endzelīns 1951: 239, 242.

arba anaptiksė, todėl neretai tą patį žodį galima išgirsti net trejopai: *nu_gall's* ‘iš galvos, mintinai’, *uōzdaba. gall* ‘saugok galvą’, *nu_galv's* ‘iš galvos’, *ta gal'u* ‘ta galva’ (plg. dar Plāķis 1927: 17, 23), *gāl'ēu* ‘galva’ (MS 02), panašių pavyzdžių pateikia ir Bezzenbergeris (Bezzenberger 1888: 39). Kartais priebalsis *v* šioje pozicijoje artikuliuojamas labai neryškiai: *tas nināk iz_gal^{ue}s_vē.l'* ‘tai neateina į galvą dar’ (MS 137). Kodėl netęstine priegaide kirčiuojamas žodis *gālva* paklūsta asimiliacijos taisyklei, sunku pasakyti, tačiau greičiausiai čia prisidėjo priegaidžių požymių suartėjimas netęstinėje priegaidėje (žr. KIRČIAVIMAS), o visais kitais požiūriais jis supanašėjo su būdvardžiais *meīna*, *pīl̃na*, daiktavardžiu *spaīlva* (kuris irgi trejopai artikuliuojamas).

Žodyje *bērns* (lat. b. k. *bērns*) šaknies gale *n* išnyksta tik vienaskaitos nominatyve, kitose formose šaknies struktūra išlaikoma: G. pl. *ti^e biū' daūg bērn'* ‘ten buvo daug vaikų’ (MS 138), N. pl. *kur ti^e bērn' ir* ‘kur tie vaikai yra’ (EK 37), *t'e bērn' ir* ‘tie vaikai yra’ (EK 40), bet I. pl. *ar tuos be.(r)nās* (EK 39)²⁶². Yra atvejų, kai *v* po *l* iškrenta ir ne šaknies gale: *cilēks / cilē.ks* ‘žmogus’ (lat. b. k. *cilvēks*). Tokia šio žodžio šaknies fonetinė struktūra fiksuojama nuo pat pirmųjų rašytinių paminėjimų ir nevarijuoja iki mūsų dienų. Šaknyse, kurios neturi mišriojo dvigarsio, priebalsio *v* išmetimas galimas tik nominatyvo formoje: *tēs* ‘tėvas’, *dīes* ‘dievas’ (lat. b. k. *tēvs, dievs*), priešingu atveju, redukuojant galūnę, liktų atvirasis skiemuo ir žodžio forma pasidarytų nesuprantama: *dīes mums vēd* ‘dievas mus veda’ (MPie 07), *un me.s neturē.tum dīev* ‘o mes neturėtume dievo’ (MPie 08). Reikia pridurti, kad nidiškių kalboje *v* beveik visada išmetamas žodžio *tēvs* ‘tėvas’ nominatyve, tačiau ne visada žodyje *dievs* ‘dievas’ (*dīeūs* (MS 135), bet *tēs* ‘tėvas’ (MS 136)).

Kuršininkų kalboje *ia* kamieno žodžiuose fiksuojamas *j* iškritimas prieš *s*²⁶³: *vēš* ‘vėjas’ (lat. b. k. *vējš*), *viduvēš* < *viduvējs* ‘vidurinis, vidinis’ (Plāķis 1927: 90); atrodo, šis reiškiny bus pastūmėjęs ir morfologinius priesaginių daiktavardžių pokyčius, kai susidaro kokybiškai naujas priesagos variantas: *plāvīš* ‘pjovėjas’, *dzērīš* ir *džērīsch* ‘gėrėjas’ (Bezzenberger 1888: 34) (lat. b. k. *plāvējs, dzērājs / dzērējs*) ir kt. Priebalsio *j* iškritimas prieš *s* užfiksuotas jau Pallaso XVIII a. kuršininkų kalbos žodžių registre (*Wesz* ‘vėjas’) (Ivanickaja 2017b: 33). Jis būdingas ir Latvijos lyviškosioms tarmėms,

²⁶² Šioje pozicijoje dėl asimiliacijos gali išnykti ir *r* (Bezzenberger 1888: 39, Šarkuvoje; Rudzīte 1964: 192), tačiau kuršininkų kalbos įrašuose pastebėti tik vieną tokį atvejį.

²⁶³ Čia laikomasi morfologinės interpretacijos: po *j* istoriškai pakinta galūnės *-s* ir duoda alomorfą *š* (LVG 2013: 160).

dažniau fiksuojamas Vidžemės šnektose (Rudzīte 1964: 189)²⁶⁴, tačiau paplitęs ir vidurinėje tarmėje (Rudzīte 1964: 94).

Priebalsis *j* taip pat dažnai numetamas, jei, redukuojant galūnę, lieka ilgasis balsis: *tas biĵ fišmeisters mā* (lat. b. k. *mājā*) ‘tas buvo žvejybos inspektorius namuose (= Nidoje)’ (MS 140), praet. 3. *nuōgā* ‘nuėjo’ (lat. b. k. *nogāja*) (MS 139)²⁶⁵.

Kiti priebalsių išmetimo atvejai taip pat nėra atsitiktiniai – jie būdingi ir kitoms latvių tarmėms, pvz., žodis *atpakaļ* ‘atgal’ visada tariamas išmetant *t*: *apakaļ*, vienaskiemenių žodžių gale nukrenta *r*: praes. 3. *i* / *ir* ‘yra’, *da* / *dar* ‘dar’, jungtukai *kad* ‘kada, kai’, *tad* ‘tada, tai’ dažniausiai vartojami sutrumpėjusiomis formomis *ka*, *ta*: *un ta viņ’ zina.ĭ* ‘ir tada jie žinojo’ (MS 141).

PRIEBALSIŲ ASIMILIACIJA

Priebalsių asimiliacijos atvejai kuršininkų geolekte yra įprasti, kaip ir kitose latvių tarmėse. Gal todėl apie tai mažai kalbama ankstesniuose tyrinėjimuose. Šiuo klausimu išimtis būtų El Mogharbel darbas, kuriame priebalsių sąveikai skiriama daugiau dėmesio (El Mogharbel 1993: 92–96). Kuršininkų kalboje veikia šie asimiliacijos dėsniai:

- skardėjimas, kai duslusis priebalsis atsiduria prieš skardųjį: partic. adv. *brēgdams* ‘verkdamas’ (inf. *brēkti*), praet. 3. *adgāja* < atgāja ‘ateiti’ ir pan.;
- duslėjimas: fut. 3. *pazaks* < *pazags* ‘pavogs’, *āskurt* < *āzkurt* ‘užkurti’, *uōskrist* < *uōzkrist* ‘užkristi ant viršaus, atsiminti’, *iščēpt* < *izcept* ‘iškepti’, *pīraks* < *pīrags* ‘pyragas’ (MJprv 09) ir kt.;
- susilieėjimas, kai greta atsiduria du tos pačios prigimties priebalsiai ir skardumą ar duslumą nulemia antrasis: *adariĭ* (= *atdarīja* ‘atidarė’), *izplatum^a* ‘ar’ ‘platume (= plačiojoje marių vietoje) irgi’ (HsSch 14) ir pan.;
- tautosilabinis *n* veliarizuojamas ir virsta gomuriniu *ŋ* prieš *k* ir *g*: *baĭnga* (HsSch 05), N. pl. *sliĭŋ’kē* ‘tingus’ (MS 122), *pabeĭkt* (= pabeĭgt) ‘pabaigti’ (MS 121), *kuĭŋks* ‘ponas; kunigas’ (MS 134) ir pan.;

²⁶⁴ LVDA duomenimis, priesagos *-ējs* variantas *-ēš* paplitęs didelėje dalyje Vidžemės lyviškųjų tarmių, o kaip gretutinis – vidurinės tarmės pietinėse kuršiškosios patarmės teritorijose (LVDA 2013: 121, žr. 99 žml.; Ābele 1927: 120).

²⁶⁵ Plakis rašo, kad tai būdinga tik ilgosioms šaknims (Plāķis 1927: 17), tačiau pastarųjų laikų informantų kalboje galima girdėti ir tokias formas kaip praet. 3. *bi* ‘būti’ (lat. b. k. *bija*).

- priebalsio *s* asimiliacija po *j* arba jo pėdsakų. Išskritus galūnės balsiui po *j*, latvių bendrinėje kalboje vyko dvejopa asimiliacija: 1. *j* išlieka po šaknies balsio arba lūpinio priebalsio, o *-s* N. sg. formose virsta *-š* (*straujš* ‘sraunus’, *vējš* ‘vėjas’, *vājš* ‘silpnas’, *dumjš* ‘kvailas’, *rupjš* ‘rupus’); 2. *j* išnykęs po šaknies ar priesagos priebalsio, o *-s* N. sg. formoje virsta *-š* (*ceļš* ‘kelias’, *kaimiņš* ‘kaimynas’ ir kt.). N. sg. galūnė *-s* išlieka nepakitusi, kai *j* eina po priesagų balsių ir įvardžiuotinėse formose: *pretējs* ‘priešinis’, *runātājs* ‘kalbėtojas’, *audējs* ‘audėjas’, *pirmais* ‘pirmasis’ ir kt. Kuršininkų kalboje progresyvinė asimiliacija dėl sandūros su *j* paveikė galūnės priebalsį *s* šiais atvejais: 1. po šaknies balsio arba lūpinio priebalsio N. sg. formoje *s* virto *š*, tačiau *j* silpnai artikuliuojamas arba išnyksta (*vējš* / *vēš* / *vēš* ‘vėjas’, *zvejš* / *zveš* ‘žvejas’); 2. išnykus *j*, priebalsiai silpnai palatalizuojami (adj. *slap* ‘šlapias’, pron. *kur* ‘kuris’)²⁶⁶; 3. įvardžiuotinėse formose N. sg. formantas *-ais* virsta *-aiš*: adj. def. *pīrmāiš* ‘pirmasis’, *jāunāiš* ‘jaunasis’, *mīļāiš* ‘mielasis’ (MS 148) ir kt.; 4. po priesagų *-tājs*, *-ējs* N. sg. galūnė *-s* taip pat virsta *-š*: *runātāiš* ‘kalbėtojas’, *pārdevēiš* (Plāķis 1927: 10), bet šioje pozicijoje dažniausiai stipriai siaurėja ir priesagos balsis: *dzērīš* ‘gėrėjas, girtuoklis’, *plāvīš* ‘pjovėjas’ ir kt. Ši Kuršo tarmėms būdinga ypatybė atsispindi ir latvių raštijoje – Langijo ir Bražės žodynuose (Bušmane 2004: 44).

Kuršininkų kalboje, kaip ir kitose latvių tarmėse, prieš pauzę pučiamasis priebalsis ne tik duslėja, bet ir paveikia po jo einantį *s*, tokiais atvejais girdimas nežymus jo pailgėjimas²⁶⁷: *mešš* < *mežs* ‘miškas’ (MS 110), G. sg. *māišs* (= *maizes*) ‘duonos’ (HSch 02), *švešš* < *svešs* ‘svečias, svetimas’²⁶⁸, *dišš* < *dižs* ‘didelis’ ir pan.²⁶⁹ (dėl transkripcijos žr. dar LVDA 2013: 17).

Prie specifinių priebalsių sąveikos ypatybių reiktų skirti prielinksnio *iz* ir priešdėlio *iz-* alomorfus *iš* (*iš-*) ir *is* (*is-*). Prielinksnis *iz* / *is* ypač dažnas, kadangi daugelio

²⁶⁶ Žodis *kaĩmins* perėjęs į *a* kamieną, o deminutyvinių vedinių su *-iņš* kuršininkai neturi.

²⁶⁷ LVG tokį tarimą nurodo kaip norminį, nors augšzemniekų tarmėse visiško susiliejo nėra (LVG 2013: 135, 172).

²⁶⁸ Šiuo atveju veikia ir tolimesnė regresyvinė asimiliacija, kai keičiasi ir šaknies priebalsio artikuliacija, plg. lat. b. k. *svešs* ‘svetimas’.

²⁶⁹ Tačiau paprašyti ištarti pavienius žodžius, kai kurie pateikėjai stengiasi išvengti susiliejo, pvz., *diŗšs* ‘diržas’ (HSch 10), plg. *diŗža* ‘siksna’ (Plāķis 1927: 54).

paskutinės kuršininkų kartos kalboje jo konstrukcijos su genityvu (rečiau su akuza-tyvu) keičia lokatyvą: *marā / is mares* ‘mariose’. Ši tendencija pastebima jau XIX a.: Bezzenbergeris pateikė prielinksnio *iz / is / iš* variantų pavyzdžių ir nemažą dėmesį skyrė jų sintaksinių ir semantinių funkcijų apibūdinimui (Bezzenberger 1888: 48–53). Kadangi nė vienas autorius nenurodo šių variantų tarpusavio semantinių ir sintaksinių funkcijų skirtumų, čia apsisistosime ties alomorvais, kurių priebalsiai tuo pat metu gali būti laikomi alofonais. Endzelynas nurodo, kad *is-* kaip priešdėlis pažįstamas didžiojoje Kuržemės dalyje (nors ten nevartojamas kaip prielinksnis) (Endzelīns 1951: 657); jeigu kuršininkai jį paveldėjo, tai variantą *iz-* reiktų laikyti asimiliacijos produktu. Plakis kuršininkų prielinksni *is* nurodo greta *iš*, bet nepateikia alomorfo *iz*²⁷⁰, tačiau priešdėliniuose žodžiuose visur rašo *iz-* (*izkristi* ir kt.) (Plāķis 1927: 39, 58, 59). El Mogharbel, atvirkščiai – kaip prielinksni dažniausiai žymi *iz-*: *iz sienā kaudzes* ‘šieno kupetoje’, *iz ta diža mež* ‘didžiajame miške’, o priešdėlyje skiria *is-* (prieš balsius, dusliuosius ir sonantus) ir *iz-* (prieš skardžiuosius) (El Mogharbel 1993: 230, 242, 243). Paskutinių dešimtmečių kuršininkų kalboje priešdėlio alofonas *is-* taip pat yra dažnesnis ir tik prieš skardžiuosius sprogstamuosius priebalsius artikuliuojamas kaip *iz-*: praet. 3. *iskrita* ‘iškrito’, *isvilkt* ‘išvilkti, ištraukti’, praes. 1. pl. *ismīcam* ‘išminkyti’ (MJprv 19), bet *izdēkt* ‘išdegti’. Pateikėjas nidiškis Fritzas Roespelis ir priešdėlyje, ir prielinksnyje taria *is* (*is-*): *tap^a isjēmts tā vārna* ‘buvo išimama ta varna’ (FR 12), *is mucī* ‘statinėje’ (FR 13); nidiškiai Heta Schekahn ir jos vyras Hansas Schekahnas priešdėlyje taip pat prieš balsius taria *is-*: *isies zveji* ‘išeis žvejai’ (HSch 62), *tīkil’ islik’* ‘tinklą ištiesė’ (HsSch 16). Prielinksnyje *iz* dažniausiai veikia natūralūs asimiliacijos dėsniai: *iz miēst’* ‘mieste’ (MS 142), *iz gal^us* ‘į galvą’ (MS 137), *iz ūdiņ’* (DP 09), bet *is krūog^a* ‘karčemoje’ (HSch 61). Kai kada galima girdėti, kad informantai nejučia stengiasi išvengti asimiliacijos ir prielinksni *iz* bando ištarti su *z* ten, kur jis turėtų duslėti: *iz citas vīet^s / iz buduma / iz platuma^{ar}* ‘ir kitose vietose, budume, platume irgi’ (HsSch 14)²⁷¹, *pamet’ iz kām̃p* ‘pametė (numetė) į kampą’ (HD 02)²⁷². Prielinksnio *iz*

²⁷⁰ Visus tris variantus mini ir pavyzdžių pateikia jau Bezzenbergeris, tačiau Plakis laikosi nuomonės, kad pirminis yra *is / iš*, o *iz / iž* yra alofonai prieš skardžiuosius priebalsius (Plāķis 1927: 21 išn.).

²⁷¹ *Budums* – giliausia, *platums* – plačiausia marių vieta (Kiseliūnaitė, Simutytė 2005: 112).

²⁷² Vargu ar tai laikytina hipernormalizmu, nes pavyzdžiai paimti iš rišlios kalbos, pateikėjai kalbėjo įprastu tempu, be to, įrašą darė nidiškis Pietschas.

alomorfas *iš* gana dažnas, jis net kelis kartus pasikartoja palyginti trumpoje preiliškės Martos Schmidt įrašo ištraukoje: *iš_tā mež^a* ‘tame miške’ (MSch_01), *iš_namā* ‘namuose’ (MSch_09)²⁷³. Iš visko atrodo, kad priešdėlio variantas *is-* yra paveldėta Kuršo ypatybė. Skardžiojo *z* ir dusliojo *s* painiojimas prielinksnyje gali būti siejamas ir su vokiečių kalbos įtaka, tačiau varianto *iš* vartojimas tikriausiai paveiktas lietuvių kalbos prielinksnio *iš*, nors morfologiniu požiūriu jie atlieka skirtingas funkcijas²⁷⁴.

Kuržemėje dar neseniai plačiai paplitusi būdvardžio *mazs* ‘mažas’ forma su šaknimi *mağ-* turi mįslingą istoriją²⁷⁵, tačiau vieningai sutariama, kad vyriškosios giminės forma *mačs* yra progresyvinės asimiliacijos rezultatas iš **mağ-* (Rudzite 1964: 87), plg.: kuršininkų *mağa zuve* ‘maža žuvis’, *ar_t^uo_mağūo* ‘su mažuoju (laivu)’ (MS_108), *maği vaikelⁱ* ‘maži berniukai’ (MPie_35), *kas_tas kukulę.ns i. tac_mač / juk nieks nau pi_tād’s sâim^es / o_pati iscepu dižus kukulus / t^uo vari grîest / ūo tas mağā’s nieks nau* ‘kas tas kukuliukas (= kepalas) yra toks mažas, juk niekas nėra tokiai šeimai, o pati iškepu didelius kukulius (= kepalus), tą gali pjauti’ (MJprv_52). Iki mūsų dienų formos *mačs*, *mağa* išlikusios ir Šventosios latvių tarmėje (Straupeniece 2012: 47)²⁷⁶.

Kai kurie asimiliacijos atvejai sietini su vokiečių kalbos įtaka, pvz.: *sp* junginyje su *į* veikia regresyvinė asimiliacija, kur *s* virsta *š*: *šplāūt / špl’aūt* < *spļaut* ‘spjauti’; tačiau kitais atvejais greičiausiai yra vėlesnė vokiečių kalbos įtaka, pvz.: *špēlaties* ‘žaisti’, plg. lat. b. k. *spēlēties*, *špuokat* ‘vaidentis’, plg. lat. b. k. *spokot(ies)* ‘t. p.’. Kitais atvejais baltų *s* prieš *k* vertimas į *šk* gali būti veikiamas ir savų dėsnių: *šķilvit* < vtv. *Skirvytē*, *šķirstu rags*: vtv. *Skiŗpsto rāgas* ir pan., plg. *šķēlt*, lat. b. k. *šķelt* ‘skelti’.

²⁷³ Šios pateikėjos tekste pramaišiui vartojamos lokatyvo formos su konstrukcija *iš* + genityvas, tačiau nepasitaikė prielinksnio alomorfų *iz* arba *is*. Keletą jos tekstų transkripcija nurašiusi El Mogharbel visur žymi *iž-*: *iž bleķ^u* ‘skardose’, *iž bū:d^s* ‘būdoje’, *iž ta laik^a* ‘tuo laiku’ (El Mogharbel 1993: 213, 214). Kadangi taip pažymėta įvairiose pozicijose, kyla abejonių dėl transkripcijos tikslumo, tačiau patikrinti neturint įrašų nėra galimybės. Bet kuriuo atveju labiausiai tikėtina, kad *iž-* laikytinas *iš-* alofonu.

²⁷⁴ Tai morfologijos ir iš dalies sintaksės klausimai, todėl čia plačiau nenagrinėjami.

²⁷⁵ Ne visai aišku, kodėl vietoje baltų *maz-* čia turi šaknies galo nereguliarių *ğ*, plg.: liet. *māžas*, lat. *mazs*. Forma su *ğ* buvo plačiai paplitusi ne tik vidurinės tarmės kuršiškiosiose patarmėse, kur turbūt laikytina kuronizmu, bet ir sėliškosiose (Būga 3: 281, 282; Endzelīns 1951: 28, 195; Bušmane 1989:183); greta formų su *maz-* ji užfiksuota ir Nycos bei Bartos kunigo Langijo žodyne, nenurodant užfiksavimo vietos (Langijs 1685: 149).

²⁷⁶ Tiesa, čia Daiga Straupeniece be rekonstrukcijos žymės nurodo vyriškosios giminės nominatyvo formą *mağs*, kuri fonetiškai vargu ar įmanoma, kiek teko girdėti, šventojiškiai reguliariai vartoja m. N. sg. *mačs*, G. sg. *mağa* ir t. t.

Esama ir pavienių asimiliacijos atvejų, pvz., deminutyve *šniėgilis* < *sniegs* ‘sniegas’ (Plāķis 1927: 9) š greičiausiai atsirado dėl palatalinio ġ tolimesniame skiemenyje, o *puīšis*, *ālkšnis* – dėl kitų linksnių formų įtakos (Plāķis 1927: 19), plg. dar N. pl. *āl’kš’n’* ‘alksniai’ ([MSch 07](#)).

Latvių bendrinėje kalboje dėl galūnių redukcijos skardieji priebalsiai žodžio gale atsiduria dažniau negu lietuvių bendrinėje kalboje, tokia pozicija dažnai susidaro veiksmažodžių formose: *bēg*, *aug*, *ved* ir kt. Paprastai jie nėra desonorizuojami, išskyrus augšzemniekų tarmes, kuriose ši reiškinį linkstama sieti su slavų įtaka (Endzelīns 1951, žr. 28 išn.). Kuršininkų kalbos priebalsių artikuliacija prieš pauzę tyrinėjimuose atskirai neaprašoma. Čia ir vėl kaip išimtis minėtinas El Mogharbel darbas (El Mogharbel 1993: 92, 93). Ji įžvelgia problemą identifikuoti reiškinį dėl skirtingo galūnių redukcijos laipsnio, t. y. skiemenys, po kurių yra bent menkiausias galūnės balsio pėdsakas, duslėjimo nepatiria. Todėl šiam klausimui ji pasirenka tik formas, morfologiniu požiūriu neturinčias galūnės balsio, ir skiria kelias pozicijas: 1) nepatiriantys duslėjimo priebalsiai (sonantai), pvz., praes. 3. *jām* ‘imti’ ir pan.; 2) aproksimantai *j* ir *v* tariami kaip friktyviniai, tačiau išlieka iš dalies balsingi, pvz., pron. D. *sev* ‘sau’ ir pan.; 3) skardieji priebalsiai ištariami ne taip balsingai kaip intervokalinėje pozicijoje: *sē:žž* ir pan., plg. dar *kūrpes spēž* ([MS 145](#)).

Iš klausos tirti Martino Sakučio ir Hetos Schekahn įrašai²⁷⁷ rodo, kad sutrumpėjusių formų gale atsidūrę skardieji priebalsiai *z*, *ʒ*, *ž*, *ʒ* dažniausiai neduslėja arba duslėja nežymiai: praet. 3. *iēbāz’* ‘įkišo’ ([EK 04](#)), partic. a. praet. m. N. sg. *uōzāuž’s* ‘užaugęs’ ([EK 03](#)), G. sg. *nu_praž’s* ‘nuo pradžios’ ([HSch 23](#)), *daūg rēz’* ‘daug kartų’ ([MS 57](#)), 1. sg. *es sēž’* ([MS 62](#)); šiek tiek duslėja *d* ir *g*: praes. 1. *es bañd’* ‘bandau’ ([MS 30](#)), *ka_i bur’s / ta tu bēg’* ([MS 143](#)). Galima spėti, kad duslėjimo vengimas išlieka kaip priemonė išsaugoti redukcijos paveikto skiemens struktūrą: A. sg. *zīrāg’* ‘arklį’ ([HSch 42](#)), *priēd’* ‘pušis’ ([MS 64](#)), praes. 1. sg. *es_grib’* ‘noriu’ ([MS 144](#)).

²⁷⁷ Ne visų pateiktųjų įrašai šiuo klausimu čia tirti, nes kai kurių kokybė tam netinka, be to, juose yra rišlūs tekstai, kalbama gana greitai tempu; iš atrinktųjų panaudoti tik prieš pauzę ištarti Erikos Kalwies fragmentai, o Martinas Sakutis ir Heta Schekahn buvo paprašyti išversti iš vokiečių kalbos pavienius žodžius.

KURŠO TARMŲ RELIKTAI IR KALBŲ SĄVEIKOS SĄLYGOTOS INOVACIJOS KURŠININKŲ KALBOS FONETIKOJE IR FONOLOGIJOJE

Kuršininkų geolekto bruožai pagal paveldėtas Kuršo tarmių ypatybes skirstytini į tris sąlygines grupes. Čia apibendrinsime tai, kas buvo pastebėta atitinkamuose skyriuose, kur pateikiama platesnė kiekvieno reiškinių analizė su nuorodomis.

LYVIŠKŲJŲ PATARMŲ POŽYMAI

Vokalizmas

Ryškiausias vokalizmo bruožas, gavęs pradžią greičiausiai jau lyviškosiose Kuršo tarmėse, yra reguliari galūninių balsių redukcija, visuotinai pasireiškianti visų XX a. pabaigos Kuršių nerijos atstovų kalboje. Galimas dalykas, kad dar XIX a. čia didesnę srovę turėjo ta kuršiškųjų patarmių atstovų dalis, kurios kalboje redukcija buvo nežymi. Taip spėti leidžia pirmieji rašytiniai paminklai, kuriuose skiriamos linksnių galūnės ir iki paskutinių kalbos gyvavimo dienų vis dar skiriami murmamieji balsiai, išlikę redukuoto balsio vietoje į šiaurę nuo Nidos esančių kaimų gyventojų kalboje. Taigi, manytina, kad galūninių balsių redukcija, atnešta iš šiaurinių Kuršo regionų į pietinę Kuršių nerijos dalį, gyventojams maišantis slinko į pusiasalio šiaurę ir progresavo.

Su lyviškosiomis Kuršo tarmėmis Kuršių nerijos kuršininkus sieja ir priešakinis dalelytės *ne* ir ypač priešdėlio *ne-* artikuliacija, pereinantis į *ni-*: *es tu^o nizina.i* ‘aš to nežinojau’, *nitālu* ‘netoli’ ir pan.

Ryškiai pastebima ir iki pat paskutinių kalbos gyvavimo dienų išlaikyta ypatybė – balsių įterpimas TR, SR junginiuose. Įterpinio funkcija – išlaikyti balsingumą prieš redukuotus skiemenis (*ag'r* ‘anksti’, *krās'n'* ‘krosnis’ ir pan.). Ši ypatybė, kaip ir galūnių redukcija, yra apėmusi visą Kuršių nerijos kuršininkų kalbos plotą. Gavusi pradžią lyviškosiose tarmėse, ji kartu su galūnių redukcija Kuršių nerijoje progresavo ir palietė iš kito tarminio ploto (Kuržemės pietinės dalies) atsikėlusią atstovų kalbą.

Ilgojo balsio tarimas sangražinėse *a* kamieno veiksmažodžių esamojo laiko formose (praes. 3. *pl'ūča.s* ‘mušasi’) taip pat priskirtinas lyviškosioms Kuršo patarmėms, nors XX a. vid. užfiksuotas ir žiemgališkose latvių tarmėse. Ar tai tikrai iš Kuršo atnešta ypatybė, ar tam tikras sistemos lyginimas (sangražinių formų vienodinimas) – šį klausimą reikėtų giliau gvildinti siejant su morfologija.

Kitos lyviškųjų tarmių ypatybės, kurias pastebėjo Bezenbergeris, tokios kaip trumpųjų balsių ilginimas (G. pl. *ākmeņu* ‘akmenų’, praet. 3. *bīja* ‘buvo’) ir dvibalsio *au* atliepimas *ou* (*óukst* ‘aukštas’, *lounādfis* ‘pietų vėjas’), užfiksuotos XIX a. pab. pietinėje nerijos dalyje Šarkuvoje. Tačiau XX a. duomenų iš šio regiono nebeturime, o šiaurinės nerijos dalies pateikėjų kalboje ši ypatybė niekada nebuvo pastebėta.

Konsonantizmas

Ryškiausiai pastebimas konsonantizmo bruožas, kurį atsargiai galima sieti su Kuršo lyviškosiomis šnektomis, yra beveik sisteminga priebalsių palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius. Kadangi taip priebalsius palatalizuoja ir tie informantai, kurie beveik nevartojo lietuvių kalbos, lietuvių kalbos įtaka palatalizacijai mažiau tikėtina. Ne taip nuosekliai palatalizuoja į šiaurę nuo Nidos gyvenę informantai, tačiau kadangi jie įrašyti jau vėlokai (1961 m. ir vėliau), prieš tai keletą dešimtmečių paraleliai vartojus lietuvių kalbą, sunku pasakyti, ar jų kalboje palatalizavimas yra paveldėtas (kaip ni-diškių), ar priklauso nuo individo dvikalbystės pobūdžio. Bet kuriuo atveju reikėtų manyti, kad nepalatalizavimas Kuršių nerijos kuršininkų kalboje yra sąlyginai vėlyva pietinės Kuržemės ypatybė, kurią galėjo atnešti kiek vėliau iš to regiono į šiaurinę Kuršių nerijos dalį atsikėlę kuršininkai.

Kirčiavimas

Lyviškąją tamniekų ypatybę kuršininkų kalboje reikėtų laikyti metatoniją daiktavardžių deminutyvinių priesagų vediniuose: *vērsis* ‘veršis’ vs *veřsilis* ‘veršiukas’ ir pan.

VIDURINĖS TARMĖS KURŠIŠKŲJŲ PATARMIŲ BRUOŽAI (SU GALIMAIŠ ZIEMGALIŠKŲJŲ PATARMIŲ ELEMENTAIS)

Šių patarmių ypatybes kuršininkų kalboje pastebėjo visi latvių dialektologai pirmiausia dėl to, kad jos ilgai laikėsi pačioje Kuržemėje ir jos tarminiam tęsinyje – Palangos apylinkių latvių kalboje.

Vokalizmas

Balsio įterpimas po mišriųjų dvigarsių (anaptiksė) siejamas su žemgališkosiomis tarmėmis ir fiksuojamas vadinamajame „žiemgališkajame kampe“ pietvakarių Kurše (tarp

Gramzdos ir Baltijos jūros). Nidiškių kalboje šią ypatybę užfiksavo dar Bezenbergeris (*zīrags* ‘arklys’). XX a. pab. kai kurių informantų kalboje ji reiškėsi nuosekliai.

Su kuršiškųjų vidurinės tarmės (iš dalies ir lyviškųjų) patarmių polinkiu difton-gizuoti dvigarsius prieš *r* (*ziergs* ‘arklys’) sietinas kuršininkų ilgųjų balsių dvibalsinimas prieš *r* (*vīrs* ‘vyras’), tačiau kuršininkai dažniau diftongizuoja ne dvigarsinėse šaknyse.

Iki XXI a. išlikusi pietinės Kuržemės tarmių ypatybė yra samplaikos *uū*, *uī* ir *ub* šaknyse (*zuve* ‘žuvis’, *dui* ‘du’, *dubēns* ‘dugnas’), ji būdinga Kuršių nerijos kuršininkų ir Šventosios latvių kalbai.

Prielinksnių ir priešdėlių formų *az* / *āz-*, *uz* / *uoz-* koreliacija taip pat paveldėta iš Kuržemės pietinių tarmių.

Konsonantizmas

Kai kurie priebalsių asimiliacijos atvejai buvo atsinešti iš vidurinės tarmės kuršiškųjų tarmių. Palatalizacijos ir asimiliacijos produktas yra būdvardžio *mačs* < *maġs* ‘mažas’ forma, kuri buvo paplitusi didelėje Kuržemės dalyje, iki šiol pažįstama ir Šventosios latviams.

Priebalsio *n* iškritimas *ln* junginiuose (*mell̃s* < *meļns* ‘juodas’) labiau būdingas vidurinės tarmės kuršiškosioms patarmėms (bet paplitęs ir plačiau), o priebalsio *v* išmetimas – lyviškosioms (*gall^a* < *gālva* ‘galva’).

ABIEJŲ KURŠO TARMŲ YPATYBĖS KURŠININKŲ KALBOJE

Dažniau negu išskirtinai lyviškosios ar išskirtinai vidurinės tarmės ypatybės kuršininkų kalboje pasireiškia abiejų minėtųjų požymiai. Tai rodo įvairią atsikėlėlių kilmę ir tolimesnę jų asimiliaciją pačioje nerijoje. Tačiau ir pačiose latvių tarmėse daugelis požymių persipina, ir tai galėtų būti ženklas, kad tos ypatybės, kurios vėliau susikoncentravo ar užsiliko mažesniuose Latvijos plotuose, anksčiau galėjo būti beįndros visam Kuršui, taigi galbūt jos yra tam tikra nuoroda į senosios kuršių kalbos paveldą.

Vokalizmas

Didelei vidurinės tarmės kuršiškajai teritorijai ir daliai lyviškųjų Kuršo tarmių būdinga ypatybė laikytinas šaknies balsių *e*, *ē* virtimas žemutinio pakilimo *ę*, *ē* prieš priesagą *-ēt*

(kuršininkų trumpinamą, pvz.: *ręžet* ‘matyti’, *sėdēt* ‘sėdėti’). Tuose pačiuose plotuose tik kiek skirtingai pasiskirstęs ir *ę*, *ė* tarimas dviskiemenėse bendratyse ir iš jos padarytose formose (*vęst*, *sęst*). Šios abi ypatybės nuosekliai pasireiškia ir kuršininkų kalboje.

Konsonantizmas

Ir kuršiškiosiose, ir lyviškiosiose tarmėse ilgai buvo išlaikytas *ɾ* < *rj*, bet kuršininkų tarmėje *ɾ* fiksuojamas retai – kiek dažniau artikuliuojamas kalboje informantų, gyvenusių į šiaurę nuo Nidos. Susiejus tai su Bezzenbergerio pastaba apie žodžio *jūra* tarimą Karklėje ir nuosekliu tokiu tarimu Šventojoje, galima daryti prielaidą, kad *ɾ* ilgiau buvo išlaikytas pietų Kurše, o jo nykimas dar prieš XVI a. prasidėjęs šiauriniame Kurše, iš kur kėlėsi gyventojai į pietinę nerijos dalį.

Abiejų Kuršo tarmių požymių turi ir lūpinių priebalsių junginių su *j* pėdsakai žodžių kamiengalyje. Vidurinės tarmės kuršiškiosiose patarmėse dominuoja formos su išlaikomu *j*, pvz.: L. pl. *skapjuos* ‘spintose’, adj. f. *rupja* ‘rupi’, lyviškiosiose – su išnykusiu: resp. *skapuos*, *rup(a)*. Šiuo požiūriu Kuržemėje susidaro plotų su gretutinėmis formomis. Kuršininkų kalboje būdvardžio *slapš* ‘šlapias’ linksnų formose išlaikomas *pj* junginys (N. pl. *slapji*), bet nėra pėdsakų daiktavardžio paradigmoje, o klausimas apie šiuos junginius *ja* kamieno veiksmazodžio formose dar nėra iki galo atsakytas.

Pirmųjų nerijos kolonistų iš Kuršo kalboje baltų *k*’ ir *g*’ virtimas į *c*, *dz*, greičiausiai, nebuvo pasiekęs visuotinės taisyklės stadijos. Galūnių ir priešdėlių vediniuose (*sliņķis* ‘tinginys’, *palaunaģis* ‘pavakariai’), prieš priešakinės eilės priesagų balsius (*kuoķils* ‘medelis’) palatalizacija pasiekė palatalinių priebalsių stadiją. Pastaroji ypatybė ypač būdinga lyviškosioms Vidžemės tarmėms, tačiau pasitaiko ir Kuržemėje.

Priebalsio *j* iškritimas prieš *s*, užfiksuotas jau pirmuosiuose kuršininkų raštijos paminkluose (*wesz* ‘vėjas’), būdingas ir lyviškosioms, ir vidurinės tarmės Kuršo šnekoms. Su juo siejasi kita ypatybė – priesagos *-ējs* atliepimas *-ēš* (kuršininkų *-išš*, pvz., *zêrīš* ‘gėrėjas, girtuoklis’). Dabartinėse latvių tarmėse šios dvi ypatybės fiksuojamos skirtinguose regionuose, o Kuršių nerijos kuršininkų kalboje jos susiėjo.

Iš Kuršo tarmių gali būti paveldėtas ir kuršininkų kalboje pasitaikantis priebalsio *k* įterpimas po dvigarsių (*zâłktis* ‘žaltys, gyvatė’, *smîlkte* ‘smėlis, smiltys’). Kaip reguliari ši ypatybė nurodoma lyviškosios tarmės tamniekų plote, tačiau fiksuojama ir kitur Kuržemėje.

Kirčiavimas

Bene labiausiai Kuršo tarmių skirtybės suartėjo kirčiavimo sistemoje: nors vidurinės ir lyviškosios tarmės Kuršo patarmėse krintančioji ir laužtinė priegaidės sutapo, šiaurės Kurše pastarosios artikuliacija labiau įvairuoja. Tokia ryški laužtinė, kokia būdinga pietinės Kurzės tarmėms, kuršininkų kalboje pasitaiko retai – ją dažniau ištaria informantai, kurie ilgiau kalbėjo lietuviškai ir turėjo nuolatinių kontaktų su vakarų žemaičių tarmės atstovais. Netęstinės priegaidės, kaip opozicijos tęstinei, artikuliacija kuršininkų kalboje įvairuoja, todėl būdingiausių bendrųjų jos artikuliacijos ypatybių išskyrimas turėtų būti nustatomas instrumentiniais metodais. Tęstinė priegaidė daugumos kalbėtojų ištariama panašiai. Apskritai paėmus, kuršininkų kalboje dvinarė priegaidžių opozicija išlaikyta ir paskutinių informantų kartoje – dauguma aktyvių kalbėtojų priegaides aiškiai artikuliuoja skiemenyse, turinčiuose ne tik pagrindinį, bet ir šalutinį kirtį.

KURŠININKŲ KALBOS INOVACIJOS

Vidinės raidos požymiai

Paveldėjusi kelių Kuršo patarmių bruožus, atsiskyrusi nuo etninio kalbos kamieno, kuršininkų kalba toliau gyvavo savarankiškai, stipresnių kalbų apsuptyje. Joje veikė ne tik kalbų sąveikos, bet ir vidinės raidos dėsniai, vyko kalbos procesai, labiausiai susiję su gyventojų migracija pačiame pusiasalyje. Dėl to čia randame įvairaus senumo reiškinių, kurie inspiravo vidinius kalbos pokyčius.

Viena iš svarbiausių ir labiausiai pastebimų tendencijų buvo progresuojanti nekirčiuotų balsių redukcija. Čia daroma prielaida, kad redukcijos tendencija galėjo būti jau atsinešta iš Kuršo šiaurinių tarmių, tačiau pagreitį įgijo pačioje nerijoje. Ilgainiui dėl ilgųjų balsių redukcijos atsirado pusilgių balsių, kurie gana reguliariai pradėti artikuliuoti. Veiksmazodžio priesagose balsių redukcija tapo tokia sisteminga, kad sukėlė pokyčių morfologinėje sistemoje, todėl tyrėjams sunkiau rekonstruoti formas. Nustatę, kad veiksmazodžio priesagų sistemoje vis dėlto esama balsių ilgumo požymių, šios monografijos autorė, priešingai nei Plakis, laikosi nuomonės, kad morfologiniu požiūriu rekonstruoti ilgieji priesagų balsiai (*rėdzēt*). Žodžio gale trumpųjų balsių redukcija progresavo paskutiniame šimtmetyje – tai rodo rašytiniai paminklai, kuriuose grafiškai skiriami balsiai linksnių ir asmenų formose. Pastarojo šimtmečio įrašai rodo labai stiprią trumpųjų žodžio galo balsių redukciją – iškritusių balsių kokybė jų

likusiuose murmamuosiuose balsiuose retai kada gali būti tiksliau įvertinta be specialių instrumentinių tyrimų. Nereto kalbėtojo artikuliacija rodo visišką balsio nebuvimą ar nežymų stabtelėjimą. Ši visuotinė tendencija sukėlė linksniavimo ir asmenavimo paradigminių formų niveliaciją, kartu paprastėjo linksniavimo sistema, vis daugiau funkcijų perkeltant prielinksninėms konstrukcijoms. Visapusiškai šį reiškinį ištirti galima siejant su morfologijos ypatybių analize.

Visoje nerijoje įsigalėjo ir priegaidės požymių išblukimą sukėlė trumpojo balsio tarimas netęstinės priegaidės skiemenyse su tautosilabiniu *r* (*dārps* ‘darbas’, *žėrt* ‘gerti’), procesas apėmė ne tik dvigarsius su *e* ir *a*, bet ir su *i* ir *u* (*zīrks* ‘arklys’), be to, paskutinių kuršininkų kalboje jis palietė ir kitų tipų dvigarsius (*vālte* / *vālte* ‘valtis’).

Kuršininkų inovacija yra kitose latvių tarmėse nepastebėta tolimesnė istorinių *tj*, *dj* junginių palatalizacija veiksmazodžio esamojo laiko kamiengalyje: praes. 1. *plūču* ‘mušu’, *slēžu* ‘uždarau, užrakinu’ ir kt.

Anksčiau minėtas priebalsio *j* iškritimas prieš *s*, sukėlęs progresyvinę asimiliaciją (*s* > *š*), kuršininkų kalboje palietė ir įvardžiutinę vyriškosios giminės nominatyvo formą: *jāunaiš* ‘jaunasis’, *pīrmaiš* ‘pirmasis’ ir kt.

Vokiečių kalbos įtaka kuršininkų kalbos fonetikai

Vokiečių kalbos įtaka sustiprėjo per mokyklą ir oficialiąją dvikalbystę. Tačiau kuršininkų kalbos fonetikai ji įtaką darė netolygiai: kai kurios germanizacijos pasekmės buvo visuotinės, pastebimos ir Klaipėdos krašto lietuvių kalboje. Tai pirmiausia pasakytina apie priebalsių fonemų *l* ir *ļ* artikuliacijos suartėjimą, kai beveik vienodai artikuliuojama tokiais atvejais kaip *val’uoda* ‘kalba’, *pliks* ‘plikas’ ir *brāļi* ‘broļiai’.

Dėl reguliarios dvikalbystės atsirado ir progresavo baltų kalboms nebūdinga dusliųjų priebalsių aspiracija, tačiau ne visi kuršininkai jai pasidavė – mažiausiai ji girdima kalboje tų, kurie po karo liko gyventi Lietuvoje, o labiausiai – ilgai Vokietijoje gyvenusių vidutiniškai aktyvių ir pasyvių vartotojų kalboje.

Dėl vokiečių kalbos įtakos junginys *sp* virto *šp* (*šplāūt* ‘spjauti’, *špēlēt* ‘žaisti, lošti, groti’).

Vokiečių kalba padarė poveikį ir tokioms ypatybėms: priebalsio *r* artikuliacijai (kai kurie kalbėtojai taria be vibracijos), priegaidžių požymių išblukimui, neryšiam nekirčiuotų dvibalsių *uo* ir *ie* tarimui ir kt. Šie germanizacijos rezultatai taip pat yra individualūs, netaikytini visai kalbėtojų bendruomenei.

Lietuvių kalbos įtaka kuršininkų kalbos fonetikai

Ne visiems kuršininkų kalbos vartotojams lietuvių kalbos įtaka pasireiškia vienodai – nuosekliau tiems, kurie ilgiau kalbėjo lietuviškai. Jų kalboje dažniau pasigirsta laužtinė priegaidė, ypač bendruose abiejų kalbų žodžiuose ir skoliniuose, pvz.: *grûst* ‘kimšti, stumti’, adv. *âukst* ‘aukštai’, *stâgs* ‘stogas’. Kiti visuotinio poveikio atvejai taip pat susiję su skolinių adaptacija ir lietuvių kalbos poveikiu pavieniams bendriems žodžiams (dažnai per šnekamąją kalbą, kurią vartojo ne tik kito kranto gyventojai, bet ir vietiniai kunigai), pvz., *ē* diftongizacija: *viēlu* ‘vėlu’, vėlai’, *dīeku* ‘dėkui’, *kadiēl* ‘kodėl’, *užga-vīenis* ‘Užgavėnės’ ir pan.

Ar lietuvių kalbos vartojimas galėjo turėti poveikio asimiliacinei priebalsių palatalizacijai, kategoriškai atsakyti trūksta duomenų – reiktų palyginti didesnę kiekį kokybiškų įrašų, surinktų iš informantų, reguliariai vartojusių lietuvių kalbą, ir palyginti su įrašais tų, kurie lietuvių kalbą vartojo epizodiškai.

Kalbų sąveikos rezultatai kuršininkų kalbos fonetinėje sistemoje yra pastebimi, tačiau, neturint pakankamai duomenų iš didesnio pateikėjų, ypač įvairaus amžiaus ir socialinės padėties (šiuo atveju yra svarbi informacija apie pateikėjus iš mišrių šeimų ir kitą neišvengiamą kalbinę aplinką), skaičiaus, be to, netolygiai pasiskirsčius informantų ir jų pateiktos medžiagos kiekiui pagal Kuršių nerijos gyvenvietes, galutinį apibendrinimą daryti ankstoka.

IŠVADOS

Šioje monografijoje pateiktas pradinis Kuršių nerijos kuršininkų kalbos fonetinių ir fonologinių ypatybių tyrimas. Jis atliktas remiantis garso įrašais, kurių didžiąją dalį sudaro 1980–2014 m. išeivijoje surinkta medžiaga iš Kuršių nerijos gyventojų, kurių gimtoji kalba buvo kuršininkų, t. y. latvių kalbos geolektas. Naudoti ir ankstesni, 1961 m., Lietuvoje daryti įrašai. Kadangi tiriamojo geolekto atstovų, galinčių pateikti naujos medžiagos, beveik nebėra (bent autorei jie nežinomi), šie įrašai laikytini paskutiniais kalbos dokumentavimo darbais. Be to, šis kuršininkų kalbos tyrimas yra atliktas po ilgametės pertraukos ir yra didžiausios apimties.

Kuršių nerijos kuršininkų kalbos statusą galima apibrėžti remiantis skirtingais kriterijais: kaip latvių kalbos dialektą, kaip Lietuvos valstybės teritorijoje gyvavusį geolektą, kaip Prūsijos tautinės mažumos kalbą, kaip išskirtinai žvejų bendruomenės sociolektą, kaip iš Kuršo kilusios ir savarankišką etninę grupę sukūrusios bendruomenės etnolektą. Visa tai kartu sudėjus, kuršininkų kalba atitinka kriterijus, leidžiančius vadinti ją atskira baltų kalba. Fonetikos ir fonologijos bruožams ir jų raidai ištirti naudingiausias yra žvilgsnis iš geolingvistikos, taigi ir dialektologijos, perspektyvos, todėl šioje monografijoje šiai latvių kalbos atmainai pavadinti vartojama ir *geolekto* sąvoka.

Kuršininkų geolekto išnykimą lėmė išorinės, nuo bendruomenės nepriklausančios aplinkybės: geopolitinis regiono statusas (mažas vartotojų skaičius), Prūsijos ir Vokietijos kalbos politika (rašytinės kalbos neturėjimas ir germanizacija), Lietuvos valstybės politika (kalbinė ir kultūrinė autonomija Klaipėdos krašte, faktiškai pratęsusi privilegijuotą vokiečių kalbos padėtį) ir II pasaulinio karo padariniai (priverstinė gyventojų emigracija). Be šių, svarbios ir vidinės priežastys (dominuojanti vieno iš tėvų kalba mišrioje šeimoje, baltų dialektų tarpusavio sąveika), iš kurių svarbiausia yra gimtosios kalbos prestižo praradimas.

Įrašų medžiaga buvo tirta akustiniais metodais, nenaudojant instrumentinės fonetikos tyrimams skirtų kompiuterinių programų.

Buvo iškeltas uždavinys ne tik nustatyti kuršininkų geolekto fonologines ypatybes, bet ir pastebėti jų raidos ypatumus bei pokyčių priežastis. XV–XVI a. Prūsijos Kunigaikštystėje susiformavęs ir kalbų sąveikos sąlygomis gyvavęs, paskutinius šimtą metų iš vartosenos stumiamas geolektas sparčiai kito. Ypač pastebimai kito jo leksinė ir gramatinė sandara. Monografijoje siekiama išsiaiškinti esminius fonetikos ir

fonologijos pokyčius. Tuo tikslu chronologiškai lyginama ne tik garso įrašų medžiaga, bet ir kalbos pavyzdžiai rašytiniuose šaltiniuose ir ankstesniuose tyrinėjimuose.

Lyginant Jurio Plakio studijos XX a. ketvirtajame dešimtmetyje užfiksuotus duomenis su vėlesniais, jau XX a. antrojoje pusėje matomi pokyčiai, kuriuos pastebi Christliebė El Mogharbel (Christliebe El Mogharbel), tyrusi kelių kartų išeivijos kalbėtojų įrašus. Tačiau jos atliktas sinchroninis aprašas apsiriboja faktų konstatavimu, retai aiškinant priežastis.

Pritariant ankstesnių tyrėjų išvadai, kad Kuršių nerijos kuršininkų kalba yra senų Kuršo dialektų pagrindu susikūrusi latvių kalbos atmaina, čia nustatyta, kad tradicinė dialekto sąvoka šiai idiomai taikytina su tam tikromis išlygomis:

1. Fonetikos tyrimai patvirtino Bezzenbergerio (Adalbert Bezzenberger) spėjimą, kad Kuršių nerijos gyventojų kalba liudija skirtingų Latvijos Kuršo dialektų, kurie vieni nuo kitų nutolę nemažu atstumu, požymius. Tokią įvairovę nulėmė nevienalaikė kolonistų migracija iš skirtingų Kuršo vietų. Anksčiau vyravęs teiginys, kad kuršininkų kalboje labiausiai reiškiasi pietvakarių Kuršo patarmių bruožai, monografijos autorės laikomas pernelyg kategorišku ir nepakankamai pagrįstu. Konstatuota, kad šiaurinių Kuršo šnektų (lyviškosios tarmės) pėdsakai kuršininkų kalboje labiausiai pasireiškia stipria žodžio galo balsių redukcija, beveik reguliaria priebalsių palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius, balsių įterpimu TR, SR junginiuose, sangrąžinių galūnių ilginiimu esamojo laiko formose ir keliomis kitomis ne tokiomis ryškiomis ypatybėmis. Vidurinės latvių tarmės kuršiškųjų patarmių bruožais laikytini balsio įterpimas po mišriųjų dvigarsių (anaptiksė), istorinių fonemų *uu*, *uī* ir *ub* išsaugojimas šaknyse, priebalsio *n* iškritimas *ln* junginiuose ir kitos, mažiau pastebimos, ypatybės.
2. Nustatyta, kad kuršininkų geolektui būdinga daug ypatybių, kurios yra ar buvo paplitusios didesniame Kuršo tarmių plote. Jos nesudaro ryškių opozicijų tarp (dabartinės klasifikacijos požiūriu) vidurinės ir lyviškosios tarmės relikto. Ypač sudėtingai apibrėžiama kirčiavimo sistema – kuršininkų geolekte netęstinės priegaidės artikuliacija įvairuoja ir turi kelioms Kuršo patarmėms būdingų požymių. Dėl šių ir kitų kuršiškųjų patarmių pėdsakų fonetikoje nevienalytiškumo (dabartinės klasifikacijos požiūriu) yra pagrindo manyti, kad kai kurios fonetikos ypatybės, kurias paveldėjo kuršininkų geolektas, dar iki

- XVI a. galėjo būti paveldėtos iš senosios kuršių kalbos. Kuršininkų geolekto fonetikos ypatybių lyginimas su Kuršo tarmių medžiaga, užfiksuota XX a., leidžia pamatyti tarmių diferenciacijos raidą pačiame Kurše.
3. Greta atskirų Kuršo tarmių ypatybių Kuršių nerijos kalboje pastebėta ir skirtingų Kuršo dialektų suartėjimo požymių. Atsiskyrus nuo etninio-kalbinio pamato, 500 metų migruojant gyventojams pačiame pusiasalyje, kuršininkų kalboje veikė vidiniai kelių iš Kuršo atsineštų dialektų tarpusavio sąveikos dėsniai, todėl neretai vienės šeimos atstovų kalboje reiškėsi kelių dialektų požymiai – taip formavosi naujas savarankiškas geolektas. Vienas iš labiausiai pastebimų vidinės raidos dėsnų – progresuojanti žodžio galo redukcija, kuri, būdama paveldėta iš šiaurės Kuršo, pirmiausia reiškėsi pietinėje nerijos dalyje, tačiau migruojant gyventojams, XX a. pirmojoje pusėje apėmė visą neriją ir sukėlė ne tik fonetikos, bet morfologinės sistemos pokyčius.
 4. Kuršių nerijos gyventojų kalboje iki paskutinių šio geolekto gyvavimo dienų buvo nemažai gyvybingų archajiškų Kuršo ypatybių, kurios XX a. latvių dialektologijos tyrinėjimuose konstatuojamos vartojant tokius apibūdinimus: „išlikęs“, „girdimas senosios kartos kalboje“, „sporadiškas“ ir pan. Palyginus kuršininkų kalbos medžiagą diachroniniu požiūriu (nuo rašytinių šaltinių iki mūsų dienų), pastebimi šių ypatybių blukimo Kuršių nerijoje požymiai ir vidinės raidos nulemtas įvairavimas.
 5. Ryškiausias kuršininkų kalbos nykimo požymis yra socialiai stipresnių kalbų (lietuvių ir vokiečių) įtaka, pasireiškianti visuose kalbos sluoksniuose, taip pat ir fonetikoje. Baltistikos požiūriu lietuvių kalbos įtaką fonetikai ištirti sudėtingiau dėl kalbų giminingumo ir ypač dėl galimo bendro senosios kuršių kalbos substrato. Tyrimas parodė, kad iš pažiūros lietuviškos ypatybės (tokios kaip priebalsių palatalizacija prieš priešakinės eilės balsius) gali būti paveldėtos dar iš Kuršo iki intensyvių kontaktų su lietuvių kalba. Vokiečių kalbos įtaka pastebimesnė dėl to, kad ši kalba buvo pradėta sąlygiškai vėliau vartoti, ir dėl geneologinių skirtumų nuo baltų kalbų. Ryškiausi germanizacijos požymiai yra dusliųjų priebalsių aspiracija ir fonemų *l* ir *l̥* suartėjimas pereinant prie vidutiniškai palatalizuoto alveolinio *l'*. Kiti vokiečių kalbos įtakos bruožai pasireiškia ne taip visuotinai ir priklauso nuo individo kalbinės aplinkos ir gimtosios kalbos vartojimo intensyvumo.

Sekant senųjų Kuršo ypatybių pėdsakais kuršininkų geolete, galima papildyti latvių istorinės dialektologijos žinias ir daryti prielaidas apie galimą senosios kuršių kalbos substratą. Tačiau greta šių izoliuotame geolekte išsaugotų archaizmų pastebimi ir ryškūs pokyčiai – vieni atsiradę vidinės raidos keliu, kiti inspiruoti kalbų sąveikos ar tiesiogiai jos sukelti. Mažiausiai išorinio poveikio kalbės fonetinei ir fonologinei sistemai patyrė aktyvūs kalbėtojai, kurie ir emigracijos sąlygomis vartojo gimtąją kalbą visuose diskursuose. Ir atvirkščiai – fonologinių požymių niveliacija labiausiai pasireiškia kalboje tų vartotojų, kurie ilgai gyveno svetimos kalbos aplinkoje ir neturėjo pašnekovų. Fonologiniai kalbos sistemos, ypač galūnių, pokyčiai yra morfonologinio pobūdžio ir padarė didelį poveikį morfologinės sistemos paprastėjimui ir irimui. Prie šių reiškinių ištyrimo reikia dar grįžti morfologijos dalyje.

PATEIKĖJAI

Čia pateikiami informantų santrumpos ir duomenys. Įrašai daryti 1961–2011 m. iš žmonių, kurie kuršininkų kalbą laikė gimtąja arba vieno iš tėvų kalba. Informantų asmenvardžių rašyba skiriasi: vieni nurašyti iš dokumentų (kur tai buvo įmanoma), kiti – iš šaltinių, kuriuose asmenvardžius užrašė rinkėjai.

* Informantai iki 1958 m. gyveno Lietuvoje, Kuršių nerijoje, po to emigravo.

** Informantai įrašyti 1961 m. Kuršių nerijoje, jie neemigravo.

Nepažymėta – kiti informantai, kurie emigravo 1944 m.

AP – Anna Pugell (Peleikis), g. 1912 m. Nidoje, įraš. A. Grasis 1980 m. Vokietijoje.

ChSchm – Charlotte Schekahn (Schmidt), g. 1919 m. Nidoje, įraš. 1986 m.

R. Pietsch Vokietijoje.

DP – David Pinkis*, g. 1914 m. Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje,

D. Kiseliūnaitė 1993 m. Nidoje.

EK – Erika Friese (Kalwies)*, g. 1934 m. (Nidoje?), įraš. D. Kiseliūnaitė 1995 ir

1996 m. Vokietijoje.

FR – Fritz Roespel, g. 1923 m. Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje.

HD – Herta Paul (Detzkeit), g. 1924 m. Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 1995 ir 1996 m.

Vokietijoje.

HS – Herbert Sakuth, g. 1925 m. Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 2006 ir 2011 m.

Švedijoje.

HSch – Hedwig (Heta) Schekahn (Foegel), g. 1914 m. Pervalkoje, gyveno Nidoje,

įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje, D. Kiseliūnaitė 1995 ir 1996 m. Vokietijoje.

HsSch – Hans Schekahn, g. 1912 m. Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje.

LP – Lotte Purwin (Schmidt), g. ? Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje.

LS – Lotte Rademacher (Sakuth), g. 1890 m. Nidoje, įraš. A. Grasis 1980 m. Vokietijoje.

MartJak – Martin Jakait**, g. 1904 m. Pervalkoje, įraš. J. Kuškis²⁷⁸ 1961 m. Pervalkoje.

ME – Miķis Engelins**, g. 1884 m. Nidoje, įraš. J. Kuškis 1961 m. Lietuvoje.

²⁷⁸ 1961 m. darytų įrašų registre asmenvardžių formos sulatvintos, dokumentuose jos buvo kitokios, tačiau ne visų oficialiasias vardų formas pavyko nustatyti. Tekste nurodomos informantų pavardės pagal to meto dokumentuose įprastą šios pavardės rašybą (identifikuoti duomenų bazėse konkrečių asmenų įrašų nepavyko).

- MJprl – Marike Jakaite**, g. 1908 m. Preiloje, įraš. J. Kuškis 1961 m. Pervalkoje²⁷⁹.
- MJprv – Marike Jakaite**, g. 1904 m. Pervalkoje, įraš. J. Kuškis 1961 m. Pervalkoje.
- MPie – Miķelis Pīčs**, g. 1883 m. Juodkrantėje, įraš. J. Kuškis 1961 m. Lietuvoje.
- MPu – Martin Pugell, g. 1908 m. Nidoje, įraš. A. Grasis 1980 m. Vokietijoje.
- MPug – Miķis Puģelis**, g. 1882 m. Nidoje, įraš. J. Kuškis 1961 m. Lietuvoje.
- MR – Martin Roespel*, g. 1908 m. Nidoje, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje.
- MS – Martin Sakuth, g. 1930 m. Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 2006 ir 2011 m. Švedijoje.
- MSch – Marta Schmidt*, g. 1892 m. Preiloje, gyv. Pervalkoje, įraš. A. Grasis 1980 m. Vokietijoje.
- RoZm – Martino Roespello žmona*, g. ?, įraš. R. Pietsch 1986 m. Vokietijoje.
- RP – Richard Pietsch, g. 1915 m. Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 1995 m. Vokietijoje.
- WS – Werner Sakuth, g. 1928 m. Nidoje, įraš. D. Kiseliūnaitė 2006 ir 2011 m. Švedijoje.

²⁷⁹ Greičiausiai dokumentuose buvo *Jakait* / *Jakeit* arba *Jakaitienė* – abi moterys įrašo metu buvo ištekėjusios, šiame darbe vartojamos jų pavardės be galūnės, nes forma *Jakaite*, kurią užrašė latvių rinkėjai, klaidina norint identifikuoti asmenį.

LITERATŪRA

- Ābele Anna 1926: Piezīmes par Dundagas izloksnes fonētiku. – *Filologu biedrības raksti* 6, 22–30.
- Ābele Anna 1927: Par Rucavas izloksni. – *Filologu biedrības raksti* 7, 112–128.
- Ābele Anna 1929: Gramzda draudzes izloksnes. – *Filologu biedrības raksti* 9, 89–113.
- Ambrazas Saulius 2000: *Daiktavardžių darybos raida* II, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Arbušauskaitė Arūnė 1994: Kuršių nerijos autochtonų (senbuvų) tautybės suvokimo ypatumai. – *Mažosios Lietuvos istorija ir etnografija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 11–15.
- Arbušauskaitė Arūnė 1995: Kuršių nerijos gyventojų socialiniai-demografiniai pokyčiai. – *Lietuvininkų kraštas*, Kaunas: Literae Universitatis, 372–398.
- Arbušauskaitė Arūnė 2011: Tapatumo sąpuoklėse tarp pilietybės ir tautybės: Klaipėdos krašto gyventojai XX amžiuje. – *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais. Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 23, 158–178.
- Bacevičius Egidijus 2013: Neringos muziejaus reikšmė siekiant pažinti Kuršių nerijos gamtinę aplinką ir saugoti gyventojų kultūrinę savastį (XX a. 3–4-asis dešimtmetis). – *Acta Historica Klaipedensis* 27, 238–244.
- Bakšienė Rima 2016: *Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnekta*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Balys Jonas 1937: Iš Mažosios Lietuvos tautosakos (parengė J. Balys). – *Tautosakos darbai* 3.
- Baņģiere Asnate 1999: Zemgalisko un dažu citu izlokšņu anaptikses izpētes pamatposmi. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums* 3, 11–20.
- Baņģiere Asnate 2001: Anaptikse uz morfēmu robežas verba nenoteiksmes formā. – *Linguistica Lettica* 9, 220–226.
- Barasa Darius 2012: Kuncų parapija 1569 m. baņnytinės vizitacijos duomenimis. – *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 25, 212–221.
- Becker Johann Pantaleon 1904: *Die Sprache der kurischen Fischer in Perwelk auf der Kurischen nehrung*: Inaugural Dissertation, Goettingen. Druck der Univ. – Buchdruckerei von E. A. Huth.
- Bezenberger Adalbert 1888: *Ueber die Sprache der preussischen Letten*, Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag.
- Bezenberger Adalbert 1889: *Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner*, Stuttgart. Prieiga internete: https://archive.org/stream/bub_gb_64pEAQAAMAAJ/bub_gb_64pEAQAAMAAJ_djvu.txt.
- Bukantis Jonas 2001: Dėl šiaurinių klaipėdiškių „žadininkavimo“ ir balsio *a* labializacijos. – *Lietuviai ir lietuvininkai. Etninė kultūra. Tiltai* 5, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 18–20.
- Bukantis Jonas 2007: Vakarų žemaičių tarmės ypatybės. – *Tautosakos darbai* 34, 194–206.

- Būga Kazimieras 1958–1961: *Rinktiniai raštai* 1–3, Vilnius: Vaga.
- Bušmane Brigita 1989: *Nīcas izloksne*, Rīga: Zinātne.
- Bušmane Brigita 2004: Lejaskurzemes izlokšņu fonētisko parādību atpoguļojums G. Bražes vārdnīcā (1875). – *Mana nuovada valoda. Lejaskurzeme*, Liepāja: Liepājas pedagoģijas akadēmija, 41–51.
- Bušs Ojārs, Dambe Vallija 1985: Richard Pietsch. Fischerleben auf der Kurischen Nehrung [rec.]. – *Baltistica* 21(1), 96–101.
- Chronik 2013: *Chronik der Schule Nidden*, Herausg. Gitanas Nausėda, Vilija Gerulaitienė, Vilnius: Petro ofsetas.
- Citavičiūtė Liucija 2011: Rėzos kelias į XXI amžių. – Rėza. *Raštai. Lietuviškos Biblijos rengimas*, sud. L. Citavičiūtė ir kt., Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, IX–XXIX.
- Clyne Michael 2009: Lingua Franca and Ethnolects in Europe and Beyond. – *Sociolinguistica* 14, 83–89.
- Deviatnikovaitė Ieva 2018: Lietuvių kalba Klaipėdos krašto teismuose ir mokyklose 1927–1932 m. – *Logos* 96, 86–97.
- Diederichs Victor 1883: Die kurische nerung un die Kuren in Preuzen. – *Magazin herausg. von der Lettisch-Literarischen Gessellschaft*, Mittau: Stephenhagen un Sohn.
- DKW – Pietsch Richard. *Deutsch–kurisches Wörterbuch*, Schriftenreihe Nordost-Archiv 33, Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1991.
- EH – Endzelīns Jānis, Hauzenberga-Šturma Edīte. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha latviešu valodas vārdnīcai* 1–2. Prieiga internete: www.tezaurs.lv/mev.
- Einhorn Paul 1649: *Historia lettica*, Dorpt in Liefeland.
- Elertas Dainius 2014: XVI a. visuomenės siluetas šiaurinėje Kuršių nerijos dalyje. – *Res humanitariae* XV, 17–67.
- El Mogharbel Christliebe 1993: *Nehrungskurisch. Dokumentation einer moribunden Sprache*, Frankfurt am Main: Forum Phoneticum 54 (ed. Hans-Walter Wodarz).
- Endzelīns Jānis 1925a: Par Rietumkurzemes izloksnēm. – *Filologu biedrības raksti* 5, 5–7.
- Endzelīns Jānis 1925b: Piezīmes par zemgaļu vārdu un dialektu. – *Filologu biedrības raksti* 5, 8–9.
- Endzelīns Jānis 1927 [1979]: Sīkumi. – *Darbu izlase* 3(1), Rīga, p. 437.
- Endzelīns Jānis 1931 [1979]: Par kurseniekiem un viņu valodu. – *Darbu izlase* 3(1), Rīga, Zinātne, 571–578.
- Endzelīns Jānis 1951: *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Ferreira Vera, Bouda Peter 2009: Minderico: an endangered language in Portugal. – *Language Documentation & Linguistic Theory* 2, edited by P. K. Austin, O. Bond, M. Charette, D. Nathan & P. Sells, 95–106.
- Fleischer Jürg, Sommer Florian 2012: Litauische Materialien im Archiv Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas Marburg. – *Archivum Lithuanicum* 14, 417–436.

- Forstreuter Kurt 1981: Das Volk der Kurischen Nehrung. Wirkungen des Preusslandes. – *Studien zur Geschichte Preußens* 33, 280–296.
- Fuchs Henry 1971: *Bewohner der Kurischen Nehrung im Spiegel ihrer Sagen*, Oldenburg: Siebert Verlag.
- Gerullis Georg, Stang Christian 1933: *Lietuvių žvejų tarmė prūsiose*, Kaunas.
- Gierszewski Andrzej 2013: Procesy demograficzne wśród ludności rybackiej w rejonie zalewu Kurońskiego w XVI wieku. – *Towarzystwo naukowe Pruthenia* 8, 59–94.
- Girdenis Aleksas 1968: Fakultatyviniai balsiai Mažeikių tarmėje. – *Kalbotyra* 19, 51–54.
- Girdenis Aleksas 1981: Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje: (fonologijos dalykai). – *Iš lietuvių etnogenezės*, Vilnius, 19–26.
- Girdenis Aleksas, Židonytė Gertrūda 1994: Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema. – *Baltistica* 29(2), 115–114.
- Glagau Otto 1869: Per Rytprūsių Sacharą. – *Lietuvininkai* (vert. publ. 1970), Vilnius: Vaga, 287–338.
- Graudiņa Milda 2004: Dažas Kuršu kāpu iedzīvotāju valodas īpatnības. – *Linguistica lettica* 13, 168–179.
- Haugen Einar 1966: Dialect, Language, Nation. – *American Anthropologist* V 68, Issue 4, American Anthropological Association, 922–935.
- Himmelman Nikolaus P. 1998: Documentary and descriptive linguistics. – *Linguistics* 36, 161–95.
- Himmelman Nikolaus P. 2006: Language documentation: What is it and what is it good for? – *Essentials of Language Documentation* (ed. Jost Gippert, Nikolaus P. Himmelman and Ulrike Mosel). *Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 178, 1–30.
- Hinze Friedhelm 1989: Zum Problem der Mehrsprachigkeit bei der Fischerbevölkerung auf der Kurischen Nehrung. – *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 32(17), 156–162.
- Hoffheinz Albert 1883: *Nachrichten: Mitteilungen der litauischen Litterarischen Gesellschaft* 6, 414–415.
- Indričane Inese, Urbanavičienė Jolita 2017: Latviešu valodas eksplozīvo slēdžu /k/, /g/ kontekstuālie varianti: akustiskais raksturojums (salīdzinājumā ar lietuviešu valodas eksplozīvajiem slēdžiem /kʲ/, /gʲ/ un /k/, /g/. – *Baltu filoloģija* 26(1), 33–72.
- Ivanickaja Arina 2017a: Kalbos prestižo vaidmuo dvikalbystės sąlygomis: Richardo Pietscho indėlis dokumentuojant kuršininkų kalbą ir etninę kultūrą. – *Apokalipsy bałtyckich światów. Perspectives of Baltic Philology* III, 97–107.
- Ivanickaja Arina 2017b: XVIII a. kuršininkų kalbos žodžių rankraštinis registras. – *Res Humanitariae* 21, 12–42.
- Ivanickaja Arina 2018: Adalbertas Bezenbergeris – kuršininkų kalbos tyrėjas ir dokumentuotojas. – *Res humanitariae* 24, 102–120.

- Ivanickaja Arina, Kiseliūnaitė Dalia 2015: Kuršių nerijos kuršininkų tarmės nykimo požymiai: daiktavardžių linksniavimo pokyčiai rašytiniuose paminkluose. – *Baltiška, tautinė, regioninė savimonė baltų literatūrose ir kultūrose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 207–227.
- Jachmann Reinhold 1829: Nachrichten über die kurische Nehrung. – *Preußische Provinzial-Blätter* 1, 195–220.
- Jakulytė Dalia, Kiseliūnaitė Dalia 2017: Digital Archive of Language and Ethnic Culture in Curonian Spit. – *Foundation for Endangered Languages. FEL XXI. Communities in Control* (ed. Nicholas Ostler, Vera Ferreira and Chris Moseley), Proceedings of the 21st FEL Conference, 19–21 October 2017, 148–154.
- Jaroslaviene Jurgita, Grigorjevs Juris, Urbanavičienė Jolita, Indričane Inese 2019: *Baltų kalbų garsynas XXI a. pradžioje: balsių ir garsų sąveikos instrumentinis tyrimas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Juška Albertas 2003: *Mažosios Lietuvos mokykla*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos fondas, Klaipėdos universiteto leidykla.
- Juška Albertas 2007: Ko neįstengė suprasti Lietuvos valdžia ir klaipėdiškiai 1923–1939 m. – *Lietuvos rytas*. Prieiga internete: <https://www.lrytas.lt/kultura/istorija/2007/11/07/news/ko-neistenge-suprasti-lietuvos-valdzia-ir-klaipediskiai-1923-1939-m-ii--5936857/amp/>.
- Kabelka Jonas 1987: *Latvių kalba*, Vilnius: Mokslas.
- Kačiuškienė Genovaitė, Girdenis Aleksas 1982: „Žiemgališkoji“ anaptiksė šiaurės rytų panevėžiškių tarmėje ir jos kilmė. – *Baltistica* 18(2), 189–191.
- Kapenieks Krišs 2013: *Kursenieku etniskā kopiena XIX gadsimta beigās – XX gadsimta pirmajā pusē: skaits, izvietojums, vēstures procesi*: promocijas darbs, Latvijas universitātē.
- Kapenieks Krišs 2018: Ārpus latviešu tautas palikušie: Kursenieku piemērs. – *Ceļā uz latviešu tautu. Latvijas nacionālā vēstures muzeja raksti* 24, 73–81.
- Kavaliauskas Paulius 2010: Sustainable and balanced development of Lithuanian Curonian spit and Neringa municipality: Planning and political aspects. – *Technological and Economic Development of Economy* 16(1), 58–74.
- Kemp Charlote 2009: Defining multilingualism. – *The Exploration of Multilingualism*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 11–26.
- Kiparsky Valentin 1939: *Die Kurenfrage*, Helsinki: Annales Academiae scientiarum fennicae, B XLII.
- Kiseliūnaitė Dalia 1995: Kuršių nerijos kuršininkų kalbos ir etninio identiteto klausimai. – *Baltistica* 30(2), 59–64.
- Kiseliūnaitė Dalia 1998a: Kuršininkų išeiviai rašo gimtąją kalbą. – *Tiltai. Humanitariniai ir socialiniai mokslai* 2–3, 115–119.
- Kiseliūnaitė Dalia 1998b: Kai kurie kuršininkų tarmės veiksmazodžių bruožai nuo A. Bezzenbergerio iki šių dienų. – *Baltistica* V priedas, 127–140.

- Kiseliūnaitė Dalia 2003: *Zvejnieku un zemkopju kultūru attiecības Rietumlietuvas lietuviešu un latviešu folklorā un etnogrāfijā: Sabiedrība un Kultūra*, Liepāja: LiePA, 23–33.
- Kiseliūnaitė Dalia 2005a: Balsių įterpimas Vakarų Lietuvos lietuvių ir latvių (kuršininkų) tarmėse. – *Baltai ir jų giminaičiai. Tiltai. Priedas: mokslo darbai* 26, Klaipėda, 139–144.
- Kiseliūnaitė Dalia 2005b: Kuršių nerijos asmenvardžiai kaip gyventojų etninės sudėties liudininkai. – *Baltistica* VI priedas, 137–149.
- Kiseliūnaitė Dalia 2008: Pamirštas L. Pasargės tekstas: nepastebėti duomenys apie etninę kultūrą Kuršių nerijoje. – *Res Humanitariae* 4, 220–233.
- Kiseliūnaitė Dalia (sudarytoja, įvadinis straipsnis), Būgienė Lina (įvadinis straipsnis) 2010: *Pamarių sakmės: tautosakos rinkinys*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Kiseliūnaitė Dalia 2018a: Nidos kortelė Nr. 30084 Marburgo Pilypo universiteto vokiečių kalbos atlaso archyve: kalbos analizė. – *Acta Linguistica Lithuanica* 78, 76–112. Prieiga internete: <http://lki.lt/acta-linguistica-lithuanica-78>.
- Kiseliūnaitė Dalia 2018b: Žinios ir naratyvas apie gimtąją kalbą: Kuršių nerijos kuršininkų atvejais. – *Vakarykščio pasaulio atgarsiai* (sud. Margarita Matulytė), Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 26–39.
- Kiseliūnaitė Dalia 2020a: *Klaipėdos krašto toponimai: istorinis ir etimologinis registras: elektroninis leidinys*. Prieiga internete: <http://lituanistika.lt/content/90793>.
- Kiseliūnaitė Dalia 2020b: Vėsturiskie ciemu nosaukumi Piejūras reģionālajā parkā: kuršu un kursenieku pēdas Klaipēdas apkārtnē. – *Scriptus Manet: humanitāro un mākslas zinātņu žurnāls* 10–11, 11–20.
- Kiseliūnaitė Dalia 2021: Latvių, kuršių ar kuršininkų kalba? – *Palanga grįžta Lietuvai: mokslinės konferencijos medžiaga*, Palangos kurorto muziejus, 51–64.
- Kiseliūnaitė Dalia, Schiller Christiane 2020: Der nehrungskurische Bogen 30084 Nidden im Kontext der litauischen Bögen des nördlichen Memellandes. – *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten: Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien. Deutsche Dialektgeographie* 126, 373–404.
- Kiseliūnaitė Dalia, Simutytė Laima 2005: *Kuršių nerijos vietų vardai*, Klaipėda.
- KW – Kwauka Paul, Pietsch Richard. *Kurisches Wörterbuch*. Nordostdeutsches Kulturwerk, 1987.
- Langijs Jānis 1685 [1936]: *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*, Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese, Rīgā: Latvijas universitāte.
- Laumane Benita 2004: Lejaskurzemes izlokšņu īpatnības J. Langija vārdnīcā (1685). – *Mana novada valoda. Lejaskurzeme*, Liepāja: Liepājas pedagogijas akadēmija, 5–20.
- LEW – Fraenkel Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heigelberg: Carl Winter Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, el. versija. Prieiga internete: <http://www.lkz.lt/>.

- Lotto Eugen 1910: *Führer durch Schwarzort*, Memel: Verlag von. F. W. Siebert.
- LTŽ – *Lingvodidaktikos terminų žodynas*, sud. M. Ramonienė, J. Brazauskienė, N. Burneikaitė, J. Daugmaudytė, E. Kontutytė, J. Pribušauskaitė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012. Prieiga internete: <http://terminai.vlkk.lt/terminas/1638508>.
- Lukšaitė Ingė 1999: *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos.
- Lukšaitė Ingė 2009: *Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai*, sud. I. Lukšaitė, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- LVDA – *Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika*, ed. A. Sarkanis, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.
- LVG – *Latviešu valodas gramatika*, eds. A. Ilze, I. Breņķe, J. Grigorjevs, I. Indričāne, B. Ivulāne, A. Kalnača, L. Lauze, I. Lokmane, D. Markus, D. Nītiņa, G. Smiltiece, B. Valkovska, A. Vulāne, Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.
- Mager Friedrich 1938: *Die Landschaftsentwicklung der Kurischen Nehrung*, Königsberg (Pr.): Gräfe und Unzer.
- Mažiulis Vytautas 1981: *Prūsų kalbos paminklai II*, Vilnius: Mokslas.
- ME – Mühlenbachs Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4, rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, Rīga, 1923–1932. Prieiga internete: www.tezaurs.lv/mev.
- Merleau-Ponty Maurice 1965: *Phenomenology of Perception* (Trans: Colin Smith), London: Routledge & Kegan Paul.
- Miliūnaitė Rita 2010: Kalbos prestižas ir jo planavimas. – *Kalbos kultūra* 83, 202–210.
- Mykolaitytė Aurelija 2018: *Kuršių nerija lietuvių literatūroje: kultūros atminties paradigmos*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Morkūnas Kazys, Sabaliauskas Algirdas 1959: Kuršių Neringos žvejų lietuvių tarmė ir lietuvių kalbos įtaka šių žvejų latvių kalbai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 2, 131–149.
- Mortensen Hans 1923: *Siedlungsgeographie des Samlandes*, Stuttgart, Verlag von J. Engelhorn's Nachf.
- Norvilas Algis 2013: *Tauta, kalba, tapatybė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Ozola Ieva 2004: Turpat blakus Rucavai: Sventājas latviešu izloksne. – *Mana novada valoda. Lejaskurzeme*, red. B. Laumane, Liepāja, 92–109.
- Pallas Peter Simon 1787, 1789: *Сравнительные словари встьхъ языковъ и нарѣчій, собранные Десницею всевысочайшей особы / Linguarum totius orbis vocabularia comparative augustissimae cura collecta*, St. Peterburg.
- Passarge Lois 1878: *Aus Baltischen Landen*, Glogau: Verlag von Carl Flemming. Prieiga internete: <http://mobile.dspace.ut.ee/handle/10062/30387>.
- Peleikis Anja 2006: Whose heritage? Legal pluralism and the politics of the past. A case study from the Curonian spit (Lithuania). – *Journal of Legal Pluralism* 53–54, 209–237.

- Peleikis Anja 2009: Reisen in die Vergangenheit: deutsche Heimattouristen auf der Kurischen Nehrung. – *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 19, *Studia Anthropologica* III, 115–129.
- Pietsch Richard 1982: *Fischerleben auf der Kurischen Nehrung*, Schriftenreihe Nordost-Archiv.
- Piličiauskas Gytis 2013: Kuršių nerijos archeologinių tyrimų strategijos. – *Lietuvos archeologija* 39, 255–284.
- Plāķis Juris 1927: *Kursenieku valoda*: Latvijas Universitātes raksti 16, Rīgā: Valstspapīru spiestuvē.
- Plāķis Juris 1929: Anaptikse Lejasszemgales izloksnēs. – *Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas Rakstu krājums* 23, 68–71.
- Pocytė Silva 2002: Mažlietuvių identiteto problema 1871–1914 metais. – *Lituanistica* 1/2 (41/42), 32–46.
- Pocytė Silva 2010: Klaipėdiškių / lietuvininkų politinės ir tautinės nuostatos 1939 m. kovo išvakarėse. – *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, 188–220.
- Prātorius Matthāus 1721: Von den unterschiedlichen Mund=Arten der alten Preussen. – *Acta Borussica Ecclesiastica, civilia, literaria Oder Sorgfältige Sammlung Allerhand zur Geschichte des Landes Preussen gehöriger Nachrichten, Uhrkunden, Schrifften und Documenten. Des II. Bandes, Erstes Stück*, Königsberg und Leipzig: bey Christoph Gottfried Eckart, 534–654.
- Retrospektyvinis 2017: *Retrospektyvinis Kuršių nerijos išskirtinės visuotinės vertės aprašas* (patvirtintas UNESCO Pasaulio paveldo komiteto 38-osios sesijos nutarimu Nr. 8E). Prieiga internete: https://www.unesco.lt/images/Kuri_nerijos_IVV_LT.pdf [žiūrėta 2022-01-27].
- Rimantienė Rimutė 1999: *Kuršių nerija archeologo žvilgsniu*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Rogge Adolf 1885: Michael Burckhardt, der Nehrungspfarrer und seine Gemeinde: Ein Sittenbild aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – *Altpreußische Monatsschrift* 22, 450–462.
- Rudzīte Marta 1964: *Latviešu dialektoloģija*, Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Ruhig Paul Friedrich 1747: *Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick in ihrem natürlichen Zusammenhange entworfen von Paul Friedrich Ruhig, der Gottesgelahrtheit Beflissenen zur Zeit Docenten im littauischen Seminario zu Königsberg*, Königsberg: Johann Heinrich Hartung.
- Safronovas Vasilijus 2015: *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriniame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, Vilnius: Baltijos kopija [Lietuvos istorijos institutas].
- Safronovas Vasilijus 2018: *Migrantai ir pabėgėliai Kuršių nerijoje XX amžiaus viduryje*: mokslo studija, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Sarkanis Alberts 2017: Izloksne, dialekts, valoda un identitāte sociālpolitiskā aspektā: eseja. – *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis* 71(4), 80–90.
- Schiller Christiane 2014: Kuronismen im Halleschen sog. Richter-Wörterbuch. – *Res Humanitariae* 15, 105–114.

- Schiller Christiane, Kiseliūnaitė Dalia 2015: Ein nehrungskurischer Text im Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas in Marburg. Das Blatt 30084 Nidden. – *Archivum Lithuanicum* 17, 379–402.
- Schmid Wolfgang Peter 1989: *Nehrungskurisch* I (Herausg.): Shprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GmbH, Stuttgart.
- Schmid Wolfgang Peter 1995: *Nehrungskurisch* II (Herausg.): Shprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden GmbH, Stuttgart.
- Schmid Wolfgang Peter (Herausg.), Bernowskis Ilmars 1999: *Nehrungskurisch* III: Shprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt, Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Stuttgart: Franz Steiner Wiesbaden GmbH.
- Seraphim August 1892: Ueber Auswanderungen lettischer Bauern aus Kurland nach Ostpreußen im 17. Jahrhundert. – *Altpreußische Monatsschrift* 29, 317–331.
- Sommer Florian 2020: Deutsch-litauischer Sprachkontakt und Morphosyntax – Zur morphologischen Markierung von Definitheit in Preußisch Litauen. – *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten: Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien. Deutsche Dialektgeographie* 126, 329–372.
- Strakauskaitė Nijolė 2001: *Kuršių nerija – Europos pašto kelias*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė.
- Strakauskaitė Nijolė 2007: Martynas Liudvikas Rėza tautinio ir lokalinio identiteto fone. – *Martynas Liudvikas Rėza: epochų atspindžiai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 66–84.
- Strakauskaitė Nijolė 2008: Die Geistlichkeit der Kurischen Nehrung hinsichtlich ihres lituanistischen Kulturwirkens im 16.-20. Jahrhundert. – *Annaberger Annalen* 16, 124–138.
- Strakauskaitė Nijolė 2010: *Kultūros kraštovaizdis prie Kuršių marių*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Strakauskaitė Nijolė 2011: Etnofilologiniai Prūsijos lietuvių identifikavimo kontekstai (XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia). – *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais. Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 23, 145–157.
- Strakauskaitė Nijolė 2018: *Juodkrantės kurorto „Auksa amžius“ nuo susikūrimo XIX a. viduryje iki katastrofos 1945 m.*, Klaipėda: Liudviko Rėzos kultūros centras.
- Straupeniece Daiga 2012: *Sventājas latviešu valoda – statika un dinamika: promocijas darbs*, Liepāja: Liepājas universitāte.
- Strungytė-Liugienė Inga 2012: Jaunųjų Halės pietistų giesmės Kristijono Endrikio Mertikailio giesmynuose Wissokies naujes giesmes arba ewangeliszki psalmi (1817) ir mažos giesmju knygeles (1819). – *Res humanitariae* 11, 83–101.

- Širouchov Roman 2015: Kuršių nerijos ankstyvųjų viduramžių archeologiniai paminklai. Kuršių ir prūsų kontaktų zonos klausimas. – *Res Humanitariae* 15, 115–142.
- Šmits Pēteris 1933: *Kuršu kāpu folklorā* 2, prof. P. Šmita redakcijā, Latviešu folkloras krātuves materiāli, Rīgā.
- Tetzner Franz 1899: Die Kuren in Ostpreussen. – *Globus* 75, Braunschweig, I, 80–96; II, 108–114.
- Tetzner Franz 1902: *Die Slaven in Deutschland. Beiträge zur Volkskunde der Preussen, Litauer un Letten, der Masuren un Philipponen, der Tschechen, Mährer un Sorben, Polaben und Slowinzen, Kaschuben und Polen*, Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn.
- Udo Arnold 2001: Karaliaučiaus universitetas ir jo reikšmė Vidurio bei Rytų Europai. – *Acta historica Universitatis Klaipedensis* 8, 69–77.
- Urbanavičienė Jolita, Indričane Inese, Jaroslaviene Jurgita, Grigorjevs Juris 2019: *Baltų kalbų garsynas XXI a. pradžioje: priebalsių instrumentinis tyrimas* 2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbutis Vincas 1979: Kwauka Pietsch. Kurisches Wörterbuch (rec.). – *Baltistica* 15(2), 151–154.
- Urbutis Vincas 1981: Kuršininkų žuvų pavadinimai. – *Baltų etimologijos etidai*, 135–179.
- Urbutis Vincas 1994: Richard Pietsch. Deutsch-kurisches Wörterbuch (rec.). – *Baltistica* 28(2), 106–117.
- Užpurvis Martynas 1990: Die Saugener litauische Mundart. Saugų tarmė. – *Trys kalbinės studijos*, Chicago, Ill., USA.
- Valotka Audrius 2015: Kalbos planavimo ir kalbos politikos terminai. – *Parlamento studijos* 18: mokslo darbai. Prieiga internete: <https://journals.lnb.lt/parliamentary-studies/article/view/194/160> [žiūrėta 2022-01-28].
- Vanags Pēteris 1999: Kursenieki un to valoda Latvijas un latviešu pētījumos un publikācijās. – *Baltu filoloģija* 8.
- Voelkel Maximilian 1879: *Die lettischen Sprachreste auf der Kurischen Nehrung*, Tilsit.
- Wichmann Søren 2019: How to distinguish Languages and Dialects. – *Computational Linguistics* 45(3), 3–10.
- Žalys Vytautas 1993: *Ringen um Identität. Kova dėl identiteto*, Lüneburg: Verlag Nordost-deutsches Kulturwerk.
- Žulkus Vladas 2004: *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*, Vilnius: Versus Aureus.

The Kursenieku Language on the Curonian Spit

Part 1. Phonetics and Phonology

SUMMARY

This monograph presents initial research into the phonetic and phonological features of the Kursenieku language on the Curonian Spit. It was performed based on audio recordings, with most material collected between 1980 and 2014 from the inhabitants of the Curonian Spit in exile, whose native language was the Kursenieku (New Curonian) language, i.e. a geolect of Latvian. Previous recordings made in Lithuania in 1961 were also used. Since there are almost no representatives (at least they are not known to the author) of the geolect studied who can provide new material, these records should be considered the last works of documenting the language. In addition, this study into the language of the Kursenieki was conducted after a long break and is the largest in scope.

The status of the Kursenieku language on the Curonian Spit can be defined based on different criteria: as a dialect of the Latvian language, as a geolect spoken on the territory of the Lithuanian state, as a language of the Prussian national minority, as a sociolect exclusively of the fishing community, as an ethnolect of the community that evolved in Courland and created an independent ethnic group. All this put together, the Kursenieku language meets the criteria that allow us to call it a separate Baltic language. To study the features of phonetics and phonology and their development, it is most useful to look at it from the perspective of geolinguistics, and therefore also of dialectology; consequently, in this monograph, the concept of a geolect is also used to name this variety of the Latvian language.

The disappearance of the Kursenieku geolect was caused by external circumstances independent of the community: the geopolitical status of the region (a small number of users), the language policy of Prussia and Germany (lack of written language and Germanization), Lithuanian state policy (linguistic and cultural autonomy in the Klaipėda region, practically extending the privileged position of the German language) and the consequences of World War II (forced emigration of the population). In addition to these, internal reasons are also important (the dominant language of one of the parents in mixed families, interaction of Baltic dialects), the most crucial of which is the loss of the prestige of the mother tongue.

The material of the recordings was studied by acoustic methods, without the use of computer programs for instrumental phonetics research.

The task set was not only to determine the phonological features of the Kursenieku geolect, but also to take into consideration the peculiarities of their evolution and the reasons for change. Formed in the 15th and 16th centuries and living in the conditions of language interaction in the Prussian Duchy, the geolect being pushed out of use for the last hundred years changed rapidly. Change in its lexical and grammatical structure is especially noticeable. The monograph aims to clarify essential changes in phonetics and phonology. To achieve this aim, not only audio recordings are compared chronologically, but also phonetic peculiarities that are reflected in written sources, and also previous research.

Comparing the data recorded in the 1930s study of Juris Plakis with the later ones (made in the second half of the 20th century) changes can be seen, which were noticed by Christliebe El Mogharbel, who studied the records of the diaspora speakers of several generations. However, her synchronic description is limited to stating the facts, rarely explaining the reasons. In agreement with the conclusion of previous researchers that the Kursenieku language of the Curonian Spit is a variety of the Latvian language formed on the basis of the Curonian subdialects of the Latvian language, we have established here that the traditional concept of dialect applies to this idiom with certain reservations:

1. Phonetic research confirmed Adalbert Bezzenberger's guess that the language of the inhabitants of the Curonian Spit shows features of various Curonian subdialects of Latvian, which are separated from each other by a considerable distance. Such diversity was determined by the migration of colonists from different parts of the Curonian Spit in different periods. The author of the monograph considers the previously prevailing statement that the Kursenieku language mainly shows the features of the subdialects southwestern Kurzeme (the ethnographic part of former Courland) as too categorical and insufficiently substantiated. It has been established that the traces of northern dialects of Courland (the Livonian dialects of the Latvian language) in the Kursenieku language are most evident in the strong reduction of vowels at the end of the word, almost regular palatalization of consonants before the front row vowels, insertion of vowels in TR (explosive consonant+ sonorant) and SR (spirant+

sonant) compounds, lengthening of reflexive endings in present tense forms and several other not so clearly seen peculiarities. The insertion of a vowel after mixed diphthongs (anaptyxis), the preservation of the historical *uū*, *uī*, and *ub* in the roots, the loss of the consonant *n* in *ln* compounds and other, less noticeable peculiarities can be considered features of the Curonian subdialects of the Middle Latvian dialect.

2. It was established that the Kursenieku geolekt is characterized by many features that are or were common in the larger area of Curonian dialects. They do not form a clear opposition (from the point of view of the current classification) between the relics of the Middle Latvian and Livonian dialects. The definition of the accentuation system is particularly complex – in the Kursenieku geolekt, the pronunciation of non-drawn accent varies and has features typical of several Kursenieku subdialects. Due to the heterogeneity of these and other traces of Kursenieku subdialects in phonetics (from the point of view of the current classification), there is reason to believe that some of the phonetic features inherited by the Kursenieku geolekt could have been taken over from the ancient Curonian language before the 16th century. Comparing the phonetic features of the Kursenieku geolekt with the material of the Curonian dialects of the Latvian language recorded in the 20th century allows us to see the evolvement of dialect differentiation in the Courland itself.
3. In addition to the individual characteristics of the Curonian subdialects, some signs of the convergence of different Latvian subdialects have also been observed in the language of the Curonian Spit. Separated from the ethnolinguistic foundation, with the 500-year migration of the inhabitants on the peninsula itself, the internal laws of mutual interaction of several dialects brought from the Curonian Spit operated in the Kursenieku language. Therefore, it was not uncommon that signs of several dialects appeared in the language of the representatives of one family – thus a new independent geolekt was formed. One of the most noticeable laws of internal evolution is the progressive reduction of the end of words, which, being inherited from northern Courland, first manifested itself in the southern part of the spit, but as the population migrated, it covered the entire spit in the first half of the 20th century and caused changes not only in phonetics but in the morphological system too.

4. The language of the residents of the Curonian Spit, until the last days of the existence of this geolect, contained several vital archaic language peculiarities of Courland, which were recorded in 20th-century Latvian dialectology studies by using the following descriptions as “preserved”, “heard in the language of the old generation”, “sporadic”, etc. Comparing the material of the Kursenieki language from a diachronic point of view (from written sources to the present day), signs of the fading of these characteristics in the Curonian Spit and the diversification determined by internal evolution can be observed.
5. The most obvious sign of the decline of the Kursenieku language is the influence of socially stronger languages (Lithuanian and German), which manifests itself in all layers of the language, including phonetics. From the point of view of Baltic studies, it is more difficult to research the influence of the Lithuanian language on phonetics because they are related languages and especially due to the possible common substrate of the Old Curonian language. The study showed that Lithuanian peculiarities (such as the palatalization of consonants before front-row vowels) could have been inherited from Courland before intensive contact with the Lithuanian language. The influence of the German language is more noticeable because this language began to be used relatively later and on account of genealogical differences from the Baltic languages. The most obvious signs of Germanization are the aspiration of voiceless consonants and the convergence of the phonemes *l* and *ļ* in the transition to the moderately palatalized alveolar *lʲ*. Other features of the influence of German are not so universal and depend on the individual's linguistic environment and the intensity of the use of the native language.

Tracing the features of the old dialects of Courland in the Kursenieku geolect, it is possible to supplement the knowledge of Latvian historical dialectology and make assumptions about the possible substrate of the ancient Curonian language. However, next to these archaisms preserved in an isolated geolect, there are also noticeable changes some of which have arisen through internal evolution, while others have been inspired by or directly caused by the interaction of languages. The least external impact on the phonetic and phonological system of the language was experienced by active speakers who, even in emigration, used their native language in all discourse. Conversely, the levelling of phonological features is most evident in the speech of

those language users who lived in a foreign language environment for a long time and had no interlocutors. Phonological changes in the language system, especially endings, are morphonological in nature and have had a significant impact on the simplification and disintegration of the morphological system. It is necessary to return to the analysis of these phenomena when researching the morphology of the Kursenieku language.

1 PRIEDAS. Transkribuoti tekstai ir jrašai

Erika Kalwies

Erika Frieše-Kalwies _istrauka

// nu jā / unt mu.su mâte turiġ duġ be.rnəs / es turiġ viēn^o brālis_dar //

Na taip, ir mūsų motina turėjo du vaikus, aš turėjau vieną brolių dar.

// mana brālis heīns un mana vard^o ir ērika //

Mano brolis Heinsas, o mano vardas yra Erika.

// ja / un tā mes žīev^oojam mājas //

Ir taip mes gyvenome namuose.

// tēs biġ zvejš / māt^e līdzi.ġ iz_nam' //

Tėvas buvo žvejas, motina padėjo namuose.

// un ka vācieši nāc' / tad viņi turiġ palīdzē.t visk^o / ka.tad viņi guv^a dar ēst / t'e ļaūžⁱ //

Ir kai vokiečiai¹ ateidavo, tai ji turėjo padėti viską, kadangi jie dar gavo valgyti, tie žmonės.

// rīts guv^o dar pusrīts viņi guġ' / un vakariņ's viņi guġ' //

Rytai gavo dar pusryčius jie gavo, ir vakarienę jie gavo.

// m^es turi.ja.m duġ guov^os / duġ zīrgās turiġ / duġ cūkas stalē / un vist^as m^es turi.ja.m pink'ālik' va_šeš'ālik' //

Mes turėjome dvi karves, du arklius turėjome, dvi kiaules tvarte ir vištų turėjom penkiolika ar šešiolika.

// m^es turija.m / mes pašī māiz^es cepiġ / mes pīen^a / mes_sviēst^a pašī taisiġ' / mes_sūr'^us tad^s plakān^s //

Mes turėjome, mes patys duoną kepėm, mes pieną, mes sviestą patys darėm, mes sūrius tokius plokščius...

// zin' / ka mâte ļobiġ taīsət / ta.d^o lēntēlēn' uōzlik^a un_tad ta.d^o akmeņi l'auk / un tad biġ tac_plats //

Žinau, kad motina darydavo, tokią lentelę uždėdavo, ir tada tokį akmenį lauke (iš lauko, viršuje), ir buvo toks platus...

// sūr' / viņ^a ļobiġ sacēt //

1 Žodžiu *vācietis* kuršininkai vadino visus poilsiautojus, nepriklausomai nuo jų tautybės.

Sūris, ji sakydavo.

// *man nišmekai' tas* //

Man nepatiko (= nebuvo skanus) tas.

// *ale t'e vācieši visk'o ēd' / tie visk'o ēd' //*

Be tie vokiečiai (svečiai) viską valgė, tie viską valgė.

// *viņi pa frīstik' guv' / katr's guv' vienā ļauš'e / es var' acecer'ties / ļauš'i biļ / ta tas
pl'akāns / tas sūris //*

Jie per pusryčius gavo, kiekvienas gavo vieną kiaušinį, aš galiu prisiminti, kiaušiniai buvo, tada tas plokščias, tas sūris.

// *un tad pasecēpuš' māiz'e / ta fēn sagrīez ta. //*

Ir tada pasikepę (aspিকেপে) duoną, taip dailiai supjaustydavo taip.

// *jā / un tad kaf'i' / es nezin' / cik'ōriļ / kuo viņi tu' uōzleļ' / va piēn' / es nezin' / kuo
viņi te t'ems ļauž'ams dev' //*

Taip, ir tada kava, aš nežinau, cikoriija, ką jie ten užpylė, ar pieną, aš nežinau, ką jie ten tiems žmonėms davė.

// *jā / un tad vakariņ' / cēpti rāpuč'i / kadu zutēn' pacep'e va rūkinat' zuv'e guv' //*

Taip, ir tada vakarienė, keptos bulvės, kokį unguriuką pakepė ar rūkytą žuvį gavo.

// *t'e vācieš' biļ'a pakaj'ing' / ak jēzau / t'e biļ' ta. pakaj'ing' //*

Tie vokiečiai buvo tokie patenkinti, ak Jėzau, tie buvo tokie patenkinti.

// *un un / par vienā nakt'e / ka viņi guliļ pi' mu.s' / duļ ma.rk'i viņi āzmaksai' //*

Ir už vieną naktį, kai jie miegojo pas mus, dvi markės jie sumokėjo.

// *na kas tas? tas juk ni'viēna nāuda nibiļ' //*

Na kas tai? Tai juk jokie pinigai nebuvo.

// *rēz / ka biēdni mūs'a zveji turiļ' / va ne? //*

Matai, kaip varganai mūsų žvejai turėjo, ar ne?

// *turiļ' zīevat / zīevat / un tie pa' viēna nakt'e duļ ma.rk'i te'dev' //*

Turėjo dirbti, dirbti, o tie už vieną naktį dvi markės tedavė.

// *nu ja //*

Na taip.

Erika Friese (Kalwies), g. 1936 m. Nidoje.

Jrašė Dalia Kiseliūnaitė 1996 m. Vokietijoje.

Iššifravo Dalia Kiseliūnaitė.

Johann Schekahn

Hans Schekahn istrauka

// i papriekš / un_ka me.s te_tapa.m klât / ta_nâc' //

Ir į priekį, kai mes priartėjome, tai atėjo.

// un mes guva.am ūdenⁱ / un ta. viēna uōtra baĩga / un ta. jau visk^as pradeĩ švabarēt //

Ir mes gavome vandens, ir viena, antra banga, ir jau viskas pradėjo drebėti.

// laba.ĩ ūdenⁱ turejam val't'a. //

Labai (daug) vandens turėjome valtyje.

// un tā ta_viēna laĩm^e / bija.m iz_ĩlum^a / bijam nu tas_ež^es zemui / ta_bĩĩ mūs^a l'aim^e //

Ir taip tai viena laimė buvo, buvome gilumoje (= gilesnėje vietoje), buvom nuo tos
ežios (= dugno slenksčio) žemai (= nusileidę), tai buvo mūsų laimė.

// un ta. mes jau bēgam //

Ir taip mes jau bėgame (= plaukiam).

// un_ta niēk' nivariĩ rēžēt / ūdins ta is_gaise put^enaĩ / duōm^a ta_ka lĩst / un_tas biĩ
nu_t^uo vēĩ / tas_vēĩrs //

Ir nieko negalėjai matyti, vanduo ore pūtė (= purškė, tiško), galvojai, kad lyja, o tas
buvo nuo to vėjo, tos vėtros.

// und tā mes^e / mūs^a vâlte ganc lab^a gāĩ^e //

Ir taip mes, mūsų valtis gan gerai ėjo (= plaukė).

// un ta masta špic^e ĵ^uo_daũg nebebiĩ rēžēt //

Ir tos masto viršūnės (= to stiebo smaigalio) daugiau nebebuvo matyti.

// ta. kuo es dar nibiĩ rēziĩs is man^a laĩk^a / kur es te zvejuoĩ / ka tâda vēĩtr^a / ka tâdas
baĩgas biĩ //

Tai, ko aš dar nebuvo matęs mano (= savo) laiku, kur (= kai) aš ten žvejojau, kad
tokia vėtra, tokios bangos buvo (= būty).

// na jā / un ta es turiĩ vis stāvēt ar t^uo pĩlt^e //

Na taip, ir tai aš turėjau vis stovėti su ta pilte (= semtuvu).

// ta pĩlt^e biĩ / kur ūdenⁱ leĩ laũk //

Ta piltė buvo, kur vandenį lieja lauk.

// biĩ tik adaras tas vâl'tes / te nivieĩna fer'deķe nibiĩ / un ta_t^uo ūdenⁱ vis tureĩ liēt_laũk //

Buvo juk atviros tos valtys, jokio uždangalo nebuvo, ir taip tą vandenį vis turėjo pilti
lauk.

// ta ūdin^e nāc nu ju^o vėj^e sāna / tie baņg^o / tie trīec iekšā / un pā vēji / ta ta buṛde biļ
ganc pa ūdiņ^e / jau nāc^a iekšā //

Tas vanduo atėjo nuo vėjo pusės, tos bangos, tos trenkė vidun, o pavėjui tai tas
bortas buvo jau visai prie vandens, jau ėjo vidun (= grimzdo).

// es vis turi^ĩ t^{uo} ūden' liet^o //

Aš vis turėjau tą vandenį lieti.

// tas škipirs ture^ĩ uōzdabat / ka t^{uo} šuōtā turi^ĩ rūoka. //

Tas škipieris (= laivo vadas) turėjo žiūrėti, kad tą šotą (= burės virvę) laikytų
rankoje.

// un niēks nibi^ĩ rēžē.t / un blos tik visk^os čistā dūmⁱ //

Ir nieko nebuvo matyti, tik viskas gryni (= vien tik) dūmai.

// un ta. pe.c tapa.m pa kãpā / tad var^ē us vien^a ruk^a tad bu.t prei^l //

Ir taip pagaliau atsiradome prie kopų, tai galėjo tada būti Preila.

// prei^l i bût guvuš^{dar} / aber ta. jau bi^ĩ nu tuo ta ziēmī^l sãn^e te / un te bi^ĩ tac mač^ĩ
raks / un tas škip^{rs} sak^ĩ / te me.s nivara.m aņkarēt / ta raūnas tas vēš
pic l'aūnaž^ĩ / tad ruōnas ba.ņg^os / tad mum^es piēlēi t^{uo} val^ĩ t^ĩ //

Preilą būtume pasiekę dar, bet ta buvo iš šiaurinės pusės čia, ir čia buvo toks mažas
ragas ir (tas) škipieris sako: mes čia negalim išmesti inkaro, tada krypta (tas)
vėjas į pietus, tada randasi bangos, tada mums prilieja (tą) valtį.

// k^{uo} me.s nu dara.m? // un ta viņš gribi^ĩ dar suktā riņķā. / un dar pa uōt^r sãn^ĩ bēgt //

Ką mes dabar darom? Ir tai jis norėjo dar apsisukti ir dar per antrą pusę bėgti
(= plaukti).

// meņš / es sak^ĩ / mes turam t^{uo}s kuṛn^us uz vėj^e sãn^o bijam piēsējuš^ĩ / visko / ka ta
vāl^ĩ te nikri.pst pār^ĩ / balast / undā / nu tu grib^ĩ dar sukt / un ta vētra / un tas tik
niļuōna. //

Menš¹, aš sakau, mes turime tuos kurnus², vėjo pusėje buvome pririšę, viską, kad
valtis neperkryptų, balastą, ir dabar tu nori dar sukti, ir ta audra, tas tik
(= tikrai) beprasmiška.

// na / pe.c viņš rezi^ĩ ar / ka tas nieks nitaps / un ta me.s turam iētā a.z ta. rag^ĩ /
pic pe.rvāl^ĩ ks / aļ dar j^{uo} tāt^u nu māj^u nuōst / aber //

1 Iš vok. *Mensch* 'pertaras, reiškiantis nustebimą, išgąstį ir pan.'

2 Velkamųjų tinklų rūšis.

Na, po to jis matė irgi, kad taip nieko nebus, ir (tai) mes turim eiti už to rago link Pervalkos, bet dar toliau nuo namų, bet...

// az ta raga biĩ ūkštum³ / te me.s tapa.m pi_zemes / un tad aĩkur' meta / ir vis' s citas val'tes / kur biĩ zeme guvuš' / tie pradiĩ aĩkur(et) / tad niẽks ju°_tāl nebe'variĩ //

Už to rago buvo užuovėja (?), ten mes tapom prie žemės (= pasiekėm žemę), tada inkarą metė, ir visos kitos valtys, kur buvo žemę pasiekusios, tos pradėjo leisti inkarus, tada jau niekas toliau nebegalėjo.

// un mu.sā draũks / tas biĩ palicis pak^al'ā / un tas nibiĩ tas_bures lab' sasêj's / te biĩ ta.d' maġe pūs'l^e pi_mastā / ka_nārs / un ta ta vėĩš iēpūt^a / un ta_vis nes_sānus juo_tāl' //

Ir mūsų draugas, tas buvo palikęs iš paskos, ir tas nebuvo bures gerai pririšęs, ten buvo tokia maža pūslė prie stiebo, kas nors, ir taip vėjas įpūtė, ir taip vis neša į šoną tolyn.

// aber pēc viņš nāc' ar / un tad met' t^uo_aĩkur' //

Bet paskui jis irgi atėjo (= atplaukė) ir tada (iš)metė (tą) inkarą.

3 Žodžio reikšmės tiksliai nustatyti nepavyko, gal „užuovėja“?

Hans (Johann) Schekahn, g. 1912 m. Nidoje.

Įrašė Richard Pietsch 1986 m. Vokietijoje.

Iššifravo Dalia Kiseliūnaitė.

Fritz Roespel ir Herta Detzkeit

Kalbino Richardas Pietschas, epizodiškai dalyvavo Herta Detzkeit

RP – Richard Pietsch, HD – Herta Detzkeit, FR – Fritz Roespel

Fritz Roespel istrauka

FR // *biʔ puikʲi laikʲi māja.s / ka mes dar_jâuni biʔam / tā be.ʔni //*

Buvo puikūs laikai namuose, kai mes dar jauni buvom, taip vaikai.

// *aʔ me.s turʲja.m grûti zîevûot //*

Bet mes turėjom sunkiai dirbti.

// *turʲja.m jau ʔetr'âlik' met' / pinʔâlik' met' jau turija.m us_vâl'ti iēt ar_tēvā ar_ʔudiʔ
/ va_ar_kurnʲs zvejûot paʔnakt' / un tad naktā zvejija.m //*

Turėjom jau keturiolikos metų, penkiolikos metų jau turėjom į valtį eiti su tėvu su kiudeliu ar su kurnomis žvejoti per naktį, ir tada naktį žvejojome.

// *na jâ //*

Na taip.

// *rîʔs me.s nāca.m mal'â / tad tape zuve izdarę.t' / saku isdarę.t' //*

Rytais mes ėjome į krantą, tada tapo (= buvo) ta žuvis išdaroma, sakau „išdaryti“.

// *tap' izdarę.t / oma ta. rūʔina.ʔ tas zuves //*

Buvo išdaromos, močiutė taip rūkė tas žuvis.

RP // *pa'priēkš viņas sasēja un žāvina.ja? //*

Pirmiau jas surišo ir džiovino?

HD // *ž'āvina.ʔ //*

Džiovino.

FR // *ja. / ž'āvina.ʔ / un tadā ar ʔiēkūž' tap' rūʔina.t' tʲe zuv' //*

Taip, džiovino ir tada su kankorėžiais tapo (= buvo) rūkoma ta žuvis.

RP // *kur ju.s tuʲs ʔiēkūžus... //*

Kur jūs tuos kankorėžius...

HD // *es turejū iēt lasit ʔiēku.ž' pa_šuoʔ' //*

Aš turėjau eiti rinkti kankorėžius po mokyklos (= pamokų).

FR // *turʲja.m meža. iēt lasę.t is pavasar' / is_priēšaukt' va is_ʔuōc' me.s l'asʲja.m tuʲs
ʔiēku.ž's //*

Turėjom į mišką eiti rinkti pavasarį, į prijuostę ar į krepšį mes rinkome tuos kankorėžius.

// tad mes brūkija.m ugñ^e āzku.rt und apsiet i pa'rūķinat zuv^es //

Tada mums reikėjo ugnį užkurti, surišti ir parūkyti žuvis.

// tad tape zušes rūķina.t' //

Tada buvo unguriai rūkomi.

// tad vasar^a ta mes gāj^am is siēn^o //

Tada vasarąėjome į šieną (= prie šieno).

// pic šk'ir'vit' / va pic lēk^e //

Į Skirvytę ar į Lėkį (= Lėkų ragas).

// ta tie zīrgi tap^e iēlādeⁱ is vāl^ts ar ta provi^{ij} antl' ād^e / un k^oo visk^o me.s brūkija.m /
ta piēlāde. / ta me.s gāj^am is siēn' //

Tai arkliai buvo įkeliami į valtį su (ta) maisto dėže ir ko mums visko reikėjo, taip
pikrauna, tada mes vykome prie šieno (= šienauti).

// tas (vokiškai) du^j nedel's tru.k^a / du^j nedel's bijam mes is siēn' //

Tai (įterpė vokiškai) dvi savaites truko, dvi savaites buvome mes šiene (= šienavome).

// me.s turej^am šk'irvitā mu.sə... //

Mes turėjome Skirvytėje mūsų... (pamiršo žodį).

RP // Na kur jūs gulijat? //

O kur jūs miegojote?

FR // ta. me.s gulija.m viñreiz is val^ts va nu^o bur^e pataišⁱjam vienā cel^t //

Tai mes miegodavom tuomet valtyje arba iš burių pasidarydavome palapinę.

// un tuo es dar nia.zmir^{si}š^o / tad bi^j te daūg muğ^e //

Ir to aš dar neužmiršiu, tada buvo ten daug mašalų.

// un nakt^e / ka me.s bure. guleja.m / tad tie muği mumes //

Ir naktį, kai mes miegojome, tai tie mašalai mus...

RP // dūr^a. //

Dūrė (= gėlė).

FR // nuōdūr^a //

...(nu)dūrė (= gėlė).

// te bi^j daūg muğ^u un tad me.s ar burems apsekl' ājamies / a^j vis ta. bi^j muği / tas nibi^j
ta. puik' //

Ten buvo daug mašalų ir tada mes su burėmis apsiklojome, bet vis dar buvo mašalai,
tai nebuvo taip puiku.

// un dīen' mes tureja.m dzīevuot un tad / ka puīks gais' biī' / saule spīdiī' / tad turiī' ta sīen^e is vālte iēlāde.t / un tad mes par mar^e bēga.m māja.s / turijam gāīdēt / kaī' laps vēīš i' //

O dieną turėjom dirbti ir tada, kai geras oras buvo, saulė spindėjo, tada turėjo(m) tą šieną į valtį sukrauti ir tada mes per marias bėgome (= plaukėme) namo, turėjom laukti, kol geras oras yra (bus).

// mes bēgam mājas und ka.drēz biī' dikti vēji un tad daūg šūpa.i' / is ta vāl'te biī' ka.dā piecidesim va šešedesimt ceñtner sīen^o / un tad tureī' uōzdabat / ka niapkrī.š / niapvērst ar vāl't' //

Mes bėgome (= plaukėme) namo, ir kartais buvo stiprūs vėjai ir tada daug (= labai) supo, toje valtyje buvo penkiasdešimt ar šešiasdešimt centnerių šieno ir tada turėjai saugoti, kad nekristų (pasitaiso), neapverstų su valtim.

// na jā / un tad / māja.s nuogāj^am un tad tap^e ta sīen^e is vezume uōzlāde.(t) un tad visa š'aīma tureī' palīdzēt //

Na taip, ir tada namo nuėjom ir buvo tas šienas į vežimą pakraunamas ir tada visa šeima turėjo padėti.

HD // kaīmiņ' //

Kaimynai.

// un māte vis dar pl'ūme put^{rs} biī' pataīsiī's / ta labā grāp^e pille / un tad tas pl'ūm^e / put^{rs} <...> va flinč^e tape cepts //

Ir motina vis dar slyvų sriubos buvo padariusi (= vis padarydavo), taip gerą puodą pilną, ir tada ta slyvų putra <...> ar blynai buvo kepami.

// na jā / tas / tuo es dar asecerūos / ka dar mājās viss biī' //

Na taip, tas, tą aš dar atsimenu, kaip dar namuose viskas buvo.

// ka bē'nes bija.m / ta me.s daūg bija.m pēld^etīes jūrā. / is mare //

Kai mes vaikai buvom, tai mes daug (=dažnai) buvom maudytis jūroje, mariose.

// es jau saci.j^u / tas biī' puīks laīks / ka me.s bē'ni bijam māja.s //

Aš jau sakiau, tai buvo puikus laikas, kai mes vaikai buvom namuose.

Fritz Roespel, g. 1923 m. Nidoje.

Herta Paul (Deztkeit), g. 1924 m. Nidoje.

Įrašė Richard Piestch 1986 m. Vokietijoje.

Iššifravo Dalia Kiseliūnaitė.

Werner Sakuth, Herbert Sakuth, Martin Sakuth

WS – Werner Sakuth, HS – Herbert Sakuth, MS – Martin Sakuth, DK – Dalia Kiseliūnaitė

Herbert Werner Martin Sakuth istrauka

MS // *aɫ tʰe mac.kɫʰ biɯ juo gudʰrʰ* //

Bet tie rusai buvo gudresni.

// *tʰe niisʰkrāpa.ɿ̌nidaũʒ ko cūkʰ / tie salikʰ sālʰmʰ / ta viɯi uõzmetʰ tuo cūkʰ te vʲrsuɿ un
ta viɯi āzku.rʰ tʰos salʰmʰs* //

Jie neišdarkė nedaug (= nè kiek) kiaulės, jie sudėjo šiaudus, tada jie užmetė tą kiaulę
ant viršaus ir tada jie užkūrė tuos šiaudus.

// *un ta. viɯi pasʰsēdʰ / votka ʒêrʰ* //

Ir tada jie susisėdo, vėdka gėrė.

// *un te cūkʰ te gulɿ / un tʰe matʰ nu tʰos cūkʰs / tas visks juk nuõdēgʰ* //

Ir ta kiaulė ten gulėjo, o tie plaukai tos kiaulės visi juk nudega.

// *ja. / un ka pēc tas visks / ta ugʰne izʒisʰ / ta viɯi jēmʰ tʰo cūkʰ un ta niviena matʰ niʰbiɿ* //

Ir kai po to viskas, ta ugnis užgeso, tai jie ėmė tą kiaulę ir nè vieno plauko nebuvo.

// *fēɲ čistʰ* //

Puikiai švaru.

// *i ʒêvuot / niʰniekʰ / viɯi variɿʰ votka ʒērtʰ* //

Ir dirbti, nieko, jie galėjo vėdka gerti.

// *biɿʰ daũg jʰo gudʰrʰ ka me.s* //

Buvo daug gudresni negu mes.

DK *Bet uz ziemu k̄a Jūs glabājāt tuo cūku, pataisījāt kādus..?*

Bet žiemai kaip jūs saugojote tą kiaulę, padarėt kokius..?

WS // *mēstum juk ielikʰ is sāles* //

Daugiausia juk dėjome į druską.

// *un ka bije viēnʰ metʰ / ka k̄āvʰ / ta mes turiɿʰm laīmʰs / ta l̄ɿʒa. biɿ duɿcimt grādʰ aũkstʰ
/ un l̄ɿʒ ar tʰo visks iēsala* //

Ir kai buvo vienais metais, kai plovė, tai mes turėjom laimės, tai tuo laiku buvo
dvidešimt laipsnių šalčio, dėl to viskas įšalo.

// *ta variɿʰ gulet lauk uz verañdʰ / tur viskʰ gulɿʰ / iēsaliʰs* //

Tai galėjo gulėti lauke verandoje, ten viskas gulėjo, įšalė.

DK *Bet jūs nerūkinājat?*

Bet jūs nerūkēt?

WS // *šiņķ^es rūķina.ĩ / ir / kuo₋dar rūķina.ĩ? / vūršķi rūķina.ĩ //*

Kumpius rūkē, ir ką dar rūkē? Dešrą rūkē.

MS // *mūsə namā biĩ rūkũž^e aukšum //*

Mūsų name buvo rūkykla viršuje.

// *un tie atga. nu₋cîemə l'auži / un iēlik' šiņķ^es un ta. k^uo pa'rũķina.t //*

Ir ten atėjo iš kaimo žmonės ir įdėjo kumpius ir taip ką reikėjo parūkyti.

HS // *und iēlik' bur''s / bur''s und tĩk'ĩ's //*

Ir įdėjo bures, bures ir tinklus.

WS // *tĩk'ĩ's ar //*

Tinklus irgi.

HS // *iēlik^a is tuo //*

Įdėjo į tą...

WS // *ru.kũž'' //*

Rūkyklą.

HS // *rũkũž'' iekšə //*

Į rūkyklą.

// *tas juk biĩ dišš' / te biĩ unge'fer ka₋puse kuk'n's₋še //*

Ta juk buvo didelė, ta buvo maždaug kaip pusė virtuvės čia.

// *un tad t'e dūmi / t'e nāc' nu₋maš'in's / kur tu cėp māiz's un virin' l'aūnag' //*

Ir tada tie dūmai ėjo nuo mašinos (= viryklės), kur kepi duoną ir verdi pietus.

// *ta t'e dūmi t'e ga.ĩ iekš / un ta pēc par₋šūrštien' aukšum //*

Tai tie dūmai ėjo vidun ir tada per kaminą aukštyn.

// *un te is t^uo / is tuo rūkũž'' / te biĩ t'e tĩk'ĩ' i bur''s / ta.deļ ka₋tas biĩ lain' / lin^ə //*

Ir ten į tą rūkyklą, ten buvo tie tinklai ir burės, todėl kad jos buvo (vok. *lainen*) lino.

// *un ta tie il'gi laičiĩ / tas juk biĩ bišk'i al'ēĩ iekša. / tâuka is t^uo dūmə //*

Ir taip jie ilgai laikė, ten juk buvo truputį aliejaus viduje, taukai tame dūme.

Herbert Sakuth, g. 1925 m. Nidoje, Werner Sakuth, g. 1928 m. Nidoje, Martin Sakuth, g. 1930 m. Nidoje.
Įrašė Dalia Kiseliūnaitė 2011 m. Kristinehamne, Švedijoje.

Iššifravo Dalia Kiseliūnaitė.

2 PRIEDAS. Pateikėjai

Fritzas Roespelis (Fritz Roespel) ir Herta Paul (Detzkeit) 1995 m. Vokietijoje

Davidas Pinkis (David Pinkis) 1993 m. Nidoje

*Hansas Schekahnas
(Johann Schekahn)
jaunystėje*

*Erika Friese (Kalwies) su vyru
1996 m. Vokietijoje*

*Heta (Hedwig) Schekahn (Foegel)
ir Herta Paul (Detzkeit) 2002 m. Nidoje*

*Broliai Sakučiai (Werner, Martin, Herbert Sakuth)
2004 m. Švedijoje*

*Martinus Sakutis (Martin Sakuth)
2004 m. Švedijoje*

Heta (Hedwig) Schekahn (Foegel)
1995 m. Vokietijoje

Dalia KISELIŪNAITĖ

KURŠIŲ NERIJOS KURŠININKŲ KALBA
I DALIS. FONETIKA IR FONOLOGIJA

Monografija

Redagavo *Irutė Raišutienė*

Maketavo *Silva Jankauskaitė*

Išleido Lietuvių kalbos institutas, Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius